

Boško MARIJAN

ŽELJEZNO DOBA NA JUŽNOJADRANSKOM PODRUČJU (ISTOČNA HERCEGOVINA, JUŽNA DALMACIJA)

THE IRON AGE OF THE SOUTHERN ADRIATIC AREA (EASTERN HERZEGOVINA, SOUTHERN DALMATIA)

UDK: 903 : 05-034.1 (497.5-3 Dalmacija + 497.6-3 Hercegovina) "638"

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 30. 11. 2000.

Odobreno: 15. 9. 2001.

Boško Marijan

HR, 32270 ŽUPANJA

Zavičajni muzej Stjepan Gruber

Savska 3

Razvoj kulture željeznoga doba južnojadranskoga područja (istočna Hercegovina, južna Dalmacija) temelji se na dvjema skupinama građe, uglavnom na grobnom inventaru te dijelom na naseobinskim nalazima. Kako je značajan dio nalaza otkriven u destruktivnim uvjetima ili slučajno, u mnogim primjerima bilo je moguće primijeniti samo metodu tipološke analize.

Željeznodobnu kulturu istočne Hercegovine i južne Dalmacije možemo podijeliti na tri razdoblja (rano, razvijeno i "protopovijesno") i pet faza. Rano razdoblje (faze 1 i 2) obilježio je početak upotrebe i upoznavanja tehnologije željeza. Oblici materijalne kulture u stvarnom ili idejnom smislu baštinjeni su iz kasnoga brončanog doba. Prva faza ili početak željeznoga doba odgovara vremenu od sredine do približno konca 8. stoljeća pr. Kr. Riječ je o inicijalnoj fazi, o vremenu nakon panonsko-balkanskih seoba i nakon prodora tračko-kimerijskih elemenata u Podunavlje, te nakon svršetka, pretapanja, gubljenja ili nestajanja kulture polja sa žarama. U 2. fazi (približno 700.-600. g. pr. Kr.) uslijedio je stabilizirajući razvoj kulture. Valja ipak naglasiti da su, uz nove elemente, predaje još uvijek jake, pa 2. faza svoj identitet gradi na predmetima koji su idejno baština Ha B razdoblja. Već tada je došlo do stanovitoga osamostaljivanja kulturnog izražaja i do jasno prepoznatljiva razvoja vlastite proizvodnje brončanih i željeznih predmeta. Treća faza (približno 600.-550. g. pr. Kr.) zapravo je odraz snažnoga razvoja, utemeljenog na prethodnoj stabilizirajućoj fazi, kada je u materijalnoj kulturi domaći obrt (kovinarstvo) odigrao najznačajniju ulogu. Upravo od te 3. faze možemo u kontinuitetu pratiti i razvoj kulture u susjednoj južnoj Dalmaciji, području koje s istočnom Hercegovinom u to doba dijeli značajne zajedničke kulturne elemente, unatoč činjenici što je riječ tek o nekoliko

pojedinačnih ili skupnih grobnih nalaza. Sljedeća vremenski i oblikovno prepoznatljiva faza, 4. faza, odgovara drugoj polovici 6. stoljeća pr. Kr., od 550. g. pr. Kr. do približno 475. godine pr. Kr. To je vrijeme kada utjecaji Sredozemlja, Grčke i južne Italije postaju sve značajniji, posebice koncem 6. stoljeća pr. Kr. "Protopovijesno" razdoblje željeznodobne kulture čini posljednja, 5. faza, uglavnom vrijeme 5. i 4. stoljeća pr. Kr. Grčki i italski utjecaji sve su snažniji, gube se obilježja samostalnosti i dolazi do unificiranja kulturnoga izražaja, uvode se novi proizvodni postupci i novi materijali. Bit će to samo uvod u posvemašnju helenizaciju u posljednja tri stoljeća pr. Kr., kada više nije moguće govoriti o kulturi željeznoga doba.

Većina oblika materijalne kulture željeznoga doba u istočnoj Hercegovini i južnoj Dalmaciji pokazuje naglašenu heterogenost, što je ponajprije posljedica vanjskih utjecaja. U ranim fazama očituju se osobito sjeverni, panonski utjecaji, transformirani preko Glasinca i prometnice Bosna–Neretva. Autonomna komponenta posebno se ističe tijekom 6. stoljeća pr. Kr., a u 5. i 4. stoljeću pr. Kr. prevladavaju sredozemni utjecaji. Kada se tome pribroje u svim fazama prisutni "sjeverozapadni" delmatsko-liburnsko-japodski utjecaji, katkad jači, katkad slabiji, dobit ćemo sve bitne sudionike u stvaranju kulture željeznoga doba. Osim nalaza iz Gubavice i okolice Gacka, čini se da je na najvećem dijelu istočne Hercegovine i južne Dalmacije kultura željeznoga doba ipak prepoznatljiva, doduše kao vrlo heterogena, pojava u rasteru željeznodobnih kulturnih cjelina ili skupina na istočnojadranskoj obali i u njezinu zaleđu. Primanje, primjena ili transformacija tekovina drugih kulturnih sredina, ne samo glasinačke, delmatske ili sredozemne provenijencije, siguran je pokazatelj stanovite neodvisnosti prema bilo kojoj od tih kultura.

Dakle, osim u sjevernome, nevesinjsko-gatačkom dijelu, istočna se Hercegovina s južnom Dalmacijom, prema materijalnim ostacima, unatoč brojnim sličnostima, ne može smatrati dijelom glasinačke kulture. Naravno, zbog geografske blizine Glasinca, tu se u kulturi željeznoga doba susreće više glasinačkih utjecaja negoli, primjerice, na delmatskome području. S druge strane, nalazi iz Stona, Čilipa, Cavtata i Lokruma, Blata i Kopila na Korčuli te Glogovika u Boki, premda ograničeni na samo mlađe odsjeke željeznoga doba, jasno pokazuju velike sličnosti s materijalom istočne Hercegovine.

UVOD

Južnojadransko područje, istočna Hercegovina i južna Dalmacija, gotovo ni po jednom kriteriju ne čine jedinstvenu cjelinu. Geološke, hidrografske ili klimatske osobitosti tih područja upućuju na zaključak da se radi o nekoliko manjih cjelina ili regija. Poslije ćemo vidjeti da ni u kulturnom smislu tijekom željeznog doba, ali ni prije ni poslije njega, to nije u potpunosti jedinstveno područje, unatoč brojnim zajedničkim osobinama. Moglo bi se reći da sam u odabiru teme ponajprije htio analizirati i onaj poznati, ali i javnosti nepoznati arheološki materijal željeznoga doba koji je u dosadašnjim stručnim raspravama i člancima samo uzgred i svakako nedostatno bio predložen. Napokon, želimo li govoriti o prapovijesnoj etnokulturnoj cjelini u smislu poznatih sličnih primjera, zasigurno bi ovoj temi trebalo pridružiti i vrlo rijetke nalaze s obalnoga dijela Crne Gore (Boka). Tada bi se sve te, uvjetno rečeno, južnojadranske krajeve moglo gledati kao jednu regiju sa zajedničkim kulturnim svojstvima u vrijeme razvoja željeznodobne kulture.

Na početku razmatranja o problematici željeznodobne kulture u istočnoj Hercegovini i južnoj Dalmaciji svakako treba vidjeti s čime raspolazemo, koji su to pokretni i nepokretni nalazi, koje je njihovo podrijetlo i kategorizacija po raznim kriterijima. Unaprijed valja naglasiti da fundus nije prebogat, zacijelo zbog neistraženosti, da materijal nije najbolje topografski, kulturno ili vremenski raspoređen eda bi se s velikom sigurnosti govorilo upravo o željeznom dobu južnojadranskoga područja, odnosno istočne Hercegovine i južne Dalmacije s Bokom, barem ne u mjeri kao na glasináčkom, delmatskom, japodskom ili liburnskom području.

Danas su saznanja o kulturi željeznodobne istočne Hercegovine i južne Dalmacije relativna, uglavnom se temelje na materijalu vezanom uz funeralni, znatno manje i uz nasebinski kompleks. Slično je i u gotovo svim susjednim kulturnim područjima, ne samo u željezno nego podjednako i u brončano doba. Dolazak Indoeuroljana u eneolitičko doba i kasniji tisućljetni razvoj s otkrićem metalurgije željeza dovodi prapovijesno društvo i kulturu u završni stadij. Metal zamjenjuje i kamen i drvo, otvaraju se brojne i mnogo snažnije veze među plemenima ili prapovijesnim narodima, istočnojadranska obala sa zaledem postupno napušta tradicionalne veze sa srednjoeurolpskim prostorom, a sve više postaje sudionikom kulturnih i gospodarskih zbivanja na Sredozemlju.

Najbrojniji i najvažniji nalazi željeznoga doba na južnojadranskom području su, dakle, grobni nalazi. I mnogi od onih nalaza o kojima dvojimo glede njihova podrijetla, a uglavnom je riječ o slučajnim otkrićima, najvjerojatnije pripadaju grobnim prilozima. Stoga se ponekad čini nemogućim

raditi analizu nekog razdoblja samo na nalazima funeralnoga kompleksa, ali je to, s druge strane, posve shvatljivo s obzirom na vrijeme o kojemu govorimo i s obzirom na značenje koje je imao zagrobni život u prapovijesnim zajednicama. U svakom slučaju, ta je činjenica temelj za raspoznavanje glavnih obilježja kulture željeznoga doba na južnojadranskom području sa zaleđem, u istočnoj Hercegovini i u južnoj Dalmaciji.

Druga, svakako manje pouzdana komponenta u tom razmatranju jesu nepokretni nalazi, ponajprije ostatci naselja. Znamo da je riječ o gradinskim naseljima, rijetko i slabo istraživanim. No, kada se u nekim slučajevima pokušalo istraživati gradinska naselja, nije se uspjelo ostvariti pouzdane elemente arheološki vrlo važne vertikalne stratigrafije. Dodamo li tome nediferenciranost pokretnoga gradinskoga, u prvome redu keramičkoga materijala u tipološko-kronološkom smislu, već su stvoreni uvjeti da taj fundus općenito još uvijek treba promatrati kao baštinu dugovremenog metalnog doba, svakako kao građu sekundarna značenja u ovome času. Kako su gradinski položaji sa svojim podgrađima gotovo isključivi oblik naselja željeznodobnoga stanovništva, vjerovati je da su i brojne gradine za koje znademo da su osnovane u eneolitičko ili brončano doba bile korištene i u željezno doba, uz stanovit broj novih, tada organiziranih. Izvan ta dva kompleksa, dakle, zagrobnoga ili naseobinskoga (gradinskoga), znatno su rjeđi slučajni, odbačeni ili skriveni nalazi. Koliko je poznato, isključivo votivnih nalaza nije bilo.

Analiza željeznoga doba južnojadranskoga područja temelji se tako na dvjema kategorijama građe. No, i neki drugi važni elementi, poput prostornoga ili vremenskoga rasporeda nalaza, nisu najbolje pozicionirani. Tako je visoki ili sjeverni dio istočne Hercegovine potpuno neistražen pa je kriterij topografskoga rasporeda nalazišta prilično neravnomjeran. U tom smislu mnogo je bolja situacija u južnom dijelu Hercegovine, najbolja, pak, u Ljubomirskom polju i u okolici Stoca. Dalje na jug, na obali i na južnodalmatinskim otocima te u Boki situacija je također loša, jer osim nekoliko slučajnih otkrića pravih istraživanja nije ni bilo. Podjednako je i kada govorimo o kriteriju vremenskoga rasporeda nalaza: u nekim je fazama razvoja željeznoga doba više uporišta, u nekima su nalazi dostatni tek za raspoznavanje određenih tendencija razvoja kulture. Ipak, na temelju raspoložive građe mogu se raspoznati i potvrditi bitne faze pa i razvojni kontinuitet željeznoga doba.

S druge strane, građa željeznoga doba istočne Hercegovine i južne Dalmacije tematski je prilično raznovrstna. U tom smislu, glavninu nalaza čine nakitni (odjevni) predmeti i oružje. Ma koliko je u tim dvjema osnovnim kategorijama materijala riječ o svakodnevnom upotrebnom inventaru, na značajnom broju predmeta često se raspoznaju umjetnički i religijski elementi širih ili regionalnih obilježja. Brojnošću i raznovrsnošću osobito se ističu fibule

i igle, a od oružja najbrojnija su koplja, premda ne manjka ni zaštitne opreme, kaciga ili knemida.

Sljedeći problem na koji želim skrenuti pozornost jeste na koji način interpretirati ili predočiti nalaze i nalazišta željeznoga doba istočne Hercegovine i južne Dalmacije. S obzirom da je najveći dio nalaza do sada neobjelodanjen (T.1 - T.17), tom će fundusu s pravom biti posvećeno najviše prostora. Dakako, ni starija, objelodanjena građa neće biti zanemarena pri razmatranju razvoja željeznoga doba (sl. 11, sl. 12, sl. 13, sl. 15, sl. 19), a bit će analizirani i oni lokaliteti koji su dali bar neke prepoznatljive pokretne nalaze, posebno kada je riječ o gradinskim naseljima te nalazima o čijim okolnostima otkrivanja znamo posve malo. Ako se problem popisa nalaza i nalazišta željeznoga doba na današnjem stupnju istraženosti može riješiti bez većih poteškoća, ostaje znatno teža zadaća pojedinačne ili skupne interpretacije nalaza. Naime, velik je broj nalaza kojima su djelomično ili u potpunosti nepoznate okolnosti otkrivanja i tu, dakako, može biti primijenjena samo metoda tipološke analize. No, zbog svojstava ostaloga željeznodobnoga fundusa, čak i onih nalaza otkrivenih u novije doba, koji uglavnom potječu iz skupnih grobnica, također se u znatnoj mjeri mora primijeniti ista metoda. Pri tome će veliku pomoć pružiti i drugi važni elementi, primjerice, u analizi skupnih grobnica i njihova inventara od neprocjenjive je važnosti da su ukopi tekli kontinuirano, a kada u jednom grobnom humku imamo tri skupne grobnice koje se vremenski nasljeđuju, onda se već pouzdanije može govoriti o mnogim elementima razvoja kulture željeznoga doba, ponajprije u smislu njezina kontinuiteta. Usporedbe s drugim kulturnim sredinama bit će neophodne ne samo kod obrade pojedinačnih predmeta nego poglavito onda kada je riječ o općim pojavama, počevši od načina pokapanja i vjerskih sadržaja do organizacije društva ili naselja. U tom smislu svakako će od najveće koristi biti usporedbe s prvim susjedima, sličnih kulturnih prilika, bilo da je riječ o glasinačkoj bilo o delmatskoj kulturi željeznoga doba. Ne treba, međutim, zanemariti ni činjenicu da je željezno doba istočne Hercegovine i južne Dalmacije sa svojim, istina izraženim posebnostima bilo samo jedan mali dio tadašnje kulture obilježene tehnologijom željeza, od srednje Europe do Grčke. Zahvaljujući prometnim pogodnostima na tom su području pronađeni predmeti srednjoeuropskoga, ali i sredozemnoga kulturnog kruga, prvi uglavnom u starijim, a drugi u mlađim fazama razvoja željeznodobne kulture.

U obradi pokretnih nalaza služit ću se, dakle, uglavnom prokušanim metodama interpretacije, pri čemu će tipološka svojstva predmeta i komparacije sa sličnim pojavama u drugim kulturnim sredinama imati najvažniju ulogu. U tom smislu, građu željeznog doba dijelim u dvije uvjetne skupine. Prvoj takvoj artificijelno određenoj skupini pripadaju predmeti željeznog doba kojima ni

spomenutim metodama (tipologija, komparacije) nije moguće preciznije odrediti kulturnokronološko mjesto jer se i vremenski i prostorno javljaju u širim granicama. U takvoj podjeli, drugoj skupini pripadaju predmeti s jasno izraženim svojstvima prepoznatljive vremenske i regionalne pripadnosti. Dinamiku razvojnih faza željeznoga doba najbolje će ilustrirati predmeti druge skupine, pa ću njima i posvetiti znatno više prostora. Dakako, i unutar te skupine bit će nekoliko vrsta predmeta (fibule, igle i sl.) koji dominiraju kao predvodnici ili izraziti predstavnici pojedinih razvojnih faza.

S druge strane, i na primjeru željeznoga doba istočne Hercegovine i južne Dalmacije mogu se utvrditi tragovi pojava koje su označile razvoj kulture na širem području pa će i o njima biti nešto više govora. Mislim pritom ponajprije na opće kulturne procese, poput panonskobalkanske seobe i njezina značenja na rano željezno doba, na značenje panonskog i sredozemnog kulturnog kruga u formiranju željeznoga doba južnojadranskoga područja, na utjecaj i značenje susjeda, zatim općenito na razvoj društva, religije, umjetnosti, itd. Jednako su mi se tijekom rada nametnule još neke podteme, koje sam pokušao elementarno obraditi, potaknuti na razmišljanje o njima ili njima bar umanjiti jednoličnost izlaganja. Takve su primjerice - problem širenja i razvoja simbolike ptica močvarica ili pojava i značenje različito orijentiranih muških i ženskih pokojnika u skupnim obiteljskim grobnicama. Riječ je zasigurno o temama kojima ubuduće treba posvetiti više pozornosti uz istraživanje svih elemenata njihove pojave, od uzroka i uvjeta u kojima su nastale, te prostornoga i vremenskoga širenja do drugih društvenih i religijskih aspekata.

Prirodni okviri

Južnojadransko područje sa zaleđem (istočna Hercegovina, južna Dalmacija) relativno je malo područje, s mnogim mikroregionalnim pojedinostima (sl. 1). Istočna je Hercegovina sa sjeverne i sjeverozapadne strane uokvirena rijekom Neretvom, na jugozapadu i jugu Malostonskim kanalom i brdovitom granicom prema Stonu, Dubrovniku i Konavlima, na jugoistoku i istoku su planine Orjen, Golija i Čemerno. U općim crtama može se podijeliti na primorski pojas (Neum), nisku ili središnju oblast (Stolac, Trebinje, Bileća), te visoku Hercegovinu (Gacko i Nevesinje).¹ S druge strane, južnu Dalmaciju čini uski priobalni pojas od ušća Neretve do Boke, s poluotokom Pelješcem te većim otocima Korčulom, Mljetom i Lastovom. Kako je to područje obilježeno

¹ Za svaki od navedenih pojasa u istočnoj Hercegovini postoje tradicijski ili narodni izrazi. Tako se niži krajevi nazivaju Humine (približno do 400 m/nv), srednji Rudine (400-800 m/nv) i najviši Površni (iznad 800 m/nv). Usp.: ROGLIĆ 1955, 299; ODAVIĆ 1985, 28.

različitom klimom, od mediteranske do kontinentalne, uočljiv je i različit raspored hidrografske mreže u pojedinim pojasima. Krškom vapnenačkom sastavu svojstvena je oskudica riječnih tokova, te prisutnost ponornica. Najveći riječni tok (Neretva), iako ima višestruko značenje za širu oblast, prolazi perifernim područjem, a od ostalih vodenih tokova važnu ulogu imale su Bregava i Trebišnjica. Velik je broj povremenih rijeka, vodom obilnih za snažnijih proljetnih ili jesenskih oborina. Veća vodena površina u Hutovu blatu u vezi je s plavnom dolinom rijeke Neretve. Sve to područje hidrografski pripada Jadranskom moru, a vododijelnica se nalazi na njegovim sjevernim i sjeveroistočnim granicama. Morfografski gledano, ono spada uglavnom u brdovit kraj u nekoliko razina, prošaran rijetkim riječnim tokovima i brojnim poljima, višim gorskim vrhovima Žabe (Neum), Orjena i Bjelašnice (Trebinje), Viduše (Ljubinje), Hrguda (Stolac), Čemerna i Bjelašnice (Gacko) te Trusine i Veleža (Nevesinje, Mostar), odnosno Prenja na koljenu Neretve.

Za oblikovanje današnjeg reljefa vrlo su važni bili procesi s kraja pliocena i početka pleistocena. U dinarskom gorju ima i mnogo reljefnih elemenata iz vremena srednjotercijarnih pokreta, ali je većina oblika nastala poslije taloženja i poremećaja pontskih slojeva s kasnijim modifikacijama iz vremena ledenih doba.² Dakako, to je kraj s razvijenim oblicima krša na vapnenačkoj osnovi složena površinskog reljefa za koji su svojstvene izrazite depresije, vrtače i polja, kanjonske doline i podzemni veliki prostori.³ Osim istaknutih gorskih vrhova i planinskog krša, u reljefu se ističu vapnenačke zaravni čiji je nastanak svakako u suprotnosti s razvojem okomitih oblika krškog reljefa.⁴ Zaravni Dubrave (odnosno Dubrave-Brotinjo), zapadno od Stoca, Lug i Šuma u Popovu polju, zatim Naljutki i Krči na zapadnoj strani Gatačkoga polja te zaravan uz rub Fatničkoga polja kod Pađena javljaju se u različitim dispozicijama prema okolnom terenu, gdjekad vezane uz više gorje, gdjekad uz rijeke i uz rubove polja, ali i posve izolirano, te na različitim nadmorskim visinama, od 250 do 950 metara. Nastale su nakon smirivanja tektonskih procesa intenzivnom korozijom i otapanjem vapnenaca pod utjecajem biokemijskog procesa u humusnom sloju koji traje i danas. Za nastanak vapnenačkih zaravni odlučujuća je bila topla i vlažna klima srednjega i gornjega pliocena. Polja, kao najdublje depresije u kršu, različitih su veličina i oblika. Obično im je uzdužna os paralelna s pružanjem Dinarskoga gorja. Ispunjena su aluvijalnim nanosom mulja i različitih vrsta gline, te su tako bila pogodna za poljoprivrednu obradu. Takav nanos uglavnom je posljedica periodičnoga plavljenja u jesen, zimu i proljeće.

² ROGLIĆ 1957, 127, 129-130.

³ ROGLIĆ 1974, 11.

⁴ ROGLIĆ 1954, 109.

Polja su išarana manjim rijekama i potocima te ponorima na padinskim stranama.

Osnovne hidrografske značajke krša jesu rijetki vodeni tokovi i opća bezvodnost na površini, za razliku od dubinskih slojeva, kamo voda dospijeva bez većih poteškoća, budući da je riječ o propusnim stijenama. Kako vapnenački sastav ne pogoduje postojanju stalnih vodenih tokova, oni su u kršu vrlo rijetki i uglavnom se probijaju kanjonskim dolinama.⁵ U krškom krajoliku vrlo su važni vodeni tokovi rijeka ponornica poput Trebišnjice u Popovu polju, Mušice u Gatačkom te Zalomke (Zalomnice) u Nevesinjskom polju (sl. 1). U kršu su vrlo česte i povremene bujične rijeke i potoci u duboko usječenim kanjonima (Radimlja kod Stoca i mnoge druge). Nastanak riječnih dolina uslijedio je u postglacijalnoj fazi usijecanja u fluvio-glacijalni materijal. Glacijalna erozija i stvaranje fluvio-glacijalnog šljunka u dolini Neretve pripisuje se djelovanju ledenjaka s Prenja, a ledenjaci s Orjena lako su se spuštali i brzo otapali, taložeći prostrane plavine bez izrazitih erozivnih oblika.⁶

Južna Dalmacija i istočna Hercegovina klimatski se mogu razdijeliti na nekoliko zona ili pojasa. Priobalni dio ima mediteransku klimu, Stolac i Trebinje submediteransku, Bileća i Gacko te Nevesinje kontinentalnu klimu. Klima višestruko utječe na fizionomiju reljefa, posebice preko biokemijskih procesa korozivna djelovanja na vapnenac, a glavna odlika krških krajeva svakako je sušnost, čemu je osnovni uzrok vapnenački sastav, zatim vjetrovi, oblačnost i insolacija te razlike u temperaturama. Sušnost je svojstvo dvaju prvih pojasa, priobalnoga, s mediteranskom, i središnjega, sa submediteranskom klimom. Dalje u unutrašnjosti prevladavaju kontinentalni hladniji vjetrovi, vegetacijski pokrov je jače izražen, manja je insolacija, niže su temperature i razmjerno je veća količina oborina. Za ovu temu vrlo su važna paleoklimatološka istraživanja, prije svega posljednjega geološkog razdoblja. Velike klimatske promjene karakteristične su za pleistocen s izmjenom hladnih i toplih razdoblja. Nakon posljednjega zatopljenja po prestanku zadnjega glacijala nastupilo je postupno zahladnjenje koje se nastavlja do danas. U tom je razdoblju (u posljednjih 10.000 godina) nastupilo i nekoliko manjih zahladnjenja, a posebice je zanimljivo jedno takvo malo ledeno doba na prijelazu iz subboreala u subatlantik.⁷

Pored ostalih, jedan od najznačajnijih čimbenika koji su utjecali na raspored i razvoj flore i faune svakako je klima. Vegetacijski pokrov u izravnoj je vezi s klimom, koja je, kako smo vidjeli, višestruko izdiferencirana. U sušnim

⁵ ROGLIĆ 1957, 96, 116; RIĐANOVIĆ 1975, 75-85.

⁶ ROGLIĆ 1954, 107.

⁷ ŠEGOTA 1979, 33.

mediteranskim i submediteranskim klimatskim pojasima prevladavaju kserofitne biljne vrste, uglavnom grmoliki oblici i nisko busenje, zatim grab, hrast i košćela, te crni bor. Dalje prema unutrašnjosti u visokoj Hercegovini zastupljene su kontinentalne vrste bukove, jelove i borove šume.⁸ Budući da nije bilo značajnijih paleobotaničkih istraživanja, teško je utvrditi vezu između sadašnjega stanja vegetacijskoga pokrova i njegova rasporeda u vrijeme trajanja željeznog doba. U svakom slučaju, biljni je pokrov sa svojim horizontalnim i vertikalnim rasporedom imao nemjerljivo značenje za opstanak životinjskog svijeta, podjednako utječući i na organizaciju i život ljudskih zajednica, osobito u prapovijesnim razdobljima. I kada je riječ o faunističkim zajednicama na prostoru južne Dalmacije i istočne Hercegovine, teško je nešto više reći. Zacijelo su i u željezno doba bile zastupljene domesticirane životinje, govedo, ovca i koza.⁹ Iako je riječ o pretežno krševitu kraju, nisu zanemarive ni površine pogodne za poljoprivrednu eksploataciju. Kako je bilo nekoć, u željezno doba, teško je reći. Veći dio obradiva zemljišta smjestio se uz riječne tokove, u krškim poljima (Gatačko, Vidovo i Popovo polje), na vapnenačkim zaravnima (Dubrave-Stolac) ili prisojnim padinama priobalnoga područja (Konavle, poluotok Pelješac) te na otocima (Blato, Korčula).¹⁰ U južnom, mediteranskom i submediteranskom dijelu tog područja prevladava tlo tipa crvenice (crljenice), a u sjevernijim krajevima uglavnom su zastupljeni podzoli (pepeljuše). Stoga nije čudno da se u južnijim predjelima više razvila poljoprivredna djelatnost, dok su pepeljuše uvijek bile pogodnije za pašnjake, posebice u slučaju visoke Hercegovine.

I dok su se u južnoj Dalmaciji s otocima oduvijek nalazile značajne točke pomorskih putova, istočna Hercegovina se, u komunikacijskom smislu, najviše otvarala preko doline Neretve.¹¹ Nedostatak značajnijih riječnih dolina, neprohodnost krškog krajolika te prepreke koje stvara više gorje pridonijeli su da je unutrašnjost istočne Hercegovine bila nešto više izolirana od drugih dijelova južnojadranskoga područja. Dakle, i u prometnom smislu možemo razlikovati barem dvije regije, južnu primorsku s donjom Neretvom i sjevernu, znatno izoliraniju i orijentiranu uglavnom na unutrašnjost (Bileća, Gacko, Nevesinje). Rijeka Neretva zaista je odigrala vrlo važnu, možda i najvažniju ulogu tijekom svih kulturnopovijesnih razdoblja u povezivanju sredozemnoga i kontinentalnoga, srednjoeuropskoga kulturnoga kruga. Zahvaljujući upravo i

⁸ ŠILIC 1973, 13 i d.

⁹ ČOVIĆ, 1990, 73.

¹⁰ RADIC – BASS 1999, 365-366, fig. 5.

¹¹ Plovne putove na Jadranu na poseban način potvrđuju legende o drevnim junacima Diomedu ili Antenoru (KATIČIĆ 1988, 22; KATIČIĆ 1989, 78). Usp. također: BASLER 1980, 11-14; BENAC 1980, 15-21).

toj činjenici, istočna je Hercegovina pa i južna Dalmacija mogla prihvatiti brojne tekovine drugih kulturnih sredina. U protopovijesno doba posebice je istaknuta uloga Narone (Vid u blizini Metkovića), kao najznačajnijega trgovačkog središta neretvanske delte.¹² Potrebno je, međutim, naglasiti da cijeli tok Neretve nije bio podjednako opterećen ulogom najbitnijega prometnoga smjera. Naime, utjecaji sredozemnih kultura vrlo su snažno prisutni u donjem njezinu toku, otprilike do sutjeske između Huma i Podveležja, dakle, do visine Mostara, a sjevernije znatno rjeđe. Za prapovijesne ili antičke prilike gotovo nepremostive prometne prepreke čine uski kanjoni između Prenja i Čvrsnice (sl. 1). Tako se vrlo vjerojatnim može smatrati da su glavni prapovijesni putovi od Mostara išli Podveležjem i dalje Nevesinjskim poljem do srednje Bosne.¹³ Pored ušća Neretve i njezine doline, zacijelo su na potezu južnojadranske obale od Neuma do Dubrovnika postojali i druge važne komunikacijske točke i polazišta putova prema unutrašnjosti. Čini se da je u vrijeme željeznoga doba, posebice od 6. stoljeća, značajnu ulogu u povezivanju sa zaleđem odigralo dubrovačko primorje s Epidaurom.¹⁴

Teško je identificirati prapovijesne kopnene prometnice u južnoj Dalmaciji i istočnoj Hercegovini pa je gotovo jedini kriterij u tom smislu sadržan u činjenici da su one bile u zavisnom odnosu prema važnijim naseljima.¹⁵ Aza željezno doba isključivo je poznat gradinski tip naselja.¹⁶ Vjerojatno su glavni prometni pravci povezivali pojedina krška polja preko više ili manje teško prolaznih prijevoja, dok su se od tih važnijih pravaca račvali sporedni putovi do zabačenijih gradinskih naselja. Zapravo, ta je shema svojstvena i rimskom dobu kada, uz magistralne ceste susrećemo i one mjesne, manje značajne prometnice. Zanimljivo je još spomenuti da je u rimsko doba u istočnoj Hercegovini izgrađena značajna cestovna mreža, koja je možda jednim dijelom pratila prometne trase prapovijesnoga, poglavito željeznoga doba.¹⁷ O izgledu, strukturi ili drugim značajkama prapovijesnih prometnica teško je bilo što pouzdanije reći, ali se može pomišljati da su to uglavnom bili putovi karavanskog tipa, više staze negoli ceste u pravom smislu. S druge strane, pomorski su putovi zasigurno bili usmjereni prema glavnim tadašnjim naseljima i mjestima, poglavito na ušće Neretve do Narone (Vid) i Čapljine te na Boku i dubrovačko primorje s Epidaurom (Cavtat).

¹² GABRIČEVIĆ, 1980, 161-164; CAMBI 1980, 127-128; BATOVIĆ 1988, 68.

¹³ Zbog teških prepreka u srednjem toku Neretve i Rimljani su tražili trase i gradili ceste preko stolačkoga kraja do Nevesinjskog polja i dalje u srednju Bosnu. Usp.: BOJANOVSKI 1973, 147.

¹⁴ NOVAK 1965, 109 i d.; LISIČAR 1966, 25 i d.

¹⁵ ZANINOVIĆ 1967, 24-28.

¹⁶ ODAVIĆ 1985, 10 i d.; ALBH 1988, 141-154, 168-197.

¹⁷ BOJANOVSKI 1973, 137; BOJANOVSKI, 1975, 53 i d.

Povijest istraživanja

Ponajviše zahvaljujući radu stručnjaka, zatim razgranatoj mreži povjerenika, od ljubitelja starina, inženjera i trgovaca do časnika austrijske vojske, Zemaljski muzej u Sarajevu prikupio je značajnu arheološku građu željeznoga doba koncem 19. i početkom 20. stoljeća. Utjecaj Zemaljskoga muzeja u tom smislu nije bio ograničen samo na područje Bosne i Hercegovine, nerijetko su njegovi stručnjaci i suradnici spašavali arheološku, povijesnu i sličnu građu i u susjednim krajevima, posebice s područja južne Hrvatske. Povijest istraživačkih zahvata, neminovno isprepletena s poviješću Zemaljskog muzeja iz Sarajeva, ukratko se može podijeliti na dvije faze, ranu ili pionirsku, s konca 19. i početka 20. stoljeća, te drugu, od 1955. do 1991. godine. U dugom vremenu između tih dviju faza gotovo da i nije bilo istraživačkih djelatnosti, barem ne na nalazištima željeznoga doba istočne Hercegovine.

Rana faza označena je poletom izazvanim osnutkom Zemaljskog muzeja 1888. godine te fascinacijom rezultatima istraživanja glasinacijskih grobnih humaka koji su skrenuli pozornost znanstvene i kulturne javnosti tadašnje Europe. Čini mi se da su upravo spomenuti događaji utjecali da se K. Hörmann, V. Radimský i Ć. Truhelka zapute, među ostalim, i u Hercegovinu. Njihov obilazak terena, primarna ili zaštitna istraživanja svakako su dala rezultata, no činjenica je da su relativno siromašni nalazi iz hercegovačkih gomila, u usporedbi s odgovarajućim glasinacijskim nalazima, uvjetovali gotovo potpuni prestanak interesa za Hercegovinu za nekoliko desetljeća. Ako takav prestanak interesa za hercegovačke gomile u to vrijeme možemo donekle razumjeti, vrlo je teško shvatiti nezainteresiranost spram impresivnih ruina megalitskog kompleksa na Gradini u Ošanićima kod Stoca, aglomeraciji koja je, uz velebne helenističke ostatke dala i značajne nalaze željeznoga doba.

U najranije vrijeme arheološke djelatnosti u Bosni i Hercegovini stručnjaci Zemaljskog muzeja nerijetko su na teren izlazili nakon dojava povjerenika, uspjevajući u tako destruktivnim okolnostima intervenirati, te prikupiti i zaštititi pokretne nalaze. Tako je u mjesta Mosko i Bjelane kod Bileće na razrušene grobne humke prispio V. Radimský,¹⁸ a u Planu kod Bileće Ć. Truhelka.¹⁹ V. Radimský bavio se i problematikom gradinskih naselja u Hercegovini, posebice u Bišće-polju kod Mostara, a obavio je i primarna istraživanja na gradinama Kičin, Vrsnik kod Stoca i Grčki grad kod Nevesinja.²⁰ Grobne humke u Gradcu i Bročancu kod Neuma te Radimlji (lok. Vojvodina) kod Stoca istraživao je Ć.

¹⁸ RADIMSKÝ 1896, 33-36.

¹⁹ TRUHELKA 1901, 1 i d.

²⁰ RADIMSKÝ 1890, 292-297; RADIMSKÝ 1891, 159-192.

Trukelka.²¹ U Zemaljski muzej još je daleke 1896. godine dospio brojani pokretni materijal, vjerojatno iz razorenih grobnih humaka na području Gradca kod Neuma,²² a razmjenom ili na druge načine dospjeli su u bečki K. und K. Naturhistorische Hoffmuseum bodež iz Stoca te spiralna fibula i privjesak iz Tasovčića kod Čapljine.²³

Od prvog dolaska K. Hörmanna i V. Radimskoga na Gradinu u Ošanićima kod Stoca²⁴ prošlo je puno vremena dok 1955. godine taj poznati lokalitet nije posjetio Đ. Basler kada je premjerio njegove megalitske zidove i skupio nešto pokretnoga materijala.²⁵ Bila je to sretna okolnost, ponovno je ukazano na značenje i jedinstvenost helenističkih i drugih ostataka na Gradini u Ošanićima, što je potaknulo Z. Marića da 1963. g. započne s prvim sondažnim, a potom, sve do 1982., i sa sustavnim istraživanjima.²⁶ Od 1982. do 1984. godine na Gradini u Ošanićima istraživao je B. Marijanović,²⁷ a od 1988. do 1991. godine B. Marijan.²⁸ Osim dugogodišnjih istraživanja na Ošanićima u više projekata, Z. Marić vodio je zaštitno istraživanje u Kačnju kod Bileće²⁹ te zamašnu kampanju na Ljubomirskom polju u okviru zaštite kulturne baštine za vrijeme radova na hidroenergetskom sustavu Trebišnjice u Popovu polju 1967. i 1968. godine.³⁰ Najveći dio nalaza iz tog projekta nije objelodanjen (T. 2 - T. 7). Na Ljubomirskom polju je i V. Atanacković-Salčić istražila nekoliko grobnih humaka 1958. i 1959. godine, nakon dojava o njihovoj destrukciji.³¹ Slično je bilo i u Gubavici kod Mostara. Najprije je T. Anđelić objelodanio spašene predmete iz jedne grobne gomile,³² a nešto kasnije (1973. godine) B. Čović je istražio pet grobnih humaka.³³ Nažalost, iz jedne razorene gomile u Dabrici

²¹ TRUHELKA 1895, 512 i d.

²² MARIJAN 1989, 35 i d.

²³ ČURČIĆ 1909, 100.

²⁴ HÖRMANN – RADIMSKÝ 1892, 40-49.

²⁵ BASLER 1955, 79 i d.

²⁶ MARIĆ 1973, 173-235; MARIĆ 1977, 5-99; MARIĆ 1979, 23-113.

²⁷ MARIJANOVIĆ 1984, 11 i d.

²⁸ Istraživanje u okviru projekta "Helenistički urbani kompleks na Gradini u Ošanićima" (MARIJAN 1997, 19).

²⁹ MARIĆ 1959, 87-102; MARIĆ 1977a, 101-110.

³⁰ Istraživački projekt "Širi bazen Trebišnjice" u organizaciji Zemaljskoga muzeja i uz suradnju Stanford University (Kalifornija) vodio je Z. Marić, a sudjelovali su stručnjaci i tehničko osoblje: V. Nikolić, V. Palavestra, M. Petrić, R. Jovandić, S. Kudra, A. Kučan, Č. Raič, V. Vučinić, J. Jedd, C. De Luca, M. Makela, C. Di Fronzo, M. Wenzel, A. Flannery, N. Naimark, P. Salo i A. McPherson. Nakon istraživanja sav materijal bio je na obradi u Zemaljskom muzeju, a 1990. godine vraćen je u Zavičajni muzej u Trebinju.

³¹ ATANACKOVIĆ-SALČIĆ 1977, 19 i d.

³² ANĐELIĆ 1969, 109-110.

³³ ČOVIĆ 1982, 13 i d.

spašene su samo brončane knemide.³⁴ Višegodišnjim radom i obilaskom arheoloških lokaliteta istočne Hercegovine Đ. Odavić je ponajviše učinio na poslu evidentiranja i topografiji gradinskih naselja.³⁵ Uz naseobinske nalaze s Gradine u Prenju,³⁶ iz okolice Stoca važno mjesto imaju i tri grobna nalaza iz Pješivca (T. 8, sl. 14), Radimlje-Konštice (T. 9–T. 13) i Donjega Brštanika (T. 1), a otkriveni su i spašeni zahvaljujući M. Palameti, ljubitelju starina iz Stoca.³⁷ Nažalost, i u tim primjerima riječ je o razorenim grobnim konstrukcijama pa je vrlo vjerojatno spašen samo dio materijala. Posebno se to može reći za nekropolu u ravnome u Radimlji (podnožje Konštice). Naime, odmah nakon otkrića bogate skupne grobnice M. Palameta je pozvao V. Atanacković-Salčić iz Regionalnoga zavoda za zaštitu spomenika kulture u Mostaru te je tada (1984.) istražen jedan manji prostor. Na istome lokalitetu istraživao je i B. Marijan 1990. i 1991. godine, a u razorenim grobnicama pronađen je raznovrstan, uglavnom dislocirani pokretni materijal (T. 9–T. 10).³⁸ Sustavna istraživanja grobnih humaka u istočnoj Hercegovini od 1987. do 1990. godine vodio je Z. Žeravica sa zanimljivim rezultatima na lokalitetima Pod Pržinama, Dizdarica i Kaluderica u okolici Gacka (T. 17).³⁹

Kako na području južne Dalmacije i njezinih otoka nije bilo značajnije muzejske ustanove, povijest istraživanja vezana je uz djelatnost nekoliko stručnjaka, povjerenika i zaljubljenika u starine. Tako je J. Posedel nakon razaranja željeznodobne nekropole u blizini Stona 1903. godine spasio i objelodanio grobne nalaze.⁴⁰ Značajan prinos proučavanju i interpretaciji željeznodobne građe iz južne Dalmacije dali su I. Marović, G. Novak, Š. Batović, P. Lisičar i N. Petrić.⁴¹ I. Fisković prikupio je i obradio zanimljiv arheološki materijal s Pelješca,⁴² a vrijedan prinos u prikupljanju, čuvanju i obradi nalaza dao je i D. Radić sa suradnicima na otoku Korčuli.⁴³ Naposljetku,

³⁴ ČOVIĆ 1976, 19-31.

³⁵ ODAVIĆ 1985, 1-101.

³⁶ MARIJAN 1989a, 61-69.

³⁷ U posljednjih tridesetak godina Miroslav Palameta prikupio je zbirku raznovrsnog pokretnog inventara s arheoloških lokaliteta u okolici Stoca iz različitih kulturnopovijesnih razdoblja. Većinu predmeta željeznoga doba otkrivenih do 1991. godine M. Palameta mi je ljubazno ponudio na obradu.

³⁸ Istraživanje u okviru projekta "Helenistički urbani kompleks na Gradini u Ošanićima".

³⁹ ŽERAVICA 1989, 194-196. Otkriveni pokretni materijal iz humaka s lokaliteta Pod Pržinama, Dizdarica i Kaluderica Z. Žeravica mi je ljubazno dao na korištenje i obradu.

⁴⁰ POSEDEL 1905, 441-444.

⁴¹ MAROVIĆ 1956, 90-130; NOVAK 1966, 6 i d.; BATOVIĆ 1988, 51-75; BATOVIĆ 1988a, 76-95; LISIČAR 1973, 3-29; PETRIĆ 1978, 35-48.

⁴² FSKOVIĆ 1976, 15-75.

⁴³ ČEČUK – RADIĆ 1995, 51-55; RADIĆ–BASS 1999, 361-403; RADIĆ 2000, 39-47.

jedan dijelom već uništeni kameni humak na lokalitetu Glogovik u Kutima kod Herceg-Novog istražio je 1962. godine I. Pušić.⁴⁴

U smislu cjelovite obrade željeznodobne građe s područja istočne Hercegovine i južne Hrvatske najznačajniji prinos dali su Š. Batović⁴⁵ i B. Čović.⁴⁶

Nalazišta

Najveći dio željeznodobnoga inventara s južnojadranskoga područja potječe iz grobova, najčešće iz kamenih ili kamenozemljanih humaka te nekropola u ravnome. S obzirom na gore istaknute okolnosti otkrivanja, razumljivo je i ne čudi da se prigodom naknadnih zaštitnih zahvata gotovo redovito pronalazilo manje predmeta u razorenim negoli sustavno istraživanim grobnicama. Stoga u nekim, destrukcijom otkrivenim grobnicama ili gomilama susrećemo tek jedan ili nekoliko nalaza (primjerice: Bjelani, Dabrica, D. Brštanik, Lokrum, Čilipi), a u sustavno istraživanim grobovima (gomile na Ljubomirskom polju) i na desetke nalaza. Premda su rijetki, potrebno je istaknuti i neke gradinske nalaze (Gradina u Ošanićima, Martinovića gomila, Gradina u Prenju kod Stoca, Gradina Krstača kod Bileće, Kličanj kod Trebinja, Grad Nakovana na Pelješcu, Kopila na Korčuli), kad se već, nažalost, ni danas ne može pouzdano tipološki razvrstati gradinski keramički materijal.

Gradinska nalazišta

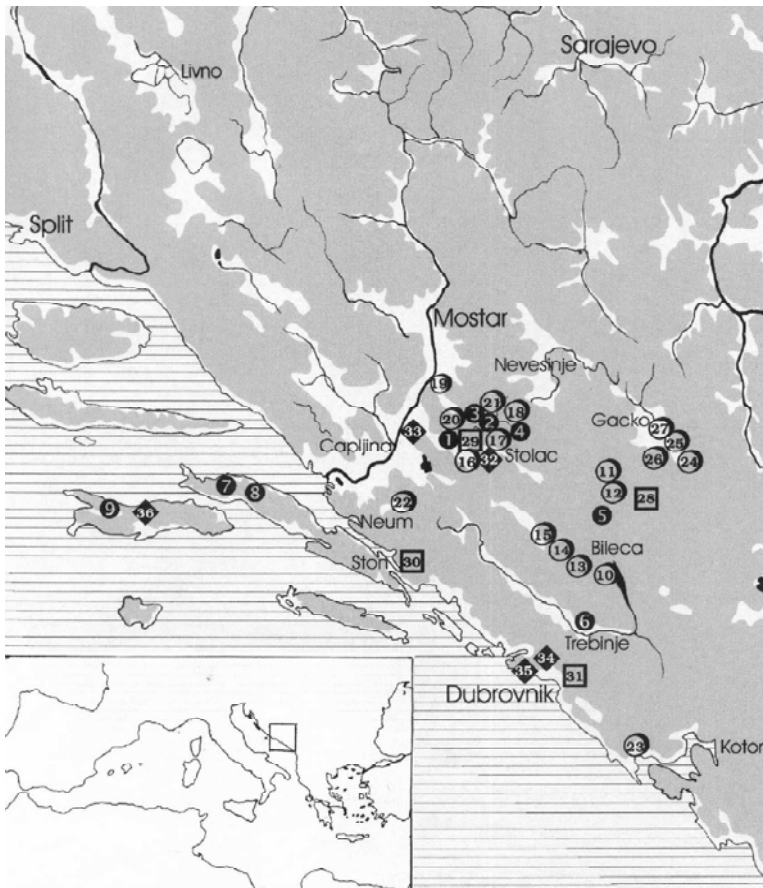
Gradina, Prenj, Stolac. Na dvojnoj gradini uz rub kanjona Bregave kod Prenja (sl. 20, sl. 21) prikupljen je arheološki materijal različitih razdoblja, posebno važan inventar koji kronološki spada u željezno doba, bilo da je riječ o importiranoj apulskoj ili kasnokorintskoj keramici, odnosno o brončanim fibulama i iglama (sl. 13, 18, sl. 15, 28).⁴⁷ Sl. 1, 1.

⁴⁴ I. PUŠIĆ 1962, 76-79, T.11. Ovdje napominjem da željeznodobne lokalitete priobalne Crne Gore (Glogovik kod Herceg Novog, Vješala u Njegušima) B. Čović pripisuje glasinačkoj kulturi, odnosno regionalnoj manifestaciji glasinačke kulture, a zajedno s nalazima iz Kličeva kod Nikšića stavlja ih u fazu Glasinac IV c-2 - usp.: ČOVIĆ 1987c, 576, 579, 623, 633-634. Usp.: također: PUŠIĆ 1976, 127-130; PAROVIĆ-PEŠIKAN 1979, 19-67; LEKOVIĆ 1980, 81-91.

⁴⁵ BATOVIĆ 1973, 44-74; BATOVIĆ 1976a, 89-112.

⁴⁶ ČOVIĆ 1987c, 575-643.

⁴⁷ Objavljeni materijal M. Palameta je darovao Zemaljskom muzeju (MARIJAN 1989a, 61-69).

Sl. 1: Karta s nalazištima željeznog doba na južnojadranskom području.
 Fig. 1: The disposition of the Iron Age sites in the southern Adriatic area.

Gradina, Ošanići, Stolac. Višeslojni lokalitet, arheološka aglomeracija dala je mnoštvo iznimnih pokretnih nalaza i nepokretnih znamenitosti (sl. 24, sl. 25, sl. 28). U odnosu na helenističke nalaze, za materijal željeznoga doba bilo je znatno manje interesa (T. 14).⁴⁸ Sl. 1, 2.

Martinovića (Dubac) gomila, Hodovo, Stolac. Gradinsko naselje s istaknutom gomilom (sl. 22, sl. 23). Od brojnih površinskih nalaza, željeznom dobu pripada nekoliko odabranih predmeta (T. 15).⁴⁹ Sl. 1, 3.

⁴⁸ MARIĆ 1973, 179, T.10,7-8; MARIĆ 1977, 44-45, T.33,6,8, T.34,3,6,8,10,14-15,18, T.35, T.36, T.37.

⁴⁹ Predmeti potječu iz zbirke M. Palamete (vidi bilješku 37).

Gradac, Hrgud, Stolac. Često se nalaze površinski nalazi, keramika i sl. Posebno je zanimljiv nalaz brončane narukvice s prebačenim krajevima.⁵⁰ Sl. 1, 4.

Gradina Krstača, Vranjska, Bileća. S Gradine Krstača u Vranjskoj također potječe nekoliko metalnih predmeta (sl. 11, 2, sl. 13, 8).⁵¹ Sl. 1, 5.

Kličanj, Krajkovići, Trebinje. 1964. i 1976. godine na tom vrlo pogodnom i dominantnom gradinskom naselju načinjena su manja sondažna istraživanja koja su, prije svega, dala brojne keramički materijal. Za željezno doba izdvajam nalaz čitave keramičke posudice s “omfalsom” dnom.⁵² Sl. 1, 6.

Grad, Nakovana, Pelješac. Ta je gradina, uz drugovrsni materijal, dala i nalaz apulske geometrijske keramike.⁵³ Sl. 1, 7.

Gomile na Stinama, Orebić, Pelješac. Dva ulomka keramičkih posuda od fine gline s tamnosmeđim bojanim ukrasom. Iako je I. Fisković naznačio da je riječ o grčkoj keramici s geometrijskim slikanim ukrasom iz apulskih radionica, čini se da je to keramika korintškoga stila.⁵⁴ Sl. 1, 8.

Kopila, između V. Luke i Blata, Korčula. Unutar gradine poluelipsoidna tlocrta nađeno je mnogo prapovijesnoga materijala (sl. 27). Nije u potpunosti sigurno da sav metalni inventar (17 brončanih igala, 8 alki, 1 pinceta, 2 spiralnonaočarasta privjeska, 11 brončanih fibula, 2 srebrne fibule tipa Štrpci) što ga čuva dubrovački Gradski muzej potječe upravo iz naseobinskoga prostora. Možda je ipak riječ o razorenim grobnicama u blizini gradine Kopila.⁵⁵ Sl. 1, 9.

Grobni humci

Mosko, Bileća. Nakon razaranja grobnih humaka 1892. godine u humku I (9,00 x 0,30 m) s kosturnim grobovima nađena je brončana fibula s nogom u obliku “beotskog štita”. Humak II (12 m dijametar), također s kosturnim ukopima, dao je brončanu “perlu”, dva veća i jedan manji bačvasti privjesak. U humku III otkriven je pokop s kosturnim ostatcima bez posebnih nalaza, a u humku IV (dijametar: 9 m) u kosturnom grobu nađen je jedan vršak željeznoga koplja, te 10 brončanih toka s probijenim i urezanim motivom (sl. 12, 6, sl. 13, 3, 10).⁵⁶ Sl. 1, 10.

⁵⁰ I s nalazom brončane narukvice s Gradca na Hrgudu upoznao me M. Palameta iz Stoca (vidi bilješku 37). Nažalost, naknadno nisam uspio dobiti više podataka o tom i nekim drugim nalazima iz stolačkoga kraja.

⁵¹ Bez podataka o okolnostima nalaza, predmeti su prije stotinjak godina dospjeli u Zemaljski muzej u Sarajevu.

⁵² ODAVIĆ 1976, 9-11, sl.1.

⁵³ FISKOVIĆ 1976, 41-45; PETRIĆ 1978, 35-48.

⁵⁴ FISKOVIĆ 1976, 44-45.

⁵⁵ ČEČUK – RADIĆ 1995, 51-55; RADIĆ – BASS 1999, 379; RADIĆ 2000, 40-42.

⁵⁶ RADIMSKÝ 1896, 33-35, fig.1 – fig.6.

Bjelani, Bileća. Humak I (dijametar: 11 m) razorili su ga radnici što su probijali cestu 1892. godine. Otkriveni su ostatci kostura, a iz tog je humka poznata jednostavna brončana pinceta.⁵⁷ Sl. 1, 11.

Plana, Bileća. Grobni humak (25,0 x 3,5 m) također su razorili cestovni radnici 1900. godine. Pokopi su bili kosturni u skupnim grobnicama, a nalazi vrlo bogati: 2 kacige, veliki broj brončanih igala, privjesaka, staklenih zrna, 6 brončanih fibula, 2 srebrna zrna, mnoštvo keramičkih ulomaka te jedan čitavi skifos, zatim 5 srebrnih prstena, srebrna žica sa zmijskim glavama na krajevima, srebrna kutijica, itd.⁵⁸ Sl. 1, 12.

Grudina, Ukšići, Ljubomir. Istražene su četiri grobne gomile na lokalitetu Grudina u Ukšićima. Humak I (14,0 x 1,00 m) imao je dvije kosturne grobnice orijentacije sjeverozapad-jugoistok. U grobu 1 (2,00 x 0,75 x 0,40 m) nađeno je atičkoga keramičkog posuđa, 3 brončane omega igle, brončani privjesci i novčić Ballaios, bikonična limena perla, 14 dugmadi, 2 brončane igle sa zavnutom glavom, 2 željezna kriva noža, fragmenti brončanoga i srebrnoga lima, 4 kamene bikonične perle, kamena kugla, jantarna i staklena zrna. Sjevernije od grobnice 1 nađeni su privjesci s probijenim uzorkom. Grobnica 2 (1,50 x 0,90 x 0,30 m) je također skupna, a nalazi su brojni (13 posuda rađenih na lončarskom kolu s crnim i tamnosmeđim firnisom, 1 posuda domaće izradbe, zapravo imitacija grčkoga oblika, zatim srebrna šarnirska fibula, brončana fibula, srebrna dvojna igla, brončane igle s kupastom i loptastom glavicom, brončana igla sa zavnutom glavom). Humak II u Grudinama imao je središnji već razoreni grob s kosturima, a sitni nalazi (fragmenti saltaleona, svitak brončanog lima, 1 jantarna perla i 2 staklene, ulomci željeznih amorfnih predmeta) vjerojatno su samo dio grobnoga inventara. Humak III (12,0 x 0,90 m) sadržavao je 10 grobnica sa siromašnim priložima. U grobu 1 nađeni su ostatci grčke keramike, staklene perle plave boje, fragmenti željeznoga oružja, a u grobu 5 fragmenti grube "ilirske" keramike te u grobu br. 7 brončana limena narukvica. Humak IV (10,0 x 0,60 m) je, navodno, imao i jedan paljevinski grob (1,00 x 0,50 m) s nalazom dviju brončanih fibula četvrtaste noge. Grob 2 je bio kosturni i sadržavao je brončane narukvice s prebačenim krajevima, prsten od brončana lima i čunastu fibulu (sl. 15, 8, 11, 14, sl. 19, 24, 28).⁵⁹ Sl. 1, 13.

⁵⁷ RADIMSKÝ 1896, 36, fig.8.

⁵⁸ TRUHELKA 1901, 1-12, sl.1 – sl.14.

⁵⁹ ATANACKOVIĆ-SALČIĆ 1977, 19 i d. Šteta je da rezultati istraživanja grobnih humaka na lokalitetu Grudina nisu nakon 1977. godine detaljno i u potpunosti objelodanjeni, posebno zbog činjenice da je riječ o lokalitetu smještenom u blizini humaka na Grebnicama u Ukšićima te da je riječ o inventaru koji je usko povezan s nalazima iz Grebnica i čini s njima cjelinu u kulturnom i vremenskom smislu.

Grebnice, Ukšiči, Ljubomir. Humak I na lokalitetu Grebnice u Ukšičima (sl. 2, sl. 3) poslužio je za pokapanje u željezno i helenističko vrijeme te, naknadno, i u srednjemu vijeku, kada je na njemu smještena nekropola sa stećcima.⁶⁰ Istraživanjima su potvrđene 3 prapovijesne i 7 srednjovjekovnih grobnica. Spada u skupinu relativno većih humaka (16,50 x 0,90 m) s uobičajenom kameno-zemljanom konstrukcijom, a čini se da je središnja prapovijesna grobna konstrukcija uništena kasnijim srednjovjekovnim ukopima (sl. 3). Potrebno je, međutim, naglasiti da je, sudeći po nalazima fragmenata keramike cetinske kulture u njegovoj temeljnoj razini, grobni humak I na Grebnicama nastao najkasnije u rano brončano doba.⁶¹ Istraživanja su također pokazala da je humak imao vanjski kameni vijenac od nešto krupnijeg kamenja, dok je unutrašnja jezgra uglavnom načinjena sitnijim kamenjem i nabijenom zemljom. Sloj osnovice ili podnice tvrdo je nabijen i uglačan, a zemlja je žutobijele boje te očigledno predstavlja zdravicu. Kako je, nažalost, središnja grobna konstrukcija uništena, iz prapovijesnoga, zapravo željeznoga doba otkrivene su tri grobnice. Sve su bile na periferiji humka uz rub kamenoga vijenca. Zanimljivo je da su bile vrlo plitko ukopane: grobnica 1 i grobnica 3 na 0,25 do 0,30 m, dok je grobnica 2 bila značajno oštećena pa je dobila dodatnu oznaku (razorena), uglavnom iz razloga jer se nije moglo ustanoviti osnovne elemente njezine konstrukcije. Najvjerojatnije upravo toj razorenoj grobnici pripadaju i helenistički nalazi, zacijelo iz jednog od posljednjih ukopa.

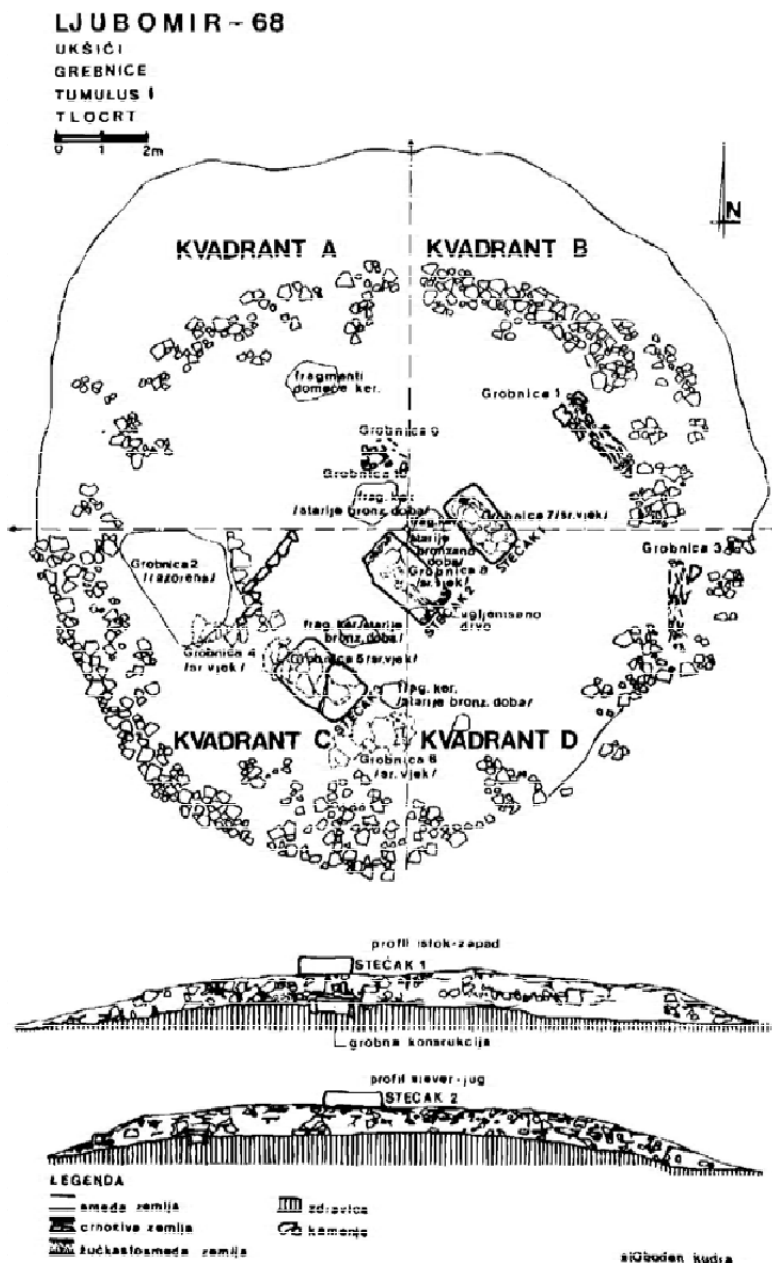

Sl. 2: Grebnice, Ukšiči, tumulus I – tijekom istraživanja.

Fig. 2: Grebnice, Ukšiči, tumulus I.

⁶⁰ Vidi bilješku 30.

⁶¹ Vidi Dodatak 1.

Sl. 3: Grebnice, Ukšiči – tlocrt tumulusa I.

Fig. 3: Grebnice, Ukšiči, plan of the tumulus I.

Sl. 4: Grebnice, Ukšiči, tumulus I – pogled na grobnicu 1.
Fig. 4: Grebnice, Ukšiči, tumulus I – grave 1.

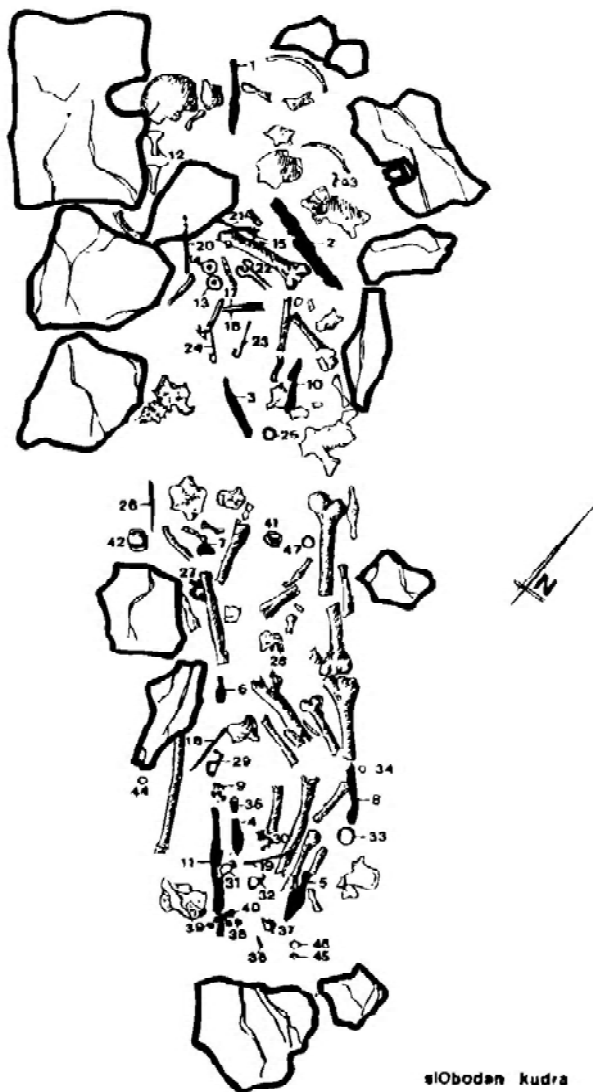

Sl. 5: Grebnice, Ukšiči, tumulus I – pogled na grobnicu 3.
Fig. 5: Grebnice, Ukšiči, tumulus I – grave 3.

LJUBOMIR - 68

UKŠIČI
TUMULUS I
KVADRANT B
GRBNICA 1

1 m

Sl. 6: Grebnice, Ukšiči, tumulus I - tlocrt grobnice 1.
Fig. 6: Grebnice, Ukšiči, tumulus I - plan of the grave.

LJUBOMIR-68

GREBNICE
TUMULUS I
KVADRANT D
GROBNICA 3

R 0 1 m.

Sl. 7: Grebnice, Ukšiči – tumulus I, tlocrt grobnice 3.
Fig. 7: Grebnice, Ukšiči, tumulus I – plan of the grave 3.

Sl. 8: Grebnice, Ukšići, tumulus I - pogled na grobnicu 2.

Fig. 8: Grebnice, Ukšići, tumulus I - grave 2.

Grobnica 1 otkrivena je u kv. B uz rubni kameni vijenac 0,25-0,30 m ispod površine (sl. 3, sl. 4, sl. 6). Njezina je konstrukcija klasična za grobne humke na širem prostoru, obrub je načinjen od većih i manjih kamenova oblih stranica. Dno je dijelom poravnato. Grobnica 1 je imala veličinu 2,30 x 0,90 (0,50) m, poklopnicu nije sačuvana, a orijentirana je u smjeru sjeverozapad-jugoistok. Istraživači su ustanovili da je u grobnicu pokopano 9 pokojnika, pet s glavom na sjeverozapadu, a 4 na jugoistoku naslagani naizmjenice jedan preko drugoga tako da su se kosti izmiješale te se nije mogla ustanoviti pripadnost pojedinih priloga određenom kosturu.⁶² Pripadnost pojedinih priloga određenom kosturu ne može se utvrditi ni naknadnom analizom, primjerice pomoću načina brojovnog označivanja predmeta u grobnicama (sl. 6). Uz lubanje na sjeverozapadnoj strani, uglavnom na prsima pronađeno je: 4 brončane fibule, 7 brončanih igala, 2 brončane pincete, 2 brončane spiralne narukvice, 2 brončane alke, 2 fragmenta željeznoga mača, vrh željeznoga koplja i nekoliko sitnijih fragmenata željeza i dijelova brončanih igala (T. 2, 1-2, 14-19, 22-24, 26-27, 36, 45-48). Pokojnicima s glavom na jugoistoku pripadalo je: 10 brončanih fibula, razni privjesci, brončana i staklena zrna, 3 oštećena željezna

⁶² Vidi Dodatak 1.

koplja i 1 željezni nož, te nekoliko fragmenata različitih željeznih predmeta (T. 2, 3-13, 20-21, 28-35, 37-44).

Grobnica 3 također se nalazi na periferiji grobnoga humka I na Grebnicama, uz sam kameni vijenac (sl. 3, sl. 7). Kao i kod grobnice 1 od konstrukcije je sačuvano samo nekoliko kamenova koji je obrubljuju (sl. 5). Veličina grobnice iznosi 2,20 x 0,90 m, a orijentirana je u smjeru sjever-jug. Pokojnici su sahranjivani na već poznati način, naizmjenice jedan preko drugoga, a po terenskoj dokumentaciji pokopano je 10 ljudi, 7 s glavom na sjevernoj i 3 na južnoj strani grobnice. Pokojnici su pažljivo polagani jedan preko drugoga tako da noge jednih leže nad glavama drugih. Prilozi u skupnoj grobnici 3 na sličan su način raspoređeni kao i u primjeru grobnice 1. Najveća koncentracija predmeta je uz uzglavlje pokojnika (oružje) i na prsima (nakit). Pronađeno je 6 fibula, 4 brončane i 2 željezne (T. 3, 1-6), 2 brončane pincete (T. 3, 23-24), zatim 9 brončanih i fragmenti jedne željezne igle (T. 3, 7-16), bačvasti privjesci (T. 3, 18-19), brončane alke (T. 3, 20-22), staklena i jantarna zrna (T. 3, 30-39), jedan okrugli privjesak poput kotača (T. 3, 28) te brončana zrna za ogrlicu (T. 3, 25-26) i jedno jednostavno brončano dugme (T. 3, 17). Od oružja najbrojnija su željezna koplja (T. 4) i uglavnom željezni noževi (T. 5).

Grobnica 2 (sl. 3, sl. 8) nalazila se na zapadnoj strani humka u kv. C, ali od njezine konstrukcije nije ništa sačuvano. Nazvana je grobnicom jer je na tom mjestu bila značajna koncentracija pokretnoga inventara (T. 6). Ipak, u blizini grobnice 2 otkriveni su ostatci polukružno usmjerena zida, zacijelo iz prapovijesnoga doba. Vjerojatno je riječ o unutrašnjem kamenom vijencu ili, pak, o konstrukciji središnje grobnice koja je potpuno uništena (sl. 3). Vjerojatno upravo grobnici 2 možemo pripisati i nalaze helenističkoga doba položene uz pokojnika za jedne od posljednjih sahrana. U grobnici 2, uz fragmente ljudskih kostiju pronađene su dvije posude radene na lončarskom kolu, srebrna fibula, uglavnom dvokrake brončane igle, alke, jantarna zrna, željezni nož i nekoliko fragmenata željeznih kopalja (T. 6, 1-28). Sl. 1, 14.

Glavica, Ždrijelović, Ljubomir. Na lokalitetu Glavica u Ždrijeloviću na Ljubomirskom polju također je istražen jedan grobni humak.⁶³ Označen je brojem VIII. Otkriven je veliki broj grobnica s koncentracijom u kv. C, no one uglavnom pripadaju kasnom brončanom dobu. Da je bilo ukapanja i tijekom željeznoga doba, pokazuju nam pojedinačno otkriveni nalazi koji vjerojatno potječu iz razorenih grobnica. To i ne čudi ako se zna da je taj grobni humak, po dnevniku istraživanja, bio zarastao u pravu šumu. Dakako, bilo je i mnogo destruktivnih zahvata. Iz humka VIII na Glavici u Ždrijeloviću potječu sljedeći predmeti: 2 željezna koplja (kv. B - T. 7, 1,6), 2 brončane narukvice (kv. D - T. 7,2), te jantarna zrna (kv. B - T. 7, 3-5). Sl. 1, 15.

⁶³ Vidi bilješku 30.

Radimlja-Vojvodina, Stolac. Na izlazu Radimlje u Vidovo polje zapadno od Stoca, na lokalitetu Vojvodina nalazi se nekoliko grobnih humaka. U jednome od istraživanih pronađen je pokretni inventar: narukvica od brončanog lima, 3 brončane fibule na šarnir, brončana omega igla i fragment staklene perle (sl. 19, 9).⁶⁴ Sl. 1, 16.

Banje (Banjetine), Ošanići, Stolac. Arheološka aglomeracija uz Gradinu na Ošanićima nedvojbeno je jedna od najzanimljivijih na području istočne Hercegovine, ne samo zbog helenističkih ostataka nego i zbog nalaza iz drugih kulturnopovijesnih razdoblja. U Milutinovića ogradi na Banjama, oko 200 m istočno od megalitskih gradinskih zidova (sl. 25), istražen je jedan manji razoreni grobni humak s nalazima jedne brončane ornitomorfne fibule, zatim jedne toke i male brončane alke (T. 14, 7-9).⁶⁵ Sl. 1, 17.

Dabrica, Stolac. Brončane knemide s iskucanim motivima otkrivene su u razorenoj grobnoj gomili vel. 12,00 x 0,80 m (sl. 11, 6). Nažalost, nisu bili sačuvani i vjerojatni drugi grobni prilozci.⁶⁶ Sl. 1, 18.

Gubavica, Mostar. Iz humka razorenog 1958. godine potječu nalazi brončane pločaste fibule, spiralne narukvice, željezna koplja, jedno brončano dugme s laticama, mala brončana fibula pseudotordirana luka i trokutaste noge, dvokraka igla i brončana latenska fibula.⁶⁷ Zaštitna istraživanja nekoliko drugih gubavičkih grobnih humaka dala su zanimljive spoznaje o njihovoj konstrukciji te raznovrstan pokretni inventar.⁶⁸ Humak I (9,00 x 0,45 m) imao je u središtu veću (skupnu) grobnicu. Na samoj površini gomile nađeni su mali željezni nož, ulomak željeznog koluta, dio željezne igle i komad dijadema od brončana lima te veći broj fragmenata grube domaće keramike. Središnja grobnica (2,75 x 2,25 m) s orijentacijom sjever-jug imala je unutrašnju manju konstrukciju (1,85 x 0,95 x 0,45 m), a za uzglavlje je upotrijebljena živa stijena. Najvjerojatnije je upravo iz te grobnice materijal koji je objelodanio T. Andelić, a revizijom je nađen tek fragment željezne igle. Jugoistočno od središnje grobnice smješten je grob 2 (1,60 x 1,20 m) s orijentacijom sjever-jug, a sadržavao je brončanu dvopetljestu fibulu, narukvicu od brončanog lima sa stanjenim krajevima, ostatke sitnijeg brončanog nakita, brončanu iglu sa zavintom glavicom. Humak II (6,40 x 5,80 x 0,30 m) nalazio se na strmoj padini prema kanjonu Neretve. Još se prepoznavala ranije uništena središnja grobna konstrukcija, a nalazi (dijelovi kostura, fragmenti grube keramike i sl.) svakako su nedostatni za ozbiljniju interpretaciju. Humak III (4,50 x 0,30 m) je

⁶⁴ TRUHELKA 1895, 512-516, fig.20 – fig.27.

⁶⁵ Vidi bilješku 28.

⁶⁶ ČOVIĆ 1976, 19-31, sl.4.

⁶⁷ ANĐELIĆ 1969, 109-110, T.1.

⁶⁸ ČOVIĆ 1982, 13-26, T.1 – T.5, Pl. 1 – Pl. 6.

također bez posebnih nalaza. Humak IV (9,00 x 0,45 m) u svojoj je uglavnom kamenoj konstrukciji imao dosta fragmenata grube keramike, naročito na površini. U središnjem dijelu bila je neobična dvojna grobnica označena br. 1 i br. 2. Nalazi iz grobnice 1: ulomak željeznoga sječiva, ulomak brončanoga dijadema, jantarna perla, savijena deblja žica, tri sitna koluta od brončane žice, te ulomci jednoga željeznog predmeta. Grobnica 2 je imala uglavnom dislocirane kosti i priloge (fragment željeznoga noža, tri fragmenta brončana dijadema, brončani privjesak s probijenim uzorkom, brončana igla, glinena perla). Grob 3 (2,10 x 0,70) bio je istočnije od središnje dvojne konstrukcije. Riječ je o skupnoj grobnici, a prilozi su: plava staklena perla, "pseudociparska" igla, željezno koplje, oštećen željezni nož, komad željeznog sječiva, fragment željezne alke, brončana igla i kameni "brus". Grobnica 4 (1,50 x 0,60 m) također je imala djelomično dislocirane i uništene ostatke kostura, bez posebnih priloga. U humku IV još je izvan grobova nađeno nekoliko željeznodobnih predmeta (brončana igla ili privjesak, oštećeni brončani privjesak s probijenim uzorkom, 4 ulomka brončanoga dijadema). Humak V (10,00 x 0,65) je prapovijesna grobna gomila koja je u srednjemu vijeku također služila za pokope. Nema tragova središnjega groba, a sačuvana su samo dva iz prapovijesnoga doba, označeni kao gr. 1 i gr. 3. Grobnica 1 (1,90 x 0,70 m) s orijentacijom sjeverozapad-jugoistok je bez priloga, a grobnica 3 (2,20 x 0,95 m) poslužila je za pokop dvaju pokojnika, s tim da je priloga bilo samo u prvoga (2 brončane igle s koničnom glavicom). Na humku je bilo i 5 kasnosrednjovjekovnih grobova. Sl. 11, 3, 5, sl. 12, 1, 3, 5, 8, 10, 12-13, sl. 13, 1, 7, sl. 1, 19.

Akar, Pješivac, Stolac. Najvjerojatnije je riječ o kamenom grobnom humku u kojemu je pronađen zanimljiv pokretni inventar: 3 brončane fibule (T. 8, 1-3, sl. 14), pločica - kopča s nekoliko astragalnih prutića (T. 8, 4-5, sl. 15, 20), brončane toke s probijenim uzorkom (T. 8, 8) i kalotasta brončana dugmad (T. 8, 6-7).⁶⁹ Sl. 1, 20.

Donji Brštanik, Stolac. U nedovoljno razjašnjenim okolnostima, u dvorištu Mate Lončara u Donjem Brštaniku pronađen je pokretni inventar predodčen na T. 1. Najvjerojatnije je riječ o grobnim nalazima iz kamenog humka raskopanog prigodom uređenja dvorišta i vrta. Svi poznati predmeti pripadaju jednom nakitnom objektu, zapravo brončanom pektoralu s prikazima vodenih ptica.⁷⁰ Sl. 1, 21.

⁶⁹ ALBH 1988, 168. Nalaz iz Pješivca, smješten u zbirci u vlasništvu SO Stolac, ljubazno mi je na obradu ponudio M. Palameta 1989. godine (vidi bilješku 37).

⁷⁰ I nalaz iz D. Brštanika predao mi je 1989. godine M. Palameta na obradu i objavljivanje (vidi bilješku 37). Sada se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

Gradac, Neum. Najvjerojatnije iz uništena grobnoga humka potječu fragmenti željeznih kopalja i noževa, ručka nekoga bodeža ili noža (sl. 13, 17), krstoliki brončani okov, razvodno brončano dugme, privjesci s probijenim uzorkom, izduženobiokonične perle, jantarna i staklena zrna, fragmenti 4 brončane jednostavne fibule, 2 “pseudociparske” igle, 11 brončanih dvokrakih (omega) igala, 17 fragmenatiranih srebrnih šarnirskih fibula te 9 brončanih igala s glavom trokutasta oblička, poput preslice.⁷¹ Sl. 1, 22.

Glogovik, Kuti, Herceg-Novi. U destruiranom kamenom humku veličine oko 20,00 x 2,00 m otkriven je raznovrstan materijal: fragment dijadema, lančić, jedna narukvica od lima i jedna od žice, jedna lučna fibula s četvrtastom nožicom, dvije fibule tipa “Štrpci” (jedna srebrna), šest toka, jedna igla profilirana vrata, dvije dvokrake igle, dvije naušnice, fragment spirale (prsten?), više keramičkih perli, nekoliko jantarnih i jedno stakleno zrno te nekoliko željeznih predmeta (vrh strijele?).⁷² Sl. 1, 23.

Malzumi, Gacko. Vjerojatno je riječ o grobnim (humak) nalazima. Predmeti su sljedeći: dvije istovjetne brončane dvopetljaste fibule tordirana luka, brončana spiralnonaočarasta fibula, dvije brončane narukvice presavijenih i zadebljanih krajeva, devet brončanih toka s probijenim uzorkom (T. 16, 1-6).⁷³ Sl. 1, 24.

Pod Pržinama, Pržine, Gacko. U kameno-zemljanom humku IX nađeni su sljedeći predmeti: brončana pseudočunolika fibula, brončana fibula s trapezoidnom nogom, brončana toka s probijenim uzorkom, ukrasna toka, spiralna narukvica, ukrasna pločica kao dio složenijeg nakita, saltaleoni, bačvasti privjesak, privjesak s probijenim uzorkom, dvije brončane igle (T. 17, 1-2, 4-9, 11-17).⁷⁴ Sl. 1, 25.

Kaluđerica, Pržine, Gacko. Grobni humak iz Kaluđerice označen je brojem XVI, a od istraživača Z. Žeravice na raspolaganje sam dobio nalaz brončane fibule (T. 17, 3).⁷⁵ Sl. 1, 26.

Dizdarica, Pustopolje, Gacko. Iz humka V u Dizdarici potječe oštećeni brončani okov motke koplja (T. 17, 10).⁷⁶ Sl. 1, 27.

⁷¹ MARIJAN 1989, 35-59, T.1 – T.5.

⁷² I. PUŠIĆ 1962, 78-79, T.11.

⁷³ ČOVIĆ 1987c, 633; ALBH 1988, 149.

⁷⁴ Vidi bilješku 39. Po podatcima koje mi je dao Z. Žeravica u tum. IX grobnice su bile uništene kasnijim destrukcijama pa je većina predmeta (T. 17, 1-2, 4-6, 8-9, 11, 15-17) bila razasuta, a samo dio je otkriven u grobnicama (T. 17, 7, 12-14).

⁷⁵ Vidi bilješku 39. Brončana fibula (T. 17, 3) nađena je također izvan grobnice u tum. XVI.

⁷⁶ Vidi bilješku 39. I fragmentirani brončani okov držala (T. 17, 10) nađen je u nasipu tum. V.

Groblja u ravnome

Kačanj, Bileća. Skupna grobnica otkrivena 1959. godine revizijski je pretražena 1975. godine, a pripada nekropoli u ravnome.⁷⁷ U grobnici s ostacima 11 kostura pronađen je brojna pokretni inventar: nekoliko fragmenata i 4 čitave brončane kacige, veći broj željeznih kopalja, par srebrnih narukvica sa zmijskim glavama na krajevima, brončane i željezne fibule, brončane igle, narukvice od brončanog lima, jantarne, staklene i kamene perle. Od srebra je još nađeno: dvije naušnice, igla, zrno, šarnirska fibula, a brojni su i nalazi posuda grčkih tipova rađenih na lončarskom kolu (sl. 19, 3, 7, 11-12). Sl. 1, 28.

Radimlja-Konštica, Stolac. Grobnica otkrivena 1984. godine na strmim padinama Konštice u doticaju s koritom Radimlje nasuprot Gradini u Ošanićima zasigurno pripada nekropoli u ravnome. U svakom slučaju, otkriven je vrlo zanimljiv pokretni inventar. Uz velik broj jantarnih i staklenih zrna (T. 12, 4), ističu se srebrna pseudogranulacijom i pseudofiligranom ukrašena zrna (T. 12, 1-2), jednostavna srebrna zrna (T. 12, 3), zatim srebrne naušnice (T. 11, 1), srebrne i brončane fibule (T. 11, 2-3), igle (T. 11, 4-5), privjesak u obliku posudice (T. 12, 5) te keramičko posude rađeno na lončarskom kolu (T. 13, 1). Posebno mjesto zauzima brončana posuda - oinohoe (T. 13, 1, sl. 17).⁷⁸ Istraživanja nekropole na Radimlji-Konštici 1990. i 1991. godine dala su potvrde o postojanju dvojnih grobnica (sl. 9, sl. 10). Predmete popudbine činili su nakit i oružje. Tako je u razorenim grobnicama pronađen samo dio vjerojatnih priloga, od željeznih kopalja (T. 9, 1-3) i noža (T. 9, 4), kalotastoga brončanog

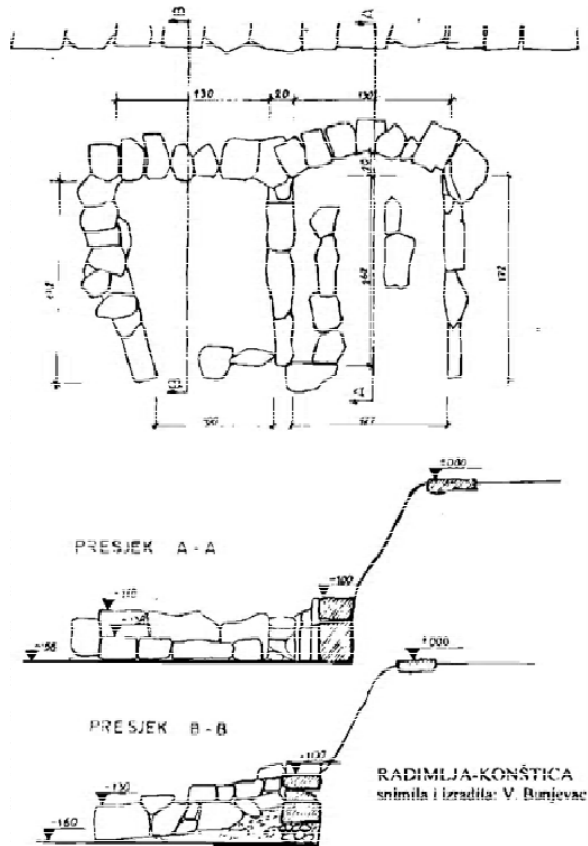
Sl. 9: Radimlja-Konštica, nekropola u ravnome. Istraživanje razorene grobnice s nalazima željeznog oružja.

Fig. 9: Radimlja-Konštica, plain surface necropolis. Research of the destroyed grave and the finds of the iron weapons.

⁷⁷ MARIĆ 1959, 89-98, T. 1 – T. 4; MARIĆ 1977a, 101-110, sl. 1, T. 1 – T. 3.

⁷⁸ Nalaz je bio smješten u Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika kulture u Mostaru. Sve podatke o okolnostima nalaza dao mi je Miroslav Palameta, otkrivač i sudionik zaštitnoga iskapanja grobnice u Radimlji. U kasnijoj obradi, nažalost, mogao sam se koristiti samo fotografijama predmeta koje mi je ljubazno na upotrebu dao Ćiril-Ćiro Raič iz Mostara.

dugmeta (T. 9, 5), plavog staklenog zrna (T. 9, 6) ili fragmenta ukrašena brončanog lima (T. 9, 7) do brončane dugmetaste fibule (T. 10, 1), raznovrsnih dugmadi (T. 10, 2-3) brončane omega (T. 10, 4) i srebrne igle (T. 10, 5) do jantarnih zrna (T. 10, 6-8).⁷⁹ Sl. 1, 29.

Sl. 10: Radimlja-Konštica, tlocrt grobnice.
Fig. 10: Radimlja-Konštica, plan of the grave.

Ston, Pelješac. U 7 grobova razorene, najvjerojatnije nekropole u ravnome, nađeno je: 2 spiralnonaočaraste fibule, 2 fibule s nogom u obliku beotskoga štita, 3 fibule polumjesečasta luka (jedna s trokutastom i dvije s četvrtastom nogom), 1 pracertosoidna i 1 ranolatenoidna fibula, 11 ukrasnih igala (6 dvokrakih s omega-glavom), 2 knemide, 10 željeznih kopalja, 1 željezna sjekira

⁷⁹ Vidi bilješku 38. Nalazi su smješteni u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

s krilcima, 3 privjeska, 4 vezice za pojas, 1 stakleno zrno (sl. 13, 5, sl. 15, 10).⁸⁰ Sl. 1, 30.

Cavtat, Dubrovnik. Dubrovački muzej čuva 16 predmeta, najvjerojatnije iz nekropole u ravnome u Cavtatu. Riječ je o 7 fibula (1 ranolatenoidna, 2 tipa Štrpci, 3 kopljaste), jednoj kacigi (sl. 19, 32), jednoj ogrlici od jantarnih i jednoj ogrlici od staklenih zrna, jednoj spiralnoj narukvici, 3 helenističke naušnice i 2 ukrasne igle.⁸¹ Sl. 1, 31.

Ostali nalazi

Stolac. Pojedinačni nalaz krivoga noža, odnosno bodeža ili grčke mahaire (sl. 19, 31). Koncem prošlog stoljeća dospio je u K. und K. Naturhistorischen Hoffmuseum u Beču i to je gotovo jedini podatak o njegovoj provenijenciji ili okolnostima nalaza.⁸² Sl. 1, 32.

Tasovčići, Čapljina. Nalaz brončanoga privjeska i brončane spiralne fibule iz Tasovčića na sličan je način dospio u bečki K. und K. Naturhistorischen Hoffmuseum kao i bodež iz Stoca.⁸³ Sl. 1, 33.

Čilipi, Dubrovnik. Iz Čilipa potječe samo jedna polumjesečasta fibula s četvrtastom nogom (sl. 15, 9). Okolnosti nalaza (grobnji humak ili nekropola u ravnome) nisu poznate.⁸⁴ Sl. 1, 34.

Lokrum, Dubrovnik. Na otoku Lokrumu pronađena je 1927. godine jedna pracertosoidna fibula s alkom i dvostožastim privjeskom obješenim na iglu (sl. 19, 2), te 3 alke.⁸⁵ Sl. 1, 35.

Blato, Korčula. Navodno iz Blata na Korčuli, a možda s poznate gradine Kopila, potječe oinohoa trolisna otvora i ravna dna, ukrašena s nizom životinjskih i fantastičnih likova raspoređenih u dva pojasa (sl. 15, 29). Čuva se u Dubrovačkom muzeju. Pripada keramici korinskoga stila.⁸⁶ Sl. 1, 36.

⁸⁰ POSEDEL 1905, 441-444, T. 1, T. 2; FISKOVIĆ 1976, 23-24; BATOVIĆ 1988, 62 i d., sl. 12.

⁸¹ BATOVIĆ 1988, 62 i d., sl. 9, sl. 10.

⁸² ĆURČIĆ 1909, 100, T. 19,1.

⁸³ ĆURČIĆ 1909, T. 18, 8-9.

⁸⁴ BATOVIĆ 1988, 62, sl. 9,11.

⁸⁵ BATOVIĆ 1988, 62, sl.11.

⁸⁶ LISIČAR 1973, 6-7, fig. 10.

nalazišča	naselja	grobnice		slučajni nalaz
		humani	uravnoteženi	
1. Gradina Prazj	+			
2. Gradina Čvanici	+			
3. Martinovča gomila	+			
4. Gradac Hrgal	+			
5. Gradina Krstča	+			
6. Rhičanj	+			
7. Grad Nakovana	+			
8. Gomila na stinama	+			
9. Kopača	+			
10. Morje		+		
11. Bjalani		+		
12. Plana		+		
13. Gradina		+		
14. Gubnica		+		
15. Glavica		+		
16. Kadimlja (1)		+		
17. Banja		+		
18. Dabica		+		
19. Gubavica		+		
20. Pješvac		+		
21. Donji Boršani		+		
22. Gradac Neum		+		
23. Glavica		+		
24. Masluni		+		
25. Pčina		+		
26. Kalčarica		+		
27. Dizdareva		+		
28. Kačanj			+	
29. Kadimlja (2)			+	
30. Šton			+	
31. Čantar			+	
32. Štolac				+
33. Jasovčiči				+
34. Čilipi		+?	+?	
35. Lokrum		+?	+?	
36. Blato				+

Tab. 1: Pregled, popis i vrsta nalazišta željeznog doba na južnojadranskom području.
 Tab. 1: The list of the sites of the Iron Age in the southern Adriatic area.

nalazište	načrt	oružje	keramika	ostalo
1. Gradina, Puzanj	+		+	
2. Gradina, Čvarkići	+	+	+	
3. Martinićeva gomila	+		+	
4. Gradac Hrgud	+			
5. Gradina Krivača	+			
6. Rhičanj			+	
7. Grad Nakovana			+	
8. Gomila na stinama			+	
9. Kopača	+			
10. Morlo	+	+		
11. Bjelani	+			+
12. Plana	+	+	+	
13. Gradina	+	+	+	
14. Grabnica	+	+	+	+
15. Glavica	+	+		
16. Kralimlja (1)	+			
17. Banja	+			
18. Dubica		+		
19. Grabarica	+	+	+	+
20. Pješivac	+	+		
21. Donji Brestani	+			
22. Gradac, Naum	+	+	+	
23. Glogovići	+	+	+	+
24. Masluni	+			
25. Petina	+			
26. Kraljčevića	+			
27. Dindarica		+		
28. Kačanj	+	+	+	
29. Kralimlja (2)	+	+	+	
30. Šton	+	+		
31. Cantar	+	+		
32. Švolac		+		
33. Iasovčići	+			
34. Čilipi	+			
35. Lokrum	+			
36. Blato			+	

Tab. 2: Pregled vrsta arheološkog materijala u nalazištima željeznog doba na južnojadranskom području.

Tab. 2: The types of the finds of the Iron Age in the southern Adriatic area.

Supstrat

Da bismo govorili o supstratu, dakle, fundusu kasnoga brončanog doba, treba se osvrnuti na problem periodizacije i kronologije brončanoga i željeznog doba. U literaturi postoje dva pretežita mišljenja o vremenu svršetka brončanoga, odnosno početka željeznog doba na istočnojadranskom, odnosno zapadnobalkanskom području. Prvo stajalište, koje zastupa Š. Batović, granicu između ta dva razdoblja podiže na početak 9. stoljeća,⁸⁷ a drugo, predvođeno raspravama B. Čovića, početak željeznoga doba vidi oko početka ili prve polovice 8. stoljeća.⁸⁸ Z. Marić smatra, pak, da “u istočnoj Hercegovini i uz desnu obalu donjeg toka Neretve željezno doba započinje oko 700. g., a završava oko 300. g.”⁸⁹ Čini mi se, a to ću u daljnjemu izlaganju nastojati i dokazati, da su ta pretežita i uvažena mišljenja zasnovana na premalo sigurnih zatvorenih cjelina koje bi jasno razdvajale dva kulturnopovijesna razdoblja, dakle, željezno doba od brončanoga. Još preciznije rečeno, nema sigurnih nalaza iz 10. i 9. stoljeća koji bi potvrđivali tehnologiju i širu upotrebu željeza od srednje Europe do Jadrana. Željezni predmeti u grobovima značajnije se javljaju tek u drugoj polovici 8. stoljeća.⁹⁰ S druge strane, činjenica je da u gotovo svim kulturnim sredinama možemo pratiti neprekinuti razvoj kulture i prije 9. stoljeća, no o željeznom dobu možemo govoriti tek od onoga trenutka kada je željezo postalo ne samo tehnološki poznato nego kad je ušlo u široku upotrebu i samostalnu proizvodnju u pojedinim regijama.⁹¹ To se na zapadnobalkanskom i istočnojadranskom području dogodilo tek nakon tračkokimerijskoga udara s promjenama tehnološke i kulturne naravi od Podunavlja do Jadrana i istočnih Alpa,⁹² svakako oko sredine 8. stoljeća.

Supstratom se, dakle, može smatrati građa kasnoga brončanoga doba, upravo ona Ha B razdoblja po srednjoeuropskoj kronologiji. Malo je, međutim, nalaza tog vremena s područja istočne Hercegovine i južne Dalmacije, a uglavnom je riječ o ostavama ili grobnim priložima, od bodeža iz grobnoga humka u Rabini kod Nevesinja i brončanoga koplja iz Bajovaca u Hutovu

⁸⁷ BATOVIĆ 1987, 346-350. Usp. i: GARAŠANIN 1973, 450 i d.

⁸⁸ ČOVIĆ 1980, 63-64. Usp. također: GABROVEC 1975, 341, 358-359, 365; VASIĆ 1979, 255-265; VINSKI-GASPARINI 1983, 666-667; DRECHSLER-BIŽIĆ 1987, 399; TERŽAN 1990a, 118-119; GUŠTIN 1975, 467; PAHIĆ 1966, 106-107.

⁸⁹ MARIĆ 1985, 47.

⁹⁰ ČOVIĆ 1980, 70.

⁹¹ VASIĆ 1982b, 1-2; ČOVIĆ 1980, 65.

⁹² BERČIU 1964, 264-279; KOSSACK 1980, 109-134; GABROVEC 1984, 59; GABROVEC-ČOVIĆ 1987, 906-907; MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1968, 32-35; MARIJAN 1995, 51-67.

blatu do nekoliko grobnih nalaza iz Ljubomirskoga polja.⁹³ U supstratnu osnovu također spadaju i nalazi ostave Vihovica kod Mostara, zatim, ostava Cavtat i pojedinačni nalazi iz Osojnika kod Dubrovnika kao i nalazi iz Babina polja na Mljetu.⁹⁴ Metalni nalazi iz spomenutih mjesta nastali su pod snažnim utjecajem jugozapadnopanonskoga područja i tamošnje kulture polja sa žarama. Ti su utjecaji svakako strujali vertikalom, odnosno komunikacijskim smjerom Bosna–Neretva pa ne čudi da se u ostavama Vihovici ili Cavtatu nalaze brončani predmeti (srpovi, sjekire i sl.) poput onih u međuriječju Save, Drave i Dunava.⁹⁵ Dakako, takvo je stanje odraz ne samo razvijenih trgovačkih i kulturnih odnosa nego ponajprije tadašnjih općih prilika koje je u kasno brončano doba obilježila panonskobalkanska seoba u nekoliko valova. S druge strane, ako je suditi po nalazima iz Babina polja na Mljetu, nedvojbeno je zajamčena i indigena komponenta, prepoznatljiva ponajprije po svojstvima keramičkoga materijala. Pojednostavnjeno rečeno, u životu, kulturi i običajima stanovništva istočnojadranskoga područja kasnoga brončanog doba vjerojatno su prevladavali domaći elementi, a uvozili su se uglavnom metalni, brončani predmeti iz udaljenih krajeva, ponajviše iz Panonije, posredstvom prometnoga smjera preko Neretve, Bosne i Vrbasa.

Unatoč rijetkim nalazima kasnoga brončanog doba, na području istočne Hercegovine i južne Dalmacije vjerojatno nije bilo bitnih kulturnih ili etničkih promjena u odnosu na rano željezno doba istoga područja. Kasnom brončanom i ranom željeznom dobu može se pripisati niz zajedničkih pojava, od organizacije naselja (gradine), pokapanja (grobni humci) i keramičkoga materijala, koje iskazuju značajan stupanj nasljednosti ili kontinuiteta, što je činjenica od posebne važnosti. U tom su smislu navedeni nalazi kasnog brončanog doba samo pokazatelji jednoga procesa kontinuiranog razvoja prapovijesnoga društva na južnojadranskom području. Uostalom, sličan su proces prošle i druge istočnojadranske kulturne sredine.

Analiza kulturne slike kasnoga brončanog doba zapadnobalkanskoga i istočnojadranskoga prostora, odnosno istočne Hercegovine i južne Dalmacije, nameće jednu dominantnu, u literaturi često prisutnu temu. Riječ je o etničkim pokretima u okviru tzv. panonskobalkanske seobe, odnosno o problemu odraza tih migracija na naše područje. Premda ima mišljenja da zapadnobalkansko stanovništvo tog vremena nije sudjelovalo u spomenutim događajima, većina autora smatra da je njegovo sudioništvo snažno prisutno, posebice u pokretima

⁹³ ANĐELIĆ 1969, 111; BATOVIĆ 1983, 362; ALBH 1988, 185. Usp. također: ČOVIĆ 1978, 144.

⁹⁴ ČOVIĆ 1976a, 281-282; DRECHSLER-BIŽIĆ 1982, 63-73; BATOVIĆ 1988, 59-61, sl.7, sl.8; BATOVIĆ 1983, 363.

⁹⁵ BENAC 1972, 7.

za trećega vala migracija u 9. stoljeću.⁹⁶ Na osnovi gore navedenih nalaza brončanog doba samo se djelomično može prihvatiti takvo mišljenje. U mnoštvu čimbenika koji su stanovništvo kasnoga brončanog doba pokretali na selidbe, od onih nastalih u okviru završnoga etnogenetskoga procesa, zatim formiranja zaokruženih, homogenih kulturnih i etnokulturnih zajednica do društvenog raslojavanja i djelovanja vanjskih elemenata, najvažniji su ipak bili gospodarski razlozi u zajedništvu s novim tehnologijama i medijima (željezo) za proizvodnju oružja i nakita ili predmeta za rad. U srednjem brončanom dobu na jugozapadnome panonskom prostoru stvorena je dobra osnova za razvoj snažne kasnobrončanodobne kulture polja sa žarama, jedinstvene po mnogočemu, posebice po zavidnoj gospodarskoj akumulaciji.⁹⁷ Jedna takva snažna kultura prapovijesnoga doba neminovno je u zrelih fazama nastojala proširiti svoj teritorij, temeljeći ekspanziju na razvijenom gospodarstvu i na snazi jednoga stabilnog društva s izdvojenim ratničkim slojem. U prvo vrijeme kultura polja sa žarama širi se panonskopodunavskim prostorom, a potom od konca 12. do 9. stoljeća ona uzrokuje pokrete širokih razmjera u više selidbenih valova prema mediteranskom svijetu.⁹⁸ Glavnina tih pokreta išla je smjerom središnjega balkanskog prostora prema Egejskome moru i razvijenim kulturama istočnoga Sredozemlja.

Odnos zapadnobalkanskoga stanovništva prema spomenutim događajima je poseban. Svakako bih se mogao složiti s onim autorima koji dokazuju da je u prva dva migracijska vala (konac 12. te prijelaz u 11. i u 10. stoljeće) zapadnobalkansko stanovništvo ostalo uglavnom po strani, čemu je više razloga. Prevelika udaljenost od glavnog migracijskog smjera, s jedne strane, te opće gospodarske, kulturne i društvene prilike, u svakom su slučaju utjecale na to da populacije zapadnoga Balkana i istočnojadranske obale ostanu izvan glavnih zbivanja od 12. do 10. stoljeća. Važno je primijetiti da je završna etnogenetska faza razvoja, izdvajanja i formiranja posebnih kulturnih ili etnokulturnih zajednica na zapadnom Balkanu i istočnojadranskoj obali bila u stanovitom zaostatku naspram drugih krajeva, posebice u odnosu na područje kulture polja sa žarama.⁹⁹ I u tom smislu bitnu je ulogu za tadašnje prilike opet odigrala slabija gospodarska osnova, što će potrajati sve do otkrića tehnologije željeza. Stoga nije čudno da se tijekom kasnog brončanog doba na prostoru južno od Save susreću proizvodi svojstveni kulturi polja sa žarama. Istina, raspored tih nalaza nije ravnomjeran po pojedinim regijama istočnojadranske

⁹⁶ BENAC 1967, 319 i d.; BENAC 1988, 43 i d.; BATOVIĆ 1979, 30 i d.

⁹⁷ VINSKI-GASPARINI 1973, 10 i d.; BATOVIĆ 1976, 97.

⁹⁸ KIMMIG 1964, 268 i d., Abb.17-19; MÜLLER-KARPE 1962, 256-259; VINSKI-GASPARINI 1973, 171 i d.; BENAC 1977, 12-14.

⁹⁹ BENAC 1973, 93 i d.; BENAC 1980a, 45 i d.

obale i njezina zaleđa. Najznačajnija prisutnost proizvoda kulture polja sa žarama zabilježena je u Istri i na kasnijem delmatskom i liburnskom teritoriju. Južnije od Neretve nalazi su sve rjeđi. U kronološkome, pak, smislu, najviše je nalaza Ha B razdoblja.

Vrlo značajno pitanje jest kakve su posljedice izazvali tehnološki napredniji proizvodi kulture polja sa žarama na istočnojadranskom području. U općim crtama, kultura polja sa žarama u bližim je krajevima, poput središnje Bosne ili sjeverne Hercegovine, uspjela potaknuti formiranje dijelom samostalnih domaćih metalurških i kovinarskih centara,¹⁰⁰ potom i utjecati na ubrzanje i konačno definiranje kulturnih ili etnokulturnih zajednica na širem prostoru. Mislim da je to svakako najznačajniji rezultat utjecaja kulture polja sa žarama na istočnojadranskom području. S druge strane, interes nositelja kulture žarnih polja za zapadnobalkansko ili istočnojadransko područje naglo se povećao u vrijeme otkrića željeza, posebno prema područjima bogatim tom rudom u središnjoj i sjeverozapadnoj Bosni, naravno, pod prisilom kulturnoga i tehnološkoga udara tračkokimerijskih elemenata u srednje Podunavlje i na njezino matično područje.

Rijetki nalazi tog vremena iz istočne Hercegovine i južne Dalmacije tek su indikacija širih kulturnih i društvenih zbivanja s orijentacijom na srednjoeuropsko kulturno područje, ponajprije na jugozapadnopanonski prostor, uglavnom posrednim putem preko središnje Bosne. Činjenica je, naime, da u istočnoj Hercegovini i južnoj Dalmaciji, uz indigenu komponentu i predmete "sjevernih" (panonskih) obilježja tijekom kasnog brončanog doba zasad gotovo nema predmeta mediteranskih kultura. S druge strane, mali je broj nalaza svakako limitirajući čimbenik da bi se moglo govoriti o sudjelovanju tamošnjih zajednica u posljednjem panonskobalkanskom selidbenom valu. Vjerujem, međutim, da je taj migracijski val proizveo cijelu seriju manjih pokreta na istočnojadranskoj obali, od širenja nositelja delmatske kulturne skupine prema srednjoj Dalmaciji s otocima, do liburnskoga osvajanja velikoga dijela jadranskoga akvatorija. Vjerojatno je tim zbivanjima bar dijelom bilo zahvaćeno i područje južne Dalmacije i istočne Hercegovine.¹⁰¹

Na kraju osvrta o supstratu na kojemu leže temelji kasnije kulture željeznoga doba općenito se može istaknuti nekoliko uglavnom poznatih činjenica. Prva je svakako ona da je to područje imalo vrlo slične kulturne prilike kao i sve druge istočnojadranske regije. Uz postojanu indigenu komponentu, oblici materijalne kulture upućuju i na jugozapadnopanonske utjecaje kao prevladavajuće. Sudioništvo u etničkim i kulturnim migracijama

¹⁰⁰ VINSKI-GASPARINI 1983, 620.

¹⁰¹ BATOVIĆ 1986, 25; M. SUIĆ 1976, 54.

u okviru panonskobalkanske seobe svakako je vjerojatno, premda je ograničeno, ponajprije zbog geografskih, kulturnih i gospodarskih razloga. To je, dakle, u općim crtama ono što su naslijedili nositelji željeznodobne kulture na području istočne Hercegovine i južne Dalmacije. Napokon, potrebno je naglasiti da prijelaz kasnoga brončanog u rano željezno doba nije obilježio ni jedan drugi važniji događaj, osim tehnologije željeza, niti je bilo pojava koje bi načinile cezuru između dvaju razdoblja. Riječ je o kontinuiranu razvoju materijalne i duhovne kulture, vjerojatno sa stanovništvom istih narodnosnih svojstava.

KULTURNOKRONOLOŠKA RAZMATRANJA

Problem kronologije željeznoga doba na području istočne Hercegovine i južne Dalmacije usko je vezan uz nedostatak sigurnih, grobnih ili drugih nalaza u vremenskom slijedu od sredine 8. do konca 4. stoljeća pa je, u mnogim slučajevima upotreba metode tipološkoga razvrstavanja materijala sasvim razumljiva i jedino moguća. Ali i u rijetkim primjerima kada postoji jasno definirani grobni materijal teško ga je pouzdano vremenski odrediti, jer je uglavnom riječ o brojnim pokopima u jednu grobnicu. Jednostavnije rečeno, i u takvim situacijama ne može se u potpunosti svakom ukopu, pokojniku ili kosturu pripisati baš određeni broj i vrsta predmeta, s obzirom da je svaki novi pokojnik sa svojom popudbinom bio položen iznad prethodnoga pa su i prilozi često bili djelomično pomiješani ili dislocirani unutar same grobnice. Gotovo sve poznate skupne grobnice poslužile su za pokapanje približno po desetak pokojnika iz nekoliko naraštaja, vremenski prosječno u rasponu od jednoga stoljeća. I to je slučaj, kako s grobnicama u gomilama tako i s grobnicama u ravnim nekropolama. Ne postoje, koliko mi je poznato, zatvorene grobne cjeline s jednim ukopom koje bi se u vremenskom smislu nadovezivale jedna na drugu.

Pa ipak, pojedinačni i nalazi iz skupnih grobnica daju raznovrsne predmete koji popunjavaju vremensku skalu od druge polovice 8. pa sve do konca 4. stoljeća i helenizacije južnojadranske obale sa zaleđem. U tom smislu, razvojne faze željeznog doba u istočnoj Hercegovini i južnoj Dalmaciji obilježili su važniji širi procesi ili pojave različite provenijencije ili nastanka, bilo da je riječ o srednjoeuropskom ili zapadnobalkanskom kulturnom krugu. Ako ni utjecaji Sredozemlja, osobito u drugome dijelu, nisu bili zanemarivi, potrebno je naglasiti da su dinamiku razvoja željeznoga doba u istočnoj Hercegovini (ali i u južnoj Dalmaciji) nametali utjecaji sa sjevera i sjeverozapada, posebice u ranijim razvojnim fazama. Dakako, ne treba zaboraviti ni domaće potencijale i predaju kao sigurnu komponentu u stvaranju i oblikovanju kulture željeznoga doba.

Nalazi željeznoga doba istočne Hercegovine uzgred su bili spomenuti raznim povodima, a u temeljitijem pokušaju obrade po B. Čoviću ta je građa s određenom dvojbom uvrštena u glasinačku kulturu, odnosno kao jedna “cjelina unutar glasinačke kulture”.¹⁰² S druge strane, Š. Batović je u svoju južnoprimorsku ili južnojadransku skupinu željeznoga doba uvrstio i nalaze s područja istočne Hercegovine.¹⁰³ Govoreći o glasinačkoj kulturi, B. Čović je u njezine razvojne faze uključio samo dio tada poznatoga istočnohercegovačkoga materijala po već poznatoj kronološkoj podjeli, a Š. Batović se držao gotovo unificirane kronologije željeznoga doba za istočnojadransku obalu od Istre do Albanije. U takvoj situaciji, teško se decidirano odlučiti za jednu ili za drugu periodizaciju, posebice nakon analize sve poznate i dostupne građe, objelodanjene ili one otkrivene posljednjih desetljeća.

Zahvaljujući novim otkrićima i spoznajama, danas je moguće načiniti vremensko svrstavanje ili kronološku skalu svih poznatih predmeta, od onih iz sjeverne Hercegovine do onih iz okolice Neuma. No, ne može se načiniti konačna periodizacija u smislu periodizacije željeznoga doba istočne Hercegovine i južne Dalmacije kao jednoga (jedinственoga) područja poput liburnskoga, glasinačkoga pa i delmatskoga. Ponajprije sam sklon definiciji po kojoj se zapravo može govoriti o razvoju ili pregledu razvoja željeznoga doba na tom području. U općim crtama, kultura željeznoga doba kontinuirano se razvijala, kao i na većini susjednih područja, približno od sredine 8. do konca 4. stoljeća. I gotovo da je lakše definirati početak i svršetak željeznodobne kulture negoli odrediti, u vremenskom i sadržajnom smislu, pojedine razvojne faze u ta četiri i pol stoljeća. Razloga tomu je mnogo, od onih koje sam već spomenuo (ne postoje izdvojene, pojedinačne ili samostalne grobne cjeline u vremenskom slijedu, brojni nalazi su otkriveni slučajno, nestručno ili su bez ikakvih podataka) do činjenice da su neki oblici pokretne građe dugo bili u upotrebi zbog svoje vrijednosti ili su bili nasljeđivani.¹⁰⁴ Stoga se za analizu željeznoga doba istočne Hercegovine i južne Dalmacije uglavnom mora primijeniti tipološka metoda obrade materijala. Nažalost, potrebno je također spomenuti da gotovo nije bilo ni, vjerojatno mogućih, analiza arheološke građe u okviru drugih znanstvenih grana, antropoloških ili kemijskih, primjerice. U tom smislu izdvaja se tek osteološka analiza posmrtnih ostataka iz skupne grobnice u Kačnju kod Bileće.¹⁰⁵

Usprikoš svim iznesenim nedostacima i zaprekama vezanim uz analizu pokretne građe, mislim da, u općim crtama, željeznodobnu kulturu istočne Hercegovine i južne Dalmacije možemo podijeliti na tri razdoblja (rano, razvijeno i “protopovijesno”) i pet faza (1-5).

¹⁰² ČOVIĆ 1987c, 575.

¹⁰³ BATOVIĆ 1976a, 99 i d.

¹⁰⁴ MATEJČIĆ 1968, 82-83; ČAČE 1979, 78.

¹⁰⁵ MIKIĆ 1977, 115-118.

Faza 1

Prva faza ili početak željeznoga doba nastupila je sredinom 8. stoljeća, nakon tračkokimerijskoga udara u panonskopodunavski prostor, odakle je kultura žarnih polja dalje prenosila tehnologiju željeza. U tom je procesu južnije od Save najvažniju ulogu odigrala prometnica od sjevera prema jugu dolinama rijeke Bosne i Neretve, poznata još od starijih prapovijesnih razdoblja, sada vjerojatno još aktivnija zbog srednjobosanskih rudišta željeza. Prihvatimo li, međutim, kao vrlo vjerojatnu mogućnost da je tehnologija i šira upotreba željeza ipak nešto kasnila u odnosu na panonskopodunavsko područje, onda je željeznodobna kultura na južnojadranskom području mogla zaživjeti nakon sredine 8. stoljeća.

Do danas je, nažalost, poznat mali, prilično ograničeni broj predmeta koji s više ili manje sigurnosti pripadaju upravo toj prvoj fazi, definiranoj u vrijeme od sredine 8. stoljeća do otprilike prijelaza iz 8. u 7. stoljeće. Zapravo, 1. fazi pripadaju predmeti koji se u estetskom ili oblikovnom smislu nedvojbeno vežu uz prijašnji kasnobrončanodobni kulturni razvoj, a u širem smislu su srednjoeuropsko naslijeđe, u prvom redu iz kruga kulture polja sa žarama.

Na početku izdvajam pektoral s ptičjim protomama, urezanim šrafiranim trokutima i privjescima prstenaste glave iz Donjega Brštanika kod Stoca (T. 1,1-2, sl. 11,1). Izrađen je plošno, lijevanjem u jednodijelnom kalupu. Poslije je doraden savijanjem i kovanjem nekih dijelova (igla za pričvršćivanje i zavoji ili kukice o koje su vješani privjesci), te je ukrašen urezivanjem. Ptičje protome rađene su na gotovo klasičan način u okviru poznatoga panonskopodunavskog stila izvedbe močvarica. Zanimljivi su neki posebni detalji, poput udubljenih plitkih rupica koje naznačuju oči te jednostavnih trokuta ispod vratova sve četiri ptičje glave. Dvije su ptice okrenute na jednu (lijevu), dvije na drugu (desnu) stranu. Ukrasni odjevni predmet iz D. Brštanika ima iglu za pričvršćivanje poput fibule, a na donjem dijelu šest zavoja ili kuka o koje su se zasigurno vješali privjesci s prstenastom glavom (T. 1,2). Sačuvana su četiri od vjerojatnih šest komada, a zbog veličine prstenastih glava najvjerojatnije su žicom ili na neki drugi način bili vezani za kukice na pektoralu. Nadalje, privjesci su međusobno bili poprečno povezani na prstenastim glavama, a po okomitoj osi su šuplji i kroz njih se mogla provlačiti nit ili metalna žica pa je vrlo vjerojatno pektoralu pripadala još neka vrsta privjesaka. U svakom slučaju, riječ je o nakitu složena tipa, sastavljenom od više dijelova, o pravom prethodniku nakita posebno omiljenog tijekom razvijenoga željeznog doba, čije su glavne osobine bile višedijelnost i naglašena dekorativnost.

Urezani ukras šrafiranih trokuta na pektoralu iz D. Brštanika (T. 1,1) ide u krug geometrijskoga stila na zapadnobalkanskom području. Zapravo, urezani geometrijski ukrasi na metalnim, uglavnom brončanim predmetima svojstvo

su kasnoga brončanog i ranog željeznog doba na vrlo širokom prostoru, od panonskopodunavskoga do zapadnobalkanskoga područja.¹⁰⁶ Taj je način ukrašavanja našao posebno plodno tlo na području Bosne i Hercegovine, od Tešnja do Krehina Gradca.¹⁰⁷ Ukrašen jednostavnih trokuta ispod vratova ptičjih protoma u D. Brštaniku (T. 1,1) unekoliko je jedinstven. Ipak, značenje trokuta u prapovijesnoj ornamentici i simbolici uglavnom je razjašnjeno. Na mnogo primjera upravo trokut simbolizira ljudski lik pa će taj odnos ljudskoga i ptičjega na figuralnim predstavama od dupljajskih kolica do brštaničkoga pektoralala svakako biti koliko znakovit toliko i vrijedan daljnjih istraživanja.¹⁰⁸

Posebno je, donekle samostalno, pitanje privjesaka u nalazu iz D. Brštanika (T. 1,2). Više ili manje slični privjesci nađeni su na nekoliko mjesta, ističu se primjerci s gradine Stražbenice kod Vrepca i u nekropoli Kompolje u Lici, zatim nalazi iz Ostrošca kod Cazina te iz ostave Pašalići kod Gračanice u sjevernoj Bosni.¹⁰⁹ Najviše komada nađeno je na japodskom teritoriju, u grobnici na Ostrošcu 15 na predjelu pojasa te 17 na gradini Sražbenici kod Vrepca. Je li takva koncentracija na japodskom teritoriju slučajna i proizišla iz neistraženosti drugih područja, otvoreno je pitanje, ali je činjenica da se i kasnije, na japodskim kapama i oglavljima u velikom broju susreću derivati tih privjesaka.¹¹⁰ Mislim da je i jedan tip igala na delmatskom području genetski vezan za prstenaste privjeske.¹¹¹ I privjesci na pektoralu iz Krehina Gradca dosta su slični onima iz Donjega Brštanika, ali su istodobno bliski i spomenutim delmatskim iglama.¹¹² Treba naglasiti samo još da i datacija privjesaka daje potporu situiranju pektoralala iz Donjega Brštanika u vrijeme nakon sredine 8. stoljeća.

I po obliku i po urezanom ornamentu najsrodniji predmet pektoralu iz Donjega Brštanika jest nalaz iz Velikoga Mošunja kod Viteza.¹¹³ Taj poznati nalaz više je puta bio interpretiran u literaturi.¹¹⁴ Budući da je u bogatom nalazu

¹⁰⁶ ČOVIĆ 1984, 9-20.

¹⁰⁷ TRUHELKA 1914, 75, T.4,1-11.

¹⁰⁸ DRECHSLER-BIŽIĆ 1988, 18-21; KUKOČ 1995, 51-52.

¹⁰⁹ DRECHSLER-BIŽIĆ 1958, 39, T.6,40; DRECHSLER-BIŽIĆ 1961, 89, T. 6,13; RAUNIG 1982, 5,9, T.2,1; ČOVIĆ 1957, 249-251, sl. 13.

¹¹⁰ DRECHSLER-BIŽIĆ 1987, 403, T. 43,12.

¹¹¹ ČOVIĆ 1970, 78, sl. 6; D. PERIŠA 1998, 350, T. 1, 1-2.

¹¹² LJUBIĆ 1884, T. 1,6. Treba još naglasiti da primjer pločice-pektoralala iz K. Gradca, iako nema figuralne predodžbe vodenih ptica (ili one, zbog okolnosti nalaza, nisu otkrivene) po drugim svojstvima (oblik, urezani ukras, privjesci) najvjerojatnije spada u istu skupinu prsnoga nakita kojoj pripadaju i nalazi iz V. Mošunja i D. Brštanika. U tom smislu posebno je ilustrativan način vješanja privjesaka, koji je (i po broju) gotovo identičan pektoralu iz D. Brštanika. O drugim nalazima iz ostave Krehin Gradac usp.: ČOVIĆ 1985, 54.

¹¹³ TRUHELKA 1913, 332-333, sl. 11.

¹¹⁴ KOROŠEC 1945, 1-7; ČOVIĆ 1984, T. 1,5.

iz V. Mošunja bilo i mnogo sitnijih komada, fragmenata i slično, za koje se nije znalo kojemu složenijem predmetu pripadaju, to je posebno bilo dvojbi oko rekonstrukcije pektorala. Danas je gotovo sigurno da će njemu pripadati još dvije ptičje glave u punoj plastici koje su dolazile u dvije rupice na srednjoj ili gornjoj prečki u blizini postojećih ptičjih protoma.¹¹⁵ Na taj način je i primjerak iz V. Mošunja imao isti, čini se magični, broj četiri, dakle četiri ptičje glave, kao i nalaz iz D. Brštanika. Što se ukrasa na poprečnim prečkama tiče, postoje neznatne razlike, trokutići su na nalazu iz V. Mošunja nešto udaljeniji jedni od drugih, tako da ne tvore jasno izraženu cik-cak liniju kao na primjerku iz D. Brštanika. Djelomična razlika, samo u koncepciji ukrasa, vidi se na središnjoj i okomitim prečkama primjerka iz D. Brštanika na kojima šrafirani trokuti u negativu ne tvore standardne cik-cak linije nego niz rombova. Najznačajnija je, pak, razlika u obliku i broju privjesaka na donjoj prečki: dok pektoral iz D. Brštanika ima 6 zavoja ili kuka s privjescima prstenaste glave, dotle su na primjerku iz V. Mošunja bili ovješeni lančići koji završavaju spiralnim privjescima. Način pričvršćivanja na odjeću vrlo je sličan. Oba primjerka imala su na središnjoj prečki iglu poput fibule. Kako je uobičajeno da najčešće strada upravo dio koji služi za zapinjanje (kao i kod fibula) čemu je svakako pridonosila i težina tako složena ukrasnog predmeta, a kako je riječ o vrijednim nalazima, ne bez određenoga vjerskog ili magijskog značenja, pektoralni su i nakon uništenih igala za zapinjanje ostajali u upotrebi. U tom smislu ilustrativni su upravo primjeri iz D. Brštanika i V. Mošunja, na kojima je postupkom perforacije jedne rupice na središnjoj prečki iz D. Brštanika, odnosno dvije rupice na gornjoj prečki iz V. Mošunja, omogućen novi način pričvršćivanja. Vjerojatno su pektoralni sada bili našiveni na odjeću ili možda ovješeni na neki drugi ukrasni predmet.

Pektoral iz Donjega Brštanika zanimljiv je iz raznih aspekata. Kada je riječ o prikazima močvarnih ptica na ukrasnim predmetima, onda, kad se govori o njihovoj izvornosti, najprije treba gledati put sjevera - na panonskopodunavsko područje. Naime, još su u eneolitičko doba na području vučedolske kulture otkrivene zapažene figure vodenih ptica u glini pa je "solarni kult imao istaknuto mjesto u religijskom svijetu vučedolske populacije".¹¹⁶ Nadalje, od srednjega brončanog doba na teritoriju vatinsko-vršačke i dubovačko-žutobrdske kulturne skupine susrećemo predmete kulturnih svojstava izrađene u punoj plastici u glini s figuracijama upravo vodenih ptica, s najpoznatijim nalazom kolica iz Dupljaje.¹¹⁷ Ako eneolitički nalazi imaju inicijalni karakter, bez obzira na njihov

¹¹⁵ Stanovitu sumnju u izvornost rupica na pektoralu iz V. Mošunja (KOROŠEC 1945, 6) mislim da demantiraju pektoralni iz D. Brštanika (T. 1,1) i Pržina (T. 17, 12), na kojima također nalazimo slične rupice koje su poslužile za njihovu reutilizaciju.

¹¹⁶ DIMITRIJEVIĆ 1979a, 295.

¹¹⁷ GARAŠANIN 1983, 516, T. 79,7; GARAŠANIN 1983a, 531-532, T. 83, T. 84.

utjecaj na nastanak kasnijih oblika figuralnih prikaza vodenih ptica u srednjemu Podunavlju, onda bi dupljajska kolica zapravo mogla pripadati jednoj posebnoj fazi razvoja simbolike tog likovnog kruga koju - predlažem - treba označiti fazom trodimenzionalnih ptičjih likova. Vjerojatno je također važno da su gotovo svi predmeti tog vremena izrađeni u glini, vrlo rijetko u bronci. Poslije, u kasno brončano doba, slična se ptičja ornamentika počinje pretežito izrađivati u bronci, uglavnom na ukrasnim, ali i upotrebnim predmetima s vjerojatnom religijskom komponentom. To je vrijeme kada se još uvijek susreću ptice i ptičje protome u trodimenzionalnoj formi, a rijetko i plošno izrađene, uglavnom na području kulture polja sa žarama.¹¹⁸ Vezu između trodimenzionalne i dvodimenzionalne faze razvoja simbolike ptica močvarica najbolje ilustriraju pektoral iz Velikog Mošunja kod Viteza¹¹⁹ i kolica s Glasničkog polja.¹²⁰ U dvodimenzionalnoj fazi predstavljanja močvarnih ptica, koja odgovara stupnju Ha B3 i ranoj fazi željeznog doba, izraziti je predstavnik upravo primjerak iz Donjega Brštanika. Podfazi figuralnog koncepta dvodimenzionalne izvedbe mogli bi se pripisati i brojni pektoralni s liburnskoga teritorija, iz Picenuma te iz južne Italije.¹²¹ U odnosu na nalaz iz D. Brštanika to su nešto mlađi primjerci nakita naglašene složenosti i kićenosti. No to je i logično, i s vremenskoga i sa zemljopisnoga aspekta. Općenito su stariji primjerci, kao nalazi iz V. Mošunja ili iz D. Brštanika, zadržali osnovnu i izvornu ideju čistih formi, dok je kod liburnskih i apeninskih nalaza riječ o slobodnijim likovnim rješenjima.

Za razliku od plastičnoga prikazivanja ptica močvarica, zastupljenog tijekom svih faza, koncem brončanoga i početkom željeznoga doba ta je likovna shema tehnikom iskucavanja ("Punkt-Buckel") često aplicirana i na druge brončane predmete, ponajprije na situle, potom knemide, štitove, oklope i kacige.¹²² Dakako da se i na tim predmetima razaznaju stariji, sa strožim poštivanjem tradicionalna prikazivanja močvarica, od mlađih, na kojima se jedva prepoznaje taj poznati "ptičji" likovni krug. Potkraj 7. i u 6. stoljeću nastavlja se izrađivati predmeti, odnosno sitna plastika, na kojima su ptičje protome značajno pojednostavnjene, nemaju više onaj istaknuti položaj, moglo bi se reći da je idejni izvornik gotovo zaboravljen, a protome su samo

¹¹⁸ VINSKI-GASPARINI 1973, 90-91, 95, 98, T. 53, 3, 9, 12, T. 56, 33, 46, T. 71, 4.

¹¹⁹ TRUHELKA 1913, 332-333, sl. 11.

¹²⁰ ČOVIĆ 1976a, 302-303, sl.172.

¹²¹ DUMITRESCU 1929, 136-142, fig. 18, 1-3,6; PERONI 1976, 111, fig. 4, 18-19; BATOVIĆ 1976, 57, 63-64, Karta 7.

¹²² MLADIN 1974, 51, 55-56, T. 24,2, T. 25,1, T. 41, 3-7; ČOVIĆ 1976, 19-32; VINSKI-GASPARINI 1983a, 638; MÜLLER-KARPE 1959, 216, Abb. 56, Abb. 57,34; MÜLLER-KARPE 1962, 275, Abb. 9,6; GALLUS – HORVÁTH 1939, 20, Pl. 17,5; PATAY 1969, 11-24, Abb. 1 – Abb. 4; HENCKEN 1971, 47 i d., fig. 52, fig.53, fig. 55 – fig. 68; MEDELEP 1974, 95-102, fig. 1 –fig. 3.

ravnopravni ili čak podređeni dio predmeta.¹²³ Toj završnoj fazi razvoja ptičje simbolike u prijadranskim krajevima, od Like i sjeverne Dalmacije do Picenuma, pripada i nalaz ukrasne pločice iz humka IX u Pržinama kod Gacka (T. 17,12). Doduše, to je predmet koji je imao izravniji odnos prema pektoralu iz V. Mošunja i D. Brštanika, ali vremenski i stilski pripada kasnijoj fazi. Predmeti završne faze tako su samo daleka reminiscencija brončanodobnih izvornika koji su zaslugom kulture žarnih polja bili distribuirani na velikom prostoru.

Prikazi ptica močvarica od eneolitika i srednjega brončanog do razvijenoga željeznog doba pripadaju vrlo realističnom likovnom krugu, posebice u starijim razdobljima (fazama). O vjerskoj ili magijskoj podlozi tako dugo prisutne simbolike na prostoru od Podunavlja do obala Jadranskoga mora pokušat ću poslije nešto više reći. Kada se, međutim, osvrćem na širu jadransku zonu, onda je zanimljivo pitanje koji su uzroci prestanka izvedbe takvih motiva, ako već približno znamo njihovo izvorište, vrijeme i načine širenja. Osim mogućih drugih razloga uobičajenih za finalni dio razvojnog tijeka neke pojave (dekadencija i slično), čini se da je, barem na istočnojadranskom području, taj figuradni izraz bio potisnut pojavom mediteranskih, grčkih utjecaja od 6. stoljeća. Uvjetno rečeno, tada je grčka simbolika (golubica) prevladala, a utjecaji s juga općenito su zauzeli vrlo važno mjesto u oblikovanju kulture istočnojadranskih prapovijesnih zajednica.¹²⁴

Treba još dodati da je pektoral s prikazima vodenih ptica iz D. Brštanika dobar primjer višedijelnoga prsnoga nakita čija se uloga i značenje u dekorativnom smislu izjednačuje s ulogom pločastih fibula. Uz izraženu dekorativnost, pločaste fibule i pektorali u tehničkom smislu odgovaraju fibulama.¹²⁵ Premda se pločastim fibulama, osim dekorativne, ne može zaniijekati i upotrebna vrijednost, dojam je da se na pektoralima ipak nalazi značajnija koncentracija vjerskih elemenata (simbola). I jedna i druga vrsta predmeta uobičajeno je pronađena na prsima muških pokojnika ili u ostavama s ratničkom opremom pa je njihovo ne samo dekorativno, vjersko ili magijsko značenje nego i značenje statusnih simbola svakako vrlo vjerojatno.¹²⁶

Recentno datiranje nalaza iz V. Mošunja u prijelaz Ha B2 u Ha B3 ili u 8. stoljeće svakako je najprihvatljivije.¹²⁷ Dodao bih da je najniža granica za dataciju V. Mošunja upravo sredina 8. stoljeća i da pektoral iz D. Brštanika

¹²³ KOSSACK 1954, 62 i d., T. 12, 1-10, T. 15, 2, 9, T. 16, 21-22, Abb. 3; KIMMIG 1964, 223-224, Abb. 1, 3-9; VINSKI-VINSKI-GASPARINI 1962, 280; BATOVIĆ 1976, 57, sl. 18, 1-5, 10-12; MARKOVIĆ 1984, 84-85.

¹²⁴ MLADIN 1974, 84, T. 2, 1-2.

¹²⁵ BENAC-ČOVIĆ 1957, 29.

¹²⁶ BENAC-ČOVIĆ, 28-29, 40.

¹²⁷ ČOVIĆ 1980a, 45.

pokazuje mlade elemente te da bi za njega najviša granica bila upravo sredina 8. stoljeća. Za takvu dataciju, potporu daju ne samo ikonografska svojstva pektorala nego i ukras šrafiranih trokuta te oblik privjesaka na nalazima iz D. Brštanika i V. Mošunja.

Iako je najbogatiji grobni humak u Gubavici bio u najvećoj mjeri oštećen, s tog lokaliteta prvoj se fazi može pripisati određeni broj predmeta, prije svega brončana igla s kupastom glavicom (sl. 11,3), jedan par brončanih spiralnih narukvica (sl. 11,5) te željezna koplja.¹²⁸ U grobu 3 humka V pronađene su dvije igle sa stožastom (kupastom) glavicom, koje su ponajprije svojstvo 8. stoljeća.¹²⁹ B. Čović ih je uključio u fazu IVa u glasinačkoj kulturi.¹³⁰ S druge strane, spiralne narukvice od brončane žice (sl. 11,5), kao nakit naslijeđen iz kasnoga brončanog doba, javljaju se u različitim kombinacijama i u ranim fazama željeznoga doba. One su uobičajen tip nakita na delmatskom i glasinačkom kulturnom području, ali i u mnogim drugim sredinama.¹³¹ Prvoj fazi željeznoga doba, dakle drugoj polovici 8. stoljeća, svakako su mogle pripadati i narukvice s prebačenim krajevima iz humka VIII u Ždrijeloviću na Ljubomirskom polju (T. 7,2, sl. 11,4), koje se ponajviše vežu uz glasinački kulturni krug kasnoga brončanog i ranoga željeznog doba.¹³² Osim u humku VIII u Ždrijeloviću, u istočnoj Hercegovini takve su narukvice još pronađene u blizini gradine Gradac ispod Hrguda kod Stoca.¹³³ To je tip nakita koji se i na Glasincu i u istočnoj Hercegovini, ali i u drugim krajevima, javlja prilično dugo, sve do 6. stoljeća.¹³⁴ Zacijelo ranoj fazi željeznog doba pripadaju i spiralnonaočarasti privjesci poput jednoga primjerka s Gradine Krstače u Vranjskoj kod Bileće.¹³⁵ Zastupljenost spiralnonaočarastih privjesaka u drugim sredinama je značajna, od delmatskoga i japodskoga područja do srednje i južne Italije ili Albanije.¹³⁶

¹²⁸ ANĐELIĆ 1969, 109, T. 1, 1-2; ČOVIĆ 1982, 13-27.

¹²⁹ ČOVIĆ 1982, 21, 25, T. 5, 2-3.

¹³⁰ ČOVIĆ 1987c, 589.

¹³¹ BENAC-ČOVIĆ 1957, 33; ČOVIĆ 1987a, 449; BATOVIĆ 1988, 62-63, sl. 9,1; RAUNIG 1982, 5,9, T. 2, 2; TERŽAN 1987, 8-10, fig. 5, 6-7, fig. 6, 6-7; DEJULIIS 1977, 348-349, fig. 4,2; METAPONTO II 1983, 84 i d., fig. 35, fig. 36, fig. 49, fig. 50, fig. 52, fig. 53, fig. 56, fig. 76, fig. 79, fig. 82, fig. 101; VON HASE 1977, 123-125, Abb. 12; DUMITRESCU 1968, 208-211, fig. 18, 4-6; KURTI 1983, 96, T. 3, 7, T. 5, 2; JUBANI 1983, 106, T. 9, 114-115.

¹³² BENAC-ČOVIĆ 1957, 29-30.

¹³³ Vidi bilješku 50.

¹³⁴ VINSKI-VINSKI-GASPARINI 1962, 278, T. 6, 73-74; ČOVIĆ 1984, 31, 34-35, sl. 2, 1-3; KOSORIĆ 1989, 136-144, T. 2, 1, T. 4, 1; PAŠIĆ 1978, 61-62, T. 1, 12; VASIĆ 1977, 10 i d., Pl. 10, 3-5, Pl. 12, 4-13, Pl. 13A, 3-10; KILIAN 1978, 28-29, Abb. 5, 3-4; KURTI 1983, 96, T. 1, 12-13.

¹³⁵ Vidi bilješku 51.

¹³⁶ BATOVIĆ 1986, 28 i d., sl. 4,7, sl. 5,13, sl. 9, 27-28; DRECHSLER-BIŽIĆ 1968, 29 i d.,

Što se oružja tiče prvu fazu predstavljaju napadački (koplja) i zaštitni (knemide) objekti. Spomenuta koplja iz Gubavice kao i željezna koplja iz humka VIII u Ždrijeloviću na Ljubomirskom polju (T. 7, 1, 6, sl. 11, 7-8) zapravo su nasljednici kopalja kasnoga brončanog doba u oblikovnom smislu, bez obzira što su to najmlađi predmeti prve faze željeznog doba.¹³⁷

Ranoj fazi željeznog doba istočne Hercegovine pripadaju i knemide iz Dabrice kod Stoca (sl. 11,6), datirane u vrijeme od konca 8. do konca 7. stoljeća.¹³⁸ Mislim da je to ipak tip knemida koji je svakako više svojstven 8. negoli 7. stoljeću. Oblikom i sitnim iskucanim ukrasom s uzorkom močvarnih ptičjih glava one su starije od glasinačkih nalaza knemida.¹³⁹ Njihova pojava u istočnoj Hercegovini jednako je zanimljiva i zagonetna kao i pojava vrlo sličnih knemida u Dobraču u Albaniji.¹⁴⁰ Ostavljajući po strani moguću raspravu o problemu glede mjesta postanka defenzivnog oružja, treba ustvrditi da je način ukrašavanja (iskucavanje) i repertoar motiva na knemidama iz Dabrice ponajprije potekao iz kulture polja sa žarama panonskopodunavskoga kulturnoga kruga.¹⁴¹ Knemide iz Dabrice i Dobrača svakako neće dokazati je li defenzivno oružje postalo u srednjoj Europi ili u Grčkoj, ali su nedvojbeno lijep primjer utjecaja panonskopodunavskoga područja put juga, prema istočnojadranskoj obali. Stanovništvo tog područja na prijelazu iz kasnoga brončanog u rano željezno doba ostvarilo je daleko svestranije odnose sa srednjoeuropskim negoli s grčkim prostorom. U tom smislu valja gledati i pojavu knemida u Dabrci koje su nedvojbeni nasljednik srednjoeuropskih kasnobrončanodobnih primjeraka osobne ratne opreme. Tako bi i datiranje knemida iz Dabrice prije išlo u 8. stoljeće, približno u isto vrijeme kao i nalaz iz Dobrača u Albaniji.¹⁴² Skupini knemida vezanih na oputu mogu se na istočnojadranskom području dodati i one s Glasinca, iz humaka u Ilijaku. Shematski, a dijelom i motivikom od glasničkih je nalaza primjerku iz Dabrice

T. 2,20, T. 3,25, T. 6,55, T. 7,61; DUMITRESCU 1929, 143-145, fig. 19,2, T. 6,1; METAPONTO II 1983, 86 i d., fig. 34c2, fig. 50; ALFEDENA 1975, 475-476, fig. 92,1, fig. 93; KORKUTI 1981, 29, T. 18; ALIU 1984, 50, T. 8,68.

¹³⁷ Usp.: BATOVIĆ 1980, 37, T. 3,7,11, T. 6,12; HENCKEN 1971, 33 i d., fig. 15, fig. 16, fig. 18; DE LA GENIÈRE 1968, 29, Pl. 3,fig.2; HAMMOND 1971, 232-233, Pl. 34, 4-5; ANDREA 1976, 184-185, T. 10,1; KURTI 1983, 95, T. 3,2; JUBANI 1983, 110-111, T. 7, 74,81; BUJUKLIEV 1985, 27 i d., Obr. 1, Obr. 4.

¹³⁸ ČOVIĆ 1976, 31, sl. 4. Poslije je B. Čović još snizio dataciju knemida iz Dabrice u 7. ili početak 6. stoljeća (ALBH 1988, 193).

¹³⁹ BENAC-ČOVIĆ 1957, 36-38, T. 16, 2-3, T. 19, 1-2, sl. 1.

¹⁴⁰ PRENDI 1976, 165, T. 3,9.

¹⁴¹ VON MERHART 1958, 101 i d.; MÜLLER-KARPE 1962, 275 i d.; ČOVIĆ 1976, 28-29.

¹⁴² PRENDI 1976, 165.

najbliži par knemida iz tumlusa II, 1 u Ilijaku.¹⁴³ Pravih analogija na Glasincu, međutim, nema, a kako je tamo zabilježeno više nalaza u rasponu od faze IVb do IV c-2, uzmu li se u obzir i “anatomske” knemide grčkoga tipa, onda je posve ispravno knemide iz Dabrice promatrati kao posebnu pojavu u tome dijelu istočnojadranske obale i njezina zaleđa.¹⁴⁴ Stoga treba isključiti njihovu grčku ili sredozemnu provenijenciju (“anatomske” knemide grčkoga tipa na Glasincu zastupljene su tek u fazi IV c-2).

Knemide iz Dabrice, kao i knemide iz Dobrača kod Skadra, svakako su odraz srednjoeuropskoga utjecaja. Njihovu pojavu na području pod snažnim glasinačkim utjecajem moguće je objasniti funkcioniranjem poznate prometnice od sjevera prema jugu duž rijeka Bosne i Neretve. Uostalom, taj je smjer kulturne razmjene donio većinu nalaza prve faze željeznoga doba iz panonskopodunavskoga prostora u istočnu Hercegovinu, od pektorala iz D. Brštanika do okova motke iz Dizdarice kod Gacka. Nadalje, B. Čović je pretpostavio jedan obrtnički centar na području južnoga Jadrana za izvedbu knemida poput onih iz Dabrice i Dobrača.¹⁴⁵ Čini mi se da tu radionicu treba tražiti prije svega na širem prostoru uz više puta isticanu prometnicu Bosna-Neretva. Nalaz iz Dobrača je, shemom svojega ukrasa (pojednostavnjena stroga simetrija) svakako mlađi od onoga iz Dabrice, što je također razumljivo i s kulturnoga, komunikacijskoga i geografskoga aspekta. Istovremeno, nalaz iz Albanije dokazuje da ni taj kraj nije bio izvan zbivanja u okviru kasnoga brončanog i ranoga željeznog doba od srednje Europe do Grčke, posebice za trajanja panonskobalkanske seobe i stanja proizvedena tim velikim, ne samo kulturnim nego i etničkim pokretima. U svakom slučaju, knemide iz Dabrice i Dobrača, idejno vezane uz srednjoeuropski prostor, mogu se datirati u konac 8. stoljeća. Ta se datacija uklapa i u kontekst razvoja ptičje simbolike od srednje Europe do istočnih Alpa i obiju jadranskih obala.

Nalazi iz visoke Hercegovine, uglavnom s Gatačkoga polja, kroz sve vrijeme njihova trajanja pokazuju značajnu sličnost s nalazima glasinačkoga područja te se bez većih poteškoća mogu smjestiti u tamošnje razvojne faze željeznog doba. Tako fazi Glasinac IVa, uglavnom sukladnoj prvoj fazi željeznoga doba istočne Hercegovine, pripada dvopetljasti primjerak fibule s tordiranim lukom (T. 16,1) i spiralnonaočarasta fibula iz Mazluma kod Gacka (T. 16,2). Brončana fibula s tordiranim lukom raširena je na vrlo velikom

¹⁴³ BENAC-ČOVIĆ 1957, 36, T. 19, 1-2.

¹⁴⁴ ČOVIĆ 1987c, 617-618.

¹⁴⁵ ČOVIĆ 1976, 31.

prostoru naročito tijekom 8. stoljeća.¹⁴⁶ Na Glasincu je to jedna od najčešćih vrsta u ranim fazama željeznoga doba.¹⁴⁷ Vrlo je slično i sa spiralnonaočarastim fibulama, i one su naslijeđene iz ranijih razdoblja, iz kasnog brončanog doba.¹⁴⁸ Na glasinačkom području obilježile su fazu IVa, dakle, 8. stoljeće.¹⁴⁹ U kulturi željeznoga doba javljaju se u raznolikim kombinacijama, zajedno s iglama ili drugom vrstom nakita, na lančićima i slično. S druge strane, narukvica iz Gacka (T. 17,7) najbliže analogije nalazi u sličnome nakitu iz Otoka-Vitine kod Ljubuškoga gdje je sav nalaz datiran u stupanj Ha B3.¹⁵⁰

Istom vremenu, dakle ranoj fazi željeznoga doba, najvjerojatnije pripada još jedan predmet tipičan i za kasno brončano doba. Riječ je o fragmentu okova motke koplja iz humka V s lokaliteta Dizdarice u selu Pustopolje kod Gacka (T. 17,10). Vrlo je fine izvedbe, s ukrasom koji oponaša poznati motiv šrafiranih trokuta i cik-cak linija, zastupljen naročito u stupnju Ha B3, koji ga determinira u nešto kasnije vrijeme negoli nalaz mača iz V. Mošunja.¹⁵¹ Okovi drvenih držala uobičajeni su nalazi kasnoga brončanog i ranoga željeznog doba.¹⁵² Brončani okov iz Dizdarice zasigurno spada u nešto kasnije vrijeme negoli krug predmeta V. Mošunj-Tešanj s poznatim geometrijskim ukrasnim motivima i vjerojatno se može datirati na prijelaz iz 8. u 7. stoljeće. Njegov nastanak i pojava u istočnoj Hercegovini svakako je rezultat utjecaja koji su tekli sa sjevera. U kratkom osvrtu na ovdje predloženu 1. fazu željeznoga doba južnojadranskoga područja, zapravo istočne Hercegovine, približno detemiranu od sredine do konca 8. stoljeća, mogu istaknuti sljedeće. Prvo, svi predmeti nedvojbeno su odraz kulturnoga i tehnološko-proizvodnoga razvoja kasnoga brončanog doba u oblikovnom i estetsko-dekorativnom smislu. Drugo, neki predmeti, prije svega pektoral iz Donjega Brštanika i knemide iz Dabrice, upućuju na jake veze sa sjevernim, panonskopodunavskim područjem; neki su više odraz regionalnih ili glasinačkih pa i delmatskih osobitosti, poput fibula i narukvica. U istom

¹⁴⁶ GABROVEC 1970, 37 i d. Usp. također: VINSKI-GASPARINI 1974, 12-13, T. 7, 1, 7-8, T. 8,1,4, 8-9; KILIAN 1975, 59, T. 73,5; TERŽAN 1987, 7 i d., fig. 1,5-6, fig. 2,3, fig. 3, fig. 4,8, fig. 5, 4-5, fig. 6, 4-5, fig. 10; VASIĆ 1977, 10 i d., Pl. 2, 1-2, Pl. 3,1, Pl. 4, 1-3, Pl. 5,8, Pl. 6, 1-2, Pl. 11, 1-3, Pl. 15, 9-10, Pl. 16, 8, Pl. 17,2,11; ALEXANDER 1965, 11-13, Il. 1.5, Il. 1.6, Il. 1.11; BELINTANI-PERETTO 1984, 57, 62, T. 1,5-6, T. 2,1.

¹⁴⁷ BENAC-ČOVIĆ 1957, 26 i d.; ČOVIĆ 1987c, 583, T. 60,6,9, sl. 33, 5-6, 8-9.

¹⁴⁸ VINSKI-VINSKI-GASPARINI 1962, 278, T. 1, 7-8,18, T. 4, 57; BRUNŠMID 1900, 5-6, T. 2,8,15; DRECHSLER-BIŽIĆ 1976, 146-147, T. 2, 3-4; KEMENCZEI 1988, 96 i d., Abb. 4, 4-5, Abb. 5,9.

¹⁴⁹ BENAC-ČOVIĆ 1957, 27-28, T. 2,15.

¹⁵⁰ ČOVIĆ 1970, 304.

¹⁵¹ TRUHELKA 1913, 328-329, sl. 4.

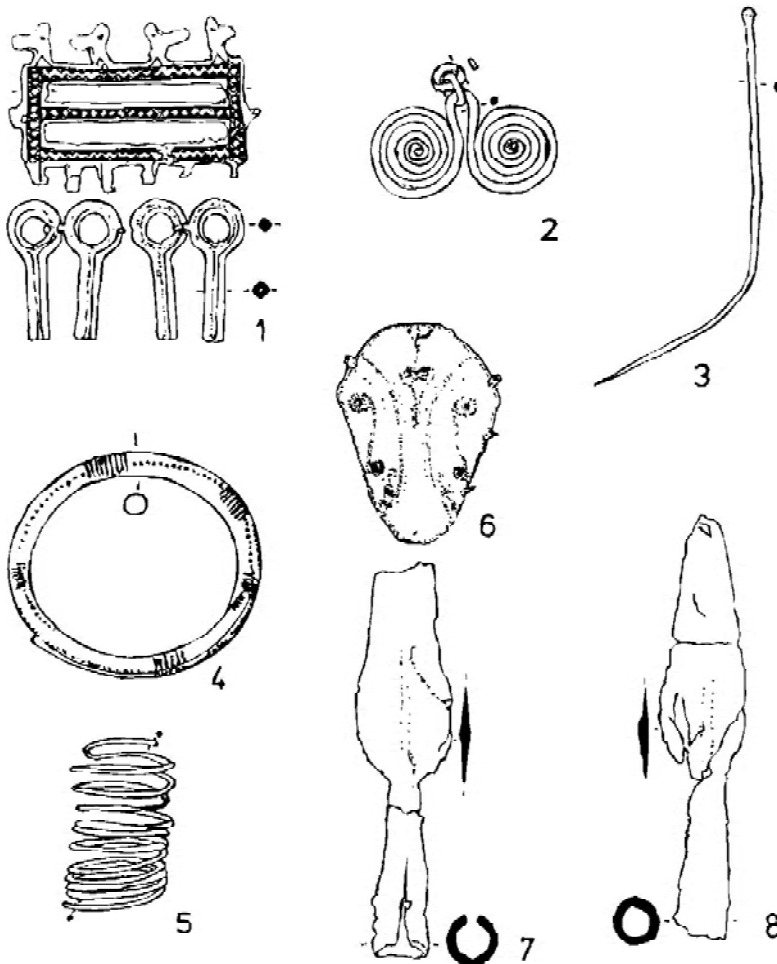
¹⁵² TRUHELKA 1907, 64; VINSKI-GASPARINI 1973, 155-156, T. 103,2; MARIJAN 1995, 56, T. 1,1, T. 2,1.

smislu govore i privjesci na pektoralu iz D. Brštanika. Treće, svakako nakon sredine 8. stoljeća na južnojadransko je područje prispjela tehnologija željeza. Taj rani stadij upotrebe željeza primijećen je ponajprije na predmetima oružja, na željeznim kopljima koja još uvijek podražavaju kasnobrončanodobne oblike, dakako, izrađene u bronci.

Drugo važno pitanje jest kako u kulturnopovijesnom smislu odrediti ne samo nastanak pojedinih istaknutih predmeta nego i faze kao cjeline. I je li moguće govoriti o cjelini? Mislim da se na današnjem stupnju istraženosti ne može govoriti o 1. fazi željeznoga doba kao zaokruženoj ili jasnoj cjelini, posebice stoga što svi predloženi predmeti potječu iz arheološki nerazjašnjenih situacija. Oni su tek zbir vjerojatnih predmeta 1. faze, zapravo vremena nakon sredine 8. stoljeća. S druge strane, heterogenost predmeta nedvojbeno očituje više različitih čimbenika koji su sudjelovali u stvaranju ranoga željeznog doba. Dvije su prevladavajuće komponente: starija panonskopodunavska, predvođena stvaralaštvom kulture polja sa žarama, te mlađa, glasinačka. A utjecaj delmatskoga kulturnoga područja osjeća se samo u tragovima. Ostavimo li po strani već isticani panonskopodunavski utjecaj, vrlo je znakovito da u ranoj fazi od “domaćih” pojava istaknuto mjesto zauzima glasinačka kultura. Taj se utjecaj ponajprije prepoznaje na materijalu nekropole u Gubavici kod Mostara i na području Gacka. A upravo su nalazi iz Gubavice dali povoda B. Čoviću da i teritorij istočne Hercegovine (potom i južne Dalmacije) uključi u regionalne manifestacije glasinačke kulture.¹⁵³ I, zaista, pogleda li se inventar grobnih humaka iz Gubavice, teško bi bilo poricati njegovu pripadnost glasinačkoj kulturi. U vrijeme rane faze željeznoga doba nije zanemariv ni utjecaj sa zapada i sjeverozapada, koji se ogleda u, istina malobrojnom, ali znakovitom postotku predmeta iz Donjega Brštanika i Gacka. Utjecaji iz tog smjera sve će više sudjelovati u razvoju i stvaranju heterogena “rastera” kulture razvijenoga željeznoga doba, naročito od konca 6. stoljeća.

Primjena tehnologije i sve veća upotreba željeza, kao jedna od najbitnijih značajki ranoga željeznoga doba uslijedila je na južnojadranskom području, kako je već rečeno, tek nakon sredine 8. stoljeća. Slično je bilo i u svim susjednim krajevima. Više tipološki, a ne pouzdano stratigrafski, tom su razdoblju pripisana željezna koplja iz Ždrijelovića i možda Gubavice, koja se oblikovno naslanjaju na uzorke rađene u bronci iz kasnog brončanog doba. Zanemarimo li, pak, spomenute nalaze kao stratigrafski nepouzdanе, a oslonimo li se na bolje istraženi ili prezentirani materijal susjednih područja, vidjet ćemo da tehnologija željeza nikako nije mogla zaobići područje istočne Hercegovine (i južne Dalmacije) tijekom posljednjih desetljeća 8. stoljeća, i to ponajprije zbog veza s panonskopodunavskim prostorom te još više sa zapadnim i sjeverozapadnim susjedima, područjima središnje i sjeverozapadne Bosne bogatima željeznom rudom.

¹⁵³ ČOVIĆ 1987c, 575 i d.

Sl. 11: Vodeći tipovi arheološkog materijala (1. faza).

Fig. 11: The main types of the Phase 1.

Napokon, potrebno je postaviti i problem domaće komponente u takvu razvoju ranoga željeznog doba. Formalno, ona je nevidljiva, ali, kako je današnji stupanj istraženosti prilično nedovoljan, posebice glede razvoja autohtonih naselja i vrlo važne produkcije domaće keramike, ipak se mora pretpostaviti i jedna takva, za sada nezamjetna komponenta. S druge strane, na tom području nema dominantna etnokulturnog čimbenika, dakle plemena ili naroda, kao na delmatskom, glasinačkom ili liburnskom području, pa će raznolikost i mikroregionalnost ostati stalna značajka kulturnopovijesnoga razvoja. A blizina “jakih” susjeda svakako će pogodovati razvoju posebne materijalne kulture vrlo heterogena sastava.

Faza 2

Druga faza ili vrijeme potpune stabilizacije najvećim dijelom pripada 7. stoljeću. Za razliku od prethodne faze, znatno je bolje i na većemu prostoru zajamčena. Najznačajniji nalazi 2. faze potječu s Ljubomirskoga polja (grobnica 1 u humku I na Grebnicama), zatim iz Gubavice kod Mostara, s nekoliko lokaliteta iz Gacka te jedan dio nalaza iz Gradca kod Neuma. Pored glavnine predmeta naslijeđenih iz prethodne faze, javljaju se i novi tipovi (sl. 12, 1-17).

Od predmeta naslijeđenih iz prethodne faze ističu se pločaste i dvopetljaste fibule s tordiranim lukom te skupina narukvica. Dvopetljasta fibula (sl. 12,1), sada s izrazito trokutastom nogom, iz Gubavice, ima lažno tordirani luk.¹⁵⁴ U glasinačkim grobnim cjelinama to je tip koji nasljeđuje slične fibule poligonalna oblika nožice iz stupnja Ha B2 i Ha B3.¹⁵⁵ U Gubavici kod Mostara, u grobu 2 iz humka I, takva se fibula nalazi zajedno s drugim inventarom koji svoje podrijetlo uglavnom vuče iz prethodnih faza, poput vrpčaste narukvice stanjenih tordiranih krajeva (sl. 12,5) ili igle sa svinutom glavicom (sl. 12,8).¹⁵⁶ Svakako, riječ je o grobnici čiji bi inventar mogao ići u sam početak druge faze, dakle i u početak 7. stoljeća.

Pločaste fibule u dva podtipa, s dva ili četiri diska (sl. 12, 2-3) zastupljene su u 7. stoljeću na Ljubomirskom polju u humku I na Grebnicama (T. 2, 1-2) te u grobnjoj, vjerojatno središnjoj konstrukciji humka I u Gubavici.¹⁵⁷ Kod nalaza iz Gubavice, gdje su pronađena četiri primjerka, od kojih dva s laticama, teško je biti sasvim precizan u pogledu njihove kronološke pozicije. Naime, potrebno je odmah reći da se bez većih dvojbi bar jedan par bez latica može smjestiti u prvu fazu, budući da se takav tip i na Glasincu javlja u fazi IVa, dakle, u 8. stoljeću, ali i kasnije, u 7. i 6. stoljeću.¹⁵⁸ No, sveukupna situacija s otkrićem nalaza u Gubavici, ali i činjenica da bi se te navodno "glasinačke" pločaste fibule trebale nešto kasnije pojaviti na izvanglasinačkom prostoru, bile su razlogom da ih postavim u 2. fazu. Za tu kronološku poziciju govori još jedna pojava koju nikako ne bi trebalo zanemariti. Riječ je, naime, o uzastopnom pokapanju u grobne humke u istočnoj Hercegovini, pa ako u istom grobnom humku, ili čak u istoj središnjoj konstrukciji u humku I u Gubavici, nalazimo vremenski mlađe pločaste fibule s laticama, onda je vjerojatno da tip bez latica nije mnogo stariji od onoga s laticama. Drugim

¹⁵⁴ ČOVIĆ 1982, 15, 24, T. 1,7.

¹⁵⁵ BENAC-ČOVIĆ 1957, 26-27.

¹⁵⁶ ČOVIĆ 1982, 15 i d.

¹⁵⁷ ANĐELIĆ 1969, 109-110, T. 1, 3-6; ČOVIĆ 1982, 15. Usp. i nalaze u drugim krajevima, od Grčke, Bugarske i Albanije do Italije: KILIAN 1973, 14-15, Karte 6, Abb. 2, 2-4; NIKOLOV 1965, 171-172, Obr. 12; KURTI 1983, 100, T. 4, 8-9; BAILO MODESTI 1980, 99-101, T. 16,7.

¹⁵⁸ BENAC-ČOVIĆ 1957, 28, 40, T. 5, 5-6, T. 22, 9-10, T. 28,12.

riječima, pločaste fibule bez latica pripadale su vjerojatno prvom ukopu, a one s laticama drugom. Naglasiti treba da se pločaste fibule redovito nalaze u paru, na Glasincu obično u zajedništvu s dvopetljastim fibulama tordirana luka, sa spiralnonaočarastim fibulama ili s fibulama s nogom u obliku beotskoga štita te s punolijevanim narukvicama prebačenih krajeva.¹⁵⁹ Od tog usporednoga materijala u Gubavici je potvrđena jedna dvopetljasta brončana fibula lažno tordirana luka koja bi, možda, mogla pripadati istome ukopu u kojemu su bile i pločaste fibule.¹⁶⁰

Gotovo ista zapažanja mogu se iznijeti i kada je riječ o pločastim fibulama iz grobnice 1 humka I na Grebnicama u Ukšićima na Ljubomirskom polju (T. 2, 1-2, sl. 12, 2). I tu je nađen par na desnoj strani prsa uz rame pokojnika (sl. 6). Fibule su imale samo dva diska s ukrasom urezanih kružnica te nekom vrstom uzorka pješčanoga sata u središnjem dijelu (zapravo je i tu riječ o starome ukrasu urezanih i šrafiranih trokuta koji u negativu daju, sada reduciranu, cik-cak liniju). Kao i kod drugih pločastih fibula, na središtu diskova nalaze se dugmetasti izdanci. Općenito bi se moglo primijetiti da pločaste fibule s Grebnica imaju određenih oblikovnih i estetskih sličnosti s primjerkom iz Krehina Gradca.¹⁶¹ Ipak je međutim riječ o fibuli mlađih tipoloških svojstava (manje dimenzije, blago je svinuta, a jedan od primjeraka iz Ukšića imao je zaponac za iglu od željeza - T. 2,2). Na Glasincu prevladavaju pločaste fibule s četiri diska, bližih srodnika s dva diska gotovo da i nema. Dakle, pločaste fibule iz grobnice 1 na Grebnicama u Ukšićima u idejnom smislu su dijelom vezane za uzorak iz Krehina Gradca, iako pri tome stanovitu zapreku čini vremenska razlika od približno jednoga stoljeća. Naime, pločaste fibule iz Grebnica mogu se datirati tek u vrijeme oko i nakon sredine 7. stoljeća. S tim prvim ukopom, kojemu pripadaju pločaste fibule u grobnici 1 zapravo započinje ukapanje u humku I na Grebnicama.

Od naslijeđenih oblika 1. faze, tijekom 7. stoljeća značajno mjesto zauzimaju narukvice od spiralne žice te narukvice od brončana lima uvijenih i stanjenih krajeva s ušicama na završetku (sl. 12, 4-5). Spiralne narukvice od brončane žice (T. 2, 26, sl. 12, 4) iz grobnice 1 na Grebnicama u Ukšićima svakako su naslijedile slične predmete iz 9. i 8. stoljeća na širem istočnojadranskom području. Premda su dijelom oštećene, one su još uvijek zadržale približan oblik svojih prethodnika. Gledamo li cjelokupnost nalaza iz skupne grobnice 1 s Grebnica, ali i navedene paralele, čini se da par narukvica pripada upravo starijem pokopu, dakle vremenu nakon sredine 7. stoljeća.

Punolijevane narukvice s prebačenim krajevima poput onih iz humka VIII u Ždrijeloviću (T. 7,2) zasigurno su važna pojava i u 2. fazi. Premda za tu tvrdnju nema izravnih dokaza (grobne cjeline ili slično), a ako je vjerovati da je u grobu 2

¹⁵⁹ BENAC-ČOVIĆ 1957, T. 5, T. 10, T. 22.

¹⁶⁰ ANĐELIĆ 1969, T. 1, 12.

¹⁶¹ LJUBIĆ 1884, 7-8, T. 1, 7.

humka IV na Grudinama u Ukšićima zajedno s pseudočunolikom fibulom pronađen i par takvih narukvica, onda je njihova upotreba zajamčena od prve do četvrte faze razvoja željeznoga doba.¹⁶² Spomenutu pseudočunoliku fibulu (sl. 15,11) može se, bez većih dvojbi, pripisati 4. fazi, odnosno drugoj polovici 6. stoljeća. Uostalom, i na Glasincu su brončane punolijevane narukvice u upotrebi u dugom razdoblju, od faze IVa do Va.¹⁶³

I narukvica od brončana lima suženih tordiranih krajeva koji se završavaju ušicama (sl. 12,5) također je nakit svojstven glasinačkom području od kasnog 8. do konca 7. stoljeća. U istočnoj Hercegovini javlja se za sada samo u Gubavici kod Mostara zajedno s dvopetljastom fibulom lažno tordirana luka (sl. 12,1).¹⁶⁴ Na Glasincu su vrlo česte, naročito zastupljene u grobnim humcima u Ilijaku.¹⁶⁵ Na nekima je klasični urezani geometrijski ukras (šrafirani trokut i slično) završnoga Ha B razdoblja, a na nekima, uvjetno mlađi, ukras tangencijalno povezanih kružnica s točkom u sredini, poput ukrasa na brončanoj pinceti iz grobnice 1 na Grebnicama u Ukšićima (T. 2,15, sl. 12,11). Na primjerku iz Gubavice ostao je samo "rudiment" takva ukrasa pa je i to element, uz druge (grobna cjelina), po kojemu se može zaključiti da narukvica pripada upravo 7. stoljeću.

Ukrasne toke s probijenim uzorkom (sl. 12,6) otkrivene su na nekoliko lokaliteta. Nalazište Mosko kod Bileće dalo je seriju od 10 komada veličinom gotovo jednakih ukrasnih toka s nešto različitim urezanim motivima; u Glogoviku je pronađeno šest primjeraka,¹⁶⁶ a jedan u Gradini Krstači u Vranjskoj kod Bileće.¹⁶⁷ Ti se predmeti uglavnom nalaze na prsima pokojnika. Prilično dugo traju, kako na drugim područjima tako i u istočnoj Hercegovini, od 7. sve do konca 5. stoljeća.¹⁶⁸ Glavni razlog da sam upravo toku iz Moska kod Bileće (sl. 12,6) pripisao 2. fazi ponajprije je ukras na središnjem dijelu kalote. Naime, u višestrukoj kružnici (koja je redoviti motiv na takvoj vrsti predmeta) nalaze se četiri na isti način izvedena polukruga, koji tvore središnji motiv križa u negativu. Vrlo sličan ukrasni motiv tako nalazimo u okviru ranih faza delmatske željeznodobne kulture te u okviru starijega (urezanoga) ukrasa na poznatim knemidama s prikazom broda iz Ilijaka.¹⁶⁹

¹⁶² ATANACKOVIĆ-SALČIĆ 1977, 34-37, T. 1, 2-3, T. 2,3,5.

¹⁶³ BENAC-ČOVIĆ 1957, 29-30, 33, 44, 50.

¹⁶⁴ ČOVIĆ 1982, 15, 24-26, T. 1,6.

¹⁶⁵ BENAC-ČOVIĆ 1957, 29, 33, T. 3, 7-8, T. 12, 1-2.

¹⁶⁶ PUŠIĆ 1962, 79, T. 11,9.

¹⁶⁷ RADIMSKÝ 1896, 35, fig. 5, fig. 6.

¹⁶⁸ FOLTINY 1964, 92, 101, T. 3, 1, 3-4; BOUZEK 1973, 144-145, fig. 44,2; KILIAN 1976, 166-167, T. 1, 2, 5-6, T. 4; PINGEL 1980, 167-168, Abb.1,8,13; SIMOSKA-SANEV 1976, 54, sl.269; VASIĆ 1977, 20-21, Pl.27,4, Pl.28; KURTI 1983, 96, 99, T.1,1,6,11, T.4,7, T.6,20.

¹⁶⁹ ČOVIĆ 1987a, 450, T.48,5,7; BENAC-ČOVIĆ 1957, T.16,2-3.

Za 7. stoljeće ili 2. fazu vežu se razne vrste dugmadi kao dijelovi konjske opreme. Razvodno dugme (sl. 12,7) te okov ili krstoliko razvodno dugme iz Gradca kod Neuma vrlo su česti predmeti na iznimno širokom prostoru, a uglavnom su svojstvo 7. stoljeća, premda ih nalazimo nerijetko i prije i poslije tog vremena.¹⁷⁰ Obično se vežu uz širenje konjske opreme pod utjecajem prodora tračkokimerijskih elemenata u panonskopodunavsko područje.¹⁷¹

Drugoj fazi pripadaju i neki tipovi brončanih igala. Prije svega, to je igla sa svinutom glavom (sl. 12,8) iz nekropole u Gubavici kod Mostara, a pripada grobu 2 humka I, u kojemu su prilozi bili dvopetljasta lučna fibula (sl. 12,1) i narukvica od brončanog lima (sl. 12,5).¹⁷² Drugi tip (sl. 12,9) iz grobnice 1 na Grebnicama u Ukšićima u genetskoj je vezi s iglama iz groba 3 humka V u Gubavici, koje su datirane u konac 8. stoljeća.¹⁷³ Sada je ta vrsta najčešće zastupljena na području istočne Hercegovine i bit će svojstvo ne samo 2. nego i 3. faze razvoja željeznoga doba, a inačice tog tipa susreću se i u drugim krajevima.¹⁷⁴ U odnosu na starije primjerke iz Gubavice, stožasta glavica se dijelom smanjuje, a vrat igle postaje sitno profiliran. Ta pojava opaža se već na jednome primjerku iz Gubavice.¹⁷⁵ Nalaz fragmenta iz humka IV u Gubavici (sl. 12,10) pripada ukrasnoj igli prstenaste glave koja ima određenih genetskih veza s velikim ukrasnim iglama na delmatskom području.¹⁷⁶

Brončana pinceta iz grobnice 1 na Grebnicama u Ukšićima (T. 2,15, sl. 12,11) također pripada 7. stoljeću ili 2. fazi. Krakovi pincete su na kraju izduženi, a na njima je ukras tangencijalno povezanih kružnica s točkom u sredini. Takvo vremensko opredjeljenje pinceta nije proisteklo samo iz analize priloga u spomenutoj grobnici nego je podjednako rezultat analogija bilo tipa bilo ukrasa. Slične pincete tako nalazimo na japodskom, dijelom i na glasinačkom području te u sjevernoj Albaniji.¹⁷⁷ Ukras kružnica s točkom u sredini (najčešće tangencijalno povezanih) susreće se na brojnim predmetima izrađenima od bronce ili kostiju. Takav se motiv primjerice nalazi na nekoliko glasinačkih trakastih narukvica

¹⁷⁰ MARIJAN 1989, 38, T.2,1-2.

¹⁷¹ KILIAN 1975, 28-29, T.27,19,22-30; STANCZIK 1978, 98-101, Abb.6,2, Abb.7,2; MARAZ 1979, 86-87, 90, fig.16,1-2,4; VASIĆ 1977, 22, 28-29, Pl.45,5, Pl.51,42; KROMER 1986, 40, T.3,2.

¹⁷² ČOVIĆ 1982, 16, T.I.9. Usp. slične nalaze u drugim krajevima: BATOVIĆ 1986, 26-30, sl.4,2; ANDREA 1976, 194, T.5,1, T.8,2, T.10,1; KILIAN-DIRLMEIER 1984, 91, T.3,42-46; JACOBSTAHL 1956, 122-123, fig.251, fig.350.

¹⁷³ ČOVIĆ 1982, 21, 25, T.5,2-3.

¹⁷⁴ Usp.: MANDIĆ 1937, 6, T.1,6-7; ČOVIĆ 1969, 34, 36, 45, sl.7,8; BRUNŠMID 1901, 68-69, T.3,7; KILIAN-DIRLMEIER 1984, 90, T.2,17,23-24,26, T.3,28-31.

¹⁷⁵ ČOVIĆ 1982, T.5,2.

¹⁷⁶ ČOVIĆ 1982, 19, T.4,3; ČOVIĆ 1987a, 449-450, T.48,3-4,12.

¹⁷⁷ DRECHSLER-BIŽIĆ 1976, 148, T.8,1; BENAC-ČOVIĆ 1957, 34-35, T.15,2, T.21,13; ANDREA 1976, T.8,1.

stanjenih i tordiranih krajeva.¹⁷⁸ Može se ustvrditi da se radi o ukrasu osobito čestom upravo u 7. stoljeću.

Nekropola u Gubavici kod Mostara dala je i druge tipove nakita, koji su općenito rijetko zastupljeni u razvoju kulture željeznoga doba na području istočne Hercegovine. Jedan od takvih primjeraka svakako je i nalaz nekoliko fragmenata dijadema od tankoga brončanog lima s ukrasom šrafiranih rombova u nizu (sl. 12,12). Fragmenti dijadema uglavnom su otkriveni u jednoj grobnoj cjelini (grob 2, humak IV) bez drugoga posebno reprezentativnog materijala.¹⁷⁹ Najbliže paralele potvrđene su u fazama IVa i IVb u grobnim humcima u Ilijaku i Rusanovićima na Glasincu.¹⁸⁰ Nema dvojbe, riječ je o nakitu prve polovice 7. stoljeća koji je nastao pod izravnim utjecajem Glasinca. Treba još dodati da je i u Glogoviku također otkriven fragment jednoga sličnog dijadema.¹⁸¹

Od privjesaka, 2. fazi željeznoga doba svakako pripada tip u obliku "praporca" iz humka IV u Gubavici (sl. 12,13) gdje su pronađeni zajedno s već spominjanim dijademima od brončana lima.¹⁸² Gotovo isti primjerci datirani su uglavnom u faze IVb i IVc na Glasincu.¹⁸³ S obzirom na okolnosti nalaza u Gubavici, a uzevši prije svega analogije na Glasincu, sigurno je da su probijeni privjesci pripadali upravo razvitku kulture 7. stoljeća.

Što se oružja tiče, u drugoj fazi željeznoga doba prevladavaju željezni jednosjekli mačevi i noževi te koplja (sl. 12, 14-16), koja još uvijek odražavaju utjecaj prethodnih razdoblja.¹⁸⁴ Čini se da je vrijeme 7. stoljeća vrijeme potpunoga prestanka upotrebe dvosjeklih mačeva kao baštine kasnoga brončanog doba. Sigurniji nalazi željeznih mačeva, noževa i kopalja iz 2. faze, zabilježeni su u grobnici 1 na Grebnicama (T. 2, 41-48). Naravno, neki od tih tipova bit će predstavnici i sljedeće faze prema internoj kronologiji spomenute skupne grobnice. Koplja (sl. 12,14) su i nadalje oblikom vezana uz tipove rađene u bronci tijekom završnoga Ha B stupnja, a slični nalazi susreću se na vrlo širokom prostoru. Željezni dijelom zakrivljeni mačevi (sl. 12, 16) i noževi (sl. 12, 15) ponajprije su svojstvo razvoja kulture upravo 7. i 6. stoljeća.

¹⁷⁸ BENAC-ČOVIĆ 1957, T.12,1-2.

¹⁷⁹ ČOVIĆ 1982, 18-19, T.2,6-8, T.4,4-7.

¹⁸⁰ BENAC-ČOVIĆ 1957, 33, T.6,12, T.10,11, T.14,13.

¹⁸¹ PUŠIĆ 1962, 79, T.11, 19.

¹⁸² ČOVIĆ 1982, 18-19, T.2,11, T.4,8.

¹⁸³ BENAC-ČOVIĆ 1957, 45, T.23,10,14-15.

¹⁸⁴ BATOVIĆ 1986, 32-39, sl. 5, 20, sl.9,13. Usp. također: VASIĆ 1977, 19-21, Pl.20,19,21, Pl.46,11,Pl.47,13, Pl.48,3; HOTI 1986, 55, T.4, T.7, T.9; KURTI 1983, 95, T.3,1, T.V5,5; ALIU 1984, 47, T.1,11, T.2,15; JUBANI 1983, 77 i d., T.1,10-12, T.4,38, T.7,12, T.8,86,89-90,100, T.9,128, T.10,139.

Jednosjekli mač ili dulji nož (35 do 50 cm) zapravo je novo oružje u razvoju prapovijesne kulture, koji će postupno, a osobito u 6. i 5. stoljeću prevladati. Dakle, od 7. stoljeća mjesto dvosjeklih mačeva preuzimaju kraći jednosjekli mačevi ili noževi, a tom istiskivanju dvosjeklih mačeva kao glavnoga oružja u opremi ratnika pridonijela je i sve veća prisutnost raznovrsnih željeznih kopalja, kao posljedica promjene u načinu ratovanja. Zahvaljujući vjerojatnom uvođenju konjaništva u borbu, koplja dobivaju na važnosti te ih je nerijetko dva ili više u opremi jednoga ratnika, a mač gubi status koji je imao u prethodnim razdobljima.¹⁸⁵ Mač ipak nije u potpunosti izbačen, on je sada dobio svakako sporednu ulogu i zato nema više reprezentativnih tipova kakvi su bili uobičajeni u kasno brončano doba i dijelom na početku željeznoga.

U grobnici 3, humka IV u Gubavici kod Mostara je uz jednu netipičnu iglu nađen kameni “brus” četvrtasta presjeka i stanjena vrha te s brižljivo izbušenom rupom na gornjem dijelu (sl. 12, 17).¹⁸⁶ S aspekta najširega promatranja predmeta popudbine, bio bi to, ako držimo da je doista riječ o brusu, jedini objekt koji ne bi spadao u uobičajenu shemu, odnosno skupinu predmeta (dakle – nakit, keramika ili oružje) što su prilagani uz pokojnike za brončanoga ili željeznog doba. S druge strane, mišljenja sam da je mnoštvo primjera iz prijelaznoga razdoblja Ha B3 u Ha C1 koji upravo označuju takve predmete kao statusne simbole istaknutijih pokojnika. Naime, “brusovi” se redovito susreću u ratničkim, vrlo često “kneževskim” grobnicama, najčešće upravo na zapadnobalkanskom području. I nedavno otkrivena ostava ratničke opreme s Grebaca na Livanjskome polju dala je potvrde u tom smislu.¹⁸⁷ Istina, tamo je, kao na Glasincu ili Kaptolu kod Požege kameni “brus” bio obložen brončanim okovom.¹⁸⁸ Osim činjenice da se takvi predmeti redovito ili gotovo isključivo javljaju u ratničkim grobovima, jednako je važno da na većini poznatih primjeraka nema izrazitih ili bilo kakvih tragova upotrebe svojstvenih brusovima. Neki su, poput spomenutih iz Livna, Glasinca ili Kaptola, bili bolje opremljeni, dok su mnogi drugi, kao nalaz iz Gubavice, vjerojatno bili vješani ili su možda imali drveni okov. Kako nam neki glasinački primjeri pokazuju, oni su obično bili vješani o pojas.¹⁸⁹

Žezlo je, kao predmet i simbol istaknutih pojedinaca prapovijesnoga društva, zapravo izdanak ili preostatak indoeuropske baštine s korijenima još u ranom brončanom dobu. Naime, na prostoru cetinske kulture susrećemo slične kamene “brusove” u grobnicama istaknutih pojedinaca-ratnika.¹⁹⁰ Dakle, sličnost situacija

¹⁸⁵ VINSKI-GASPARINI 1987, 193, 226.

¹⁸⁶ ČOVIĆ 1982, 19, T.4,2.

¹⁸⁷ MARIJAN 1995, 51 i d., T.1,6, T.2,6.

¹⁸⁸ BENAC-ČOVIĆ 1957, T.20,6; VEJVODA-MIRNIK 1973, 592-596, T.7,1.

¹⁸⁹ FIALA 1897, 593-595, sl.19; BENAC-ČOVIĆ 1957, 35, sl.6.

¹⁹⁰ MAROVIĆ 1976a, 66, 70.

u kojima se nalaze kameni “brusovi” ili žezla, kada je riječ o ranom brončanom ili ranom željeznom dobu, vrlo je znakovita. Naposljetku treba naglasiti da su žezla u rano željezno doba razmještena uglavnom na prostoru negdašnje cetinske kulture, što može biti važno u prethodno istaknutom smislu.¹⁹¹ Po pratećim nalazima “brus” iz Gubavice nađen je u jednom od siromašnijih grobova, no najvjerojatnije je da on, ipak, pripada razorenoj skupnoj grobnici s dislociranim kostima i predmetima popudbine.¹⁹² Grob 3 iz humka IV u Gubavici s nalazom kamenoga “brusa” vjerojatno pripada 7. stoljeću.

Sedmome stoljeću pripada i ukrasni predmet iz humka IX na lokalitetu Pod Pržinama u selu Pržine kod Gacka (T. 17, 12). Riječ je o izravnom tipološkom nasljedniku pektorala iz Donjega Brštanika (T. 1,1). Iako to sada više nije pektoral poznat otprije nego samo dio složenijega predmeta na koji su vješani lančići ili privjesci, primjerak iz Gacka zadržao je gotovo sve osnovne kompozicijske elemente prethodnika iz V. Mošunja ili D. Brštanika, kada je riječ o ptičjim protomama, urezanom geometrijskom ukrasu ili privjescima i lančićima. Kako je pločica iz Pržina nesumnjivi derivat, to su zamjetna neka nova rješenja; ona je, naime, načinjena iz jedne pločice i nema proreza na središnjem dijelu. Istina, prijašnju shemu s prorezima sada naglašuje raspored urezanih ukrasa te reljefno istaknuta uža rebra. Na gornjem dijelu se, osim središnje ušice kojom je pločica mogla biti našivena na odjeću ili, vjerojatnije, ovješena na neki drugi predmet, razaznaju i četiri oštećene ptičje glave: dvije unutrašnje su antitetički okrenute dok su druge dvije na krajevima najvjerojatnije bile okrenute na različite strane. Dakle, riječ je, u idejnom smislu, o gotovo istoj shematizaciji kakvu poznajemo u primjeru pektorala iz D. Brštanika. I urezani ukras vrlo je blizak, samo što je šrafiranjem popunjen niz rombova koji su na nalazu iz D. Brštanika činili negativ ukrasa. Na donjem rubu nalazi se jedanaest rupica na koje su zasigurno bili vješani lančići s vjerojatnim privjescima.

Promotrimo li sličnosti i razlike između ukrasnih predmeta iz D. Brštanika i Pržina kod Gacka, vidjet ćemo da su podudarnosti vrlo izražene (ptičje protome, urezani ukras, osnovna shema), a razlike neznatne (način pričvršćivanja na odjeću). Ipak, potrebno je naglasiti da je derivat iz Pržina općenito znatno lošije izvedbe. Opće im je zajedničko svojstvo njihovo vjerojatno značenje u okviru religiozne simbolike (ptičje protome) i kulta Sunčevih kolica. Na koncu, i jedan i drugi nalaz zasigurno spadaju u skupinu prsnoga nakita s ulogom poput pločastih fibula.¹⁹³

¹⁹¹ MAROVIĆ-ČOVIĆ 1983, 191 i d.

¹⁹² ČOVIĆ 1982, 18-19.

¹⁹³ Usp. bilješku 125.

Već je istaknuto da začetke raznovrsna složenoga nakita, najčešće prisutna u 7. i 6. stoljeću, bilježimo upravo potkraj 8. stoljeća, a jedan od lijepih primjera iz tog kruga svakako je i pektoral iz D. Brštanika, čiji je izravni nasljednik ukrasna pločica iz Pržina. Zanimljivo je također da je i pločica iz Pržina imala posve sličnu sudbinu kao nalazi iz D. Brštanika i V. Mošunja. Naime, nakon što su igle bile slomljene, na srednjoj i gornjoj prečki nalaza iz D. Brštanika i V. Mošunja načinjene su rupice pa su, vjerojatno, pektoral i tada mogli biti našiveni na odjeću ili možda ovješeni na neki drugi ukrasni predmet. Kad je ušica za vješanje na nalazu iz Pržina bila slomljena, točno ispod nje načinjena je rupica koja je mogla poslužiti za šivanje na odjeću ili za vješanje na neki drugi ukrasni predmet.

Na temelju svega rečenoga, ukrasna pločica iz Pržina kod Gacka, kao dio složena nakita, nedvojbeno pokazuje idejnu srodnost s krugom ukrasnih predmeta V. Mošunj-D. Brštanik. Jednako je sigurno da je to derivat i svakako mlađi predmet od navedenih nalaza iz stupnja Ha B3 srednjoeuropske kronologije, te po svojoj prilici upravo pripada 7. stoljeću. Pored tog najbližeg idejnog kruga (V. Mošunj-D. Brštanik), dosta slične predmete i po obliku i po funkciji nalazimo na japodskom području tijekom ranoga željeznog doba, naročito u nekropoli Kompolje.¹⁹⁴ Japodske pločice imaju reducirani broj ptičjih protoma (obično dvije) te različita rješenja ovješanih lančića i privjesaka. Gotovo redovito bile su vješane na igle fibula. Osim reducirana broja ptičjih protoma, na njihovu kasniju dataciju u odnosu na nalaz iz Pržina ukazuje i urezani ukras (jedna ili dvije cik-cak linije), koji je samo blijedi preostatak negdašnjega geometrijskoga uzorka šrafiranih trokuta ili rombova. Preciznije rečeno, pločica iz Pržina pripada vremenu prve polovice 7. stoljeća, a japodski primjerci drugoj polovici.

I nalazište Mazlumi kod Gacka (T. 16,5) dalo je narukvice s prebačenim i pečatasto zadebljanim krajevima te zonalno raspoređenim snopom urezanih crta (nedostaje punktirani točkasti motiv) i s polukružnim *D*-presjekom, kao sigurne predstavnice 7. stoljeća. Dakako, i tu su najsrodniji primjerci nađeni na glasinačkom kulturnom području, posebice u nalazu iz Gotovuše, gdje su također datirani u 7. stoljeće.¹⁹⁵ Taj je tip gotovo sigurno nastao na temelju gore spomenutih punolijevanih brončanih narukvica s urezanim i punktiranim ukrasom (Glavica-Ždrijelović, Gradac-Hrgud), a preteča je još masivnijim primjercima koji se na Glasincu javljaju i u 6. stoljeću.¹⁹⁶

Ranom željeznom dobu pripada i brončana falera-kopča iz humka IX na lokalitetu Pod Pržinama kod Gacka (T. 17,6). To je tip velike kopče, odnosno ukrasnoga predmeta (9,4 x 3,6 cm) s djelomičnim srodnicima na širokom prostoru od sjeverozapadne Bosne do glasinačkoga i delmatskoga područja i najčešćom

¹⁹⁴ DRECHSLER-BIŽIĆ 1961, 83, 86, T.11,7; LO SCHIAVO 1970, 409, T.3,2, T.25,11,17.

¹⁹⁵ ČOVIĆ 1967b, 37, T.1,2.

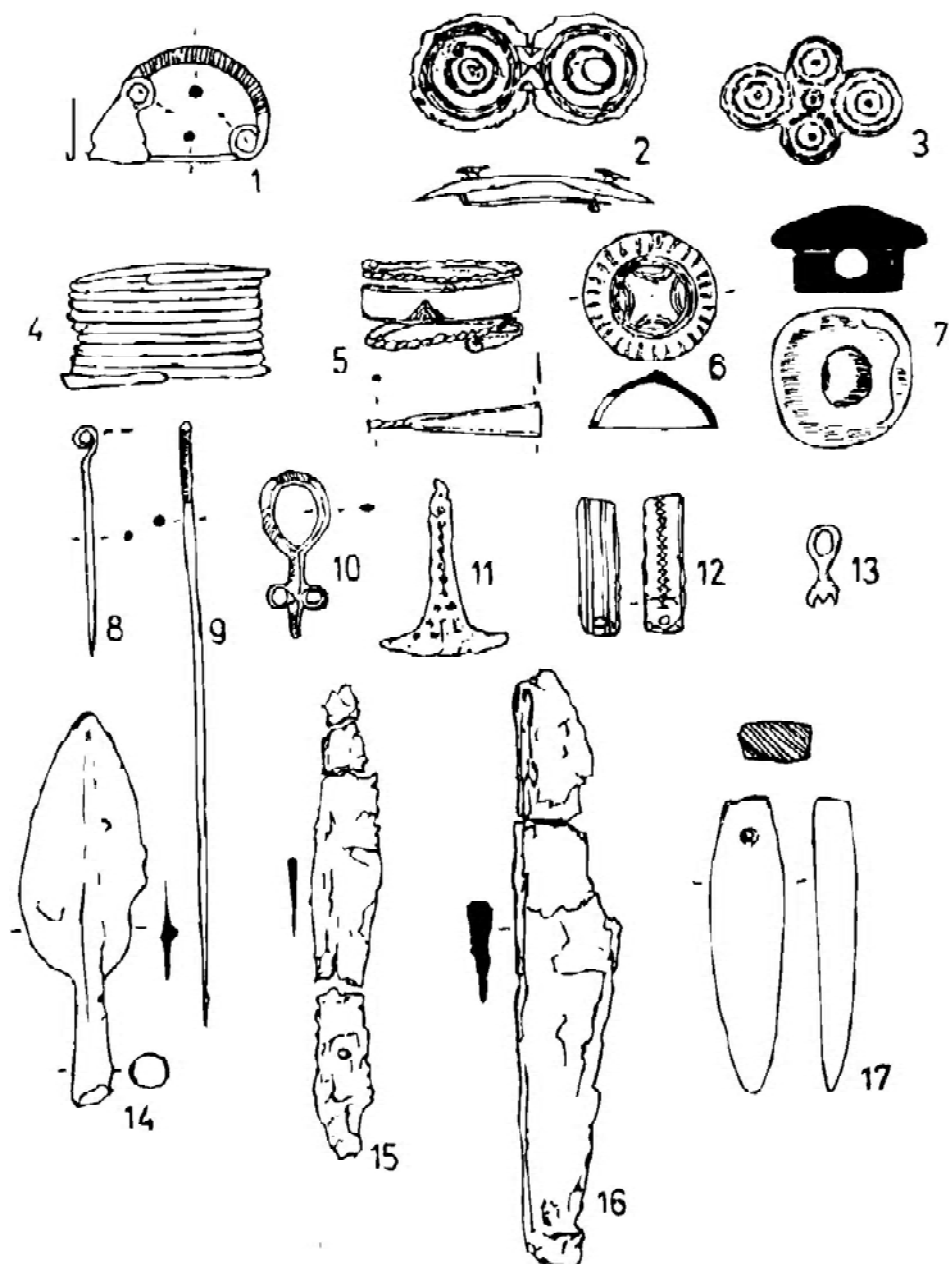
¹⁹⁶ BENAC-ČOVIĆ 1957, 44, T.31,1,3.

upotrebom u prijelazno vrijeme iz brončanoga u željezno doba.¹⁹⁷ To je svakako tip ukrasnih predmeta koji prethodi nešto kasnijem obliku s jasno formiranim laticama, a urezani ukras “riblje kosti” i šrafiranih trokuta koji u negativu tvore naizmjenične rombove potvrđuje da je upravo riječ o standardnom uzorku iz kruga geometrijskoga stila kasnoga brončanog i ranoga željeznog doba. Ita vrsta predmeta ima izravne veze sa sjevernim susjedima (Glasinac). S obzirom na izraženu tendenciju pretvaranja rubnog dijela u latice i ukras koncentričnih kružnica, ukrasna toka-falera iz Pržina zacijelo pripada 7. stoljeću.

Svi predmeti 2. faze potječu iz grobnica u pretežno kameno-zemljanim ili kamenim grobnim humcima, a u glavnim crtama su nasljednici tipova iz razvoja kulture u prethodnim fazama. Većina predmeta bila je zastupljena i u 1. fazi, u 8. stoljeću, no pojavljuju se i novi oblici, koji će potvrditi da je zaista riječ o materijalu 7. stoljeća. U općem pogledu, u oblikovanju 2. faze sudjelovale su gotovo iste komponente kao i za vrijeme trajanja 1. faze. Naime, i dalje je izrazit utjecaj dolazio s glasinačkog područja; osobito bi se moglo reći da je inventar s Gatačkoga polja, ali i iz Gubavice, u cjelini glasinački. Glasinački je utjecaj nedvojbeno prepoznatljiv i na nešto mlađem materijalu iz grobnice 1 na Grebnicama u Ukšićima, ali se osjećaju i utjecaji drugih kulturnih sredina. Tu ponajprije mislim na zapadne i sjeverozapadne susjede, na delmatski teritorij koji je, bilo izravno ili kao posrednik, imao udjela u oblikovanju materijalne kulture željeznoga doba južnojadranskoga područja od njezinih najranijih faza. Tradicionalni utjecaji panonskopodunavkoga područja još uvijek su, sada neizravno, zamjetni. Najbolji primjer u tom smislu je nalaz ukrasne pločice iz Pržina kod Gacka (T. 17,12). Iako taj predmet zasigurno nije nastao pod izravnim utjecajem kulture polja sa žarama (ona je u to doba već nadslojena novim kulturnim elementima) nego pod utjecajem nalaza iz V. Mošunja i D. Brštanika, ipak je ukrasna pločica iz Pržina dio ostavštine nekoć iznimno snažnih veza s panonskopodunavskim kulturnim krugom.

Druga faza željeznoga doba nije bogata nalazima kao glasinačka, liburnska ili delmatska. Ipak, zahvaljujući prije svega nalazima iz nekropola na Ljubomirskom polju, u Gubavici kod Mostara i Gradcu kod Neuma mogu se povezati osnovne niti. Naime, najranija desetljeća 7. stoljeća popunjavaju grobne cjeline i drugi nalazi iz Gubavice na koje se potom vremenski naslanjaju nalazi starijih pokopa u Ukšićima (gdje, istina, nemamo niti jedan analogan predmet nekropoli u Gubavici) što traju sve do kraja 2. faze. Predstavnicima 2. faze pokazuju raznovrsnost tipova materijalne kulture, dakako, i heterogenost u smislu njihova podrijetla. Unatoč svemu, oni ipak potajno iskazuju kontinuitet kulture. Posebno mjesto, i u kulturnom i u religijskom smislu, ima ukrasna pločica iz Pržina, dok su nalazi iz Mazluma posvema sukladni predstavnicima faze Glasinac IVb.

¹⁹⁷ ČOVIĆ 1967a, 162-164; ČOVIĆ 1987, 450-452, T.48,18; BENAC-ČOVIĆ 1957, 45, T.23,2; GOVEDARICA 1978, 22,26-27, T.3,10; KILIAN 1975, 108, T.82.

Sl. 12: Vodeći tipovi arheološkog materijala (2. faza).
 Fig. 12: The main types of the Phase 2.

Faza 3

Budući da je južnojadransko područje, poglavito istočna Hercegovina, i u ranijim fazama željeznoga doba bilo pod snažnim glasinačkim utjecajem, tamošnja periodizacija može u nekim dijelovima poslužiti kao dobar oslonac u strukturiranju periodizacije i razvoja željeznoga doba južnojadranske obale i njezina zaleđa. Kada je riječ o 3. fazi, koja već dijelom odgovara fazi Glasinac IVc-1, onda je potrebno spomenuti da su A. Benac i B. Čović izdvajanje početka te faze zasnivali upravo na pojavi dvopetljaste lučne fibule s nogom u obliku beotskoga štita.¹⁹⁸ Relativna brojnost tih fibula nameće sličan postupak pri izdvajanju 3. faze razvoja željeznog doba na južnojadranskom području sa zaleđem. U istočnoj Hercegovini i južnoj Dalmaciji, međutim, za sada nisu zabilježeni stariji oblici tih fibula (poligonalni presjek luka, izražena ispupčenja na dijelovima luka prema nozi i glavi), svi poznati primjerci nedvojbeno iskazuju mlađa svojstva (okrugli presjek luka, rudimentarni ostatci ispupčenja na padinama luka, općenito manje dimenzije i sl.). S druge strane, zanimljivo je da dvije fibule s nogom u obliku beotskoga štita iz Stona iskazuju znatno više sličnosti s glasinačkim nalazima negoli primjerci iz istočne Hercegovine.¹⁹⁹ Zato je i u istočnoj Hercegovini logično očekivati pojavu fibula prijelaznog tipa poput onih iz Stona.

Slijedom svih tih zapažanja, a ponajprije zbog jasnih naznaka unutrašnjega kulturnog razvoja, početak 3. faze mogao je uslijediti tek oko prijelaza iz 7. u 6. stoljeće. Upravo od početka 3. faze može se govoriti o unutrašnjoj dinamici i autonomnim poticajima u razvoju kulture. Najbolji primjeri za to nalaze se u inventaru grobnica humka I na Grebnicama u Ukšićima. Naime, usporedbom inventara grobnice 1 i 3 vrlo se lako može ustanoviti da se one vremenski nadovezuju. Tako su u grobnici 1 (T. 2) otkrivene 3 fibule s nogom u obliku beotskoga štita, a u grobnici 3 njihova nasljednica s četvrtastom nogom i dva kružna otvora - tip svojstven idućoj, 4. fazi. Doduše, najmlađi nalazi iz grobnice 1 u širem su smislu istovremeni starijim nalazima iz grobnice 3, pa će zato i biti razmatrani u okviru 4 faze. Pokapanje i u jednoj i u drugoj grobnici bilo je, naime, dugovremeno, gotovo dulje od stotinu godina. Dakle, nalazi iz Ljubomirskoga polja potvrđuju periodizaciju A. Benca i B. Čovića za Glasinac iz 1957. godine i kasnijih radova. No, potrebno je naglasiti da nije riječ o identičnoj kulturnoj situaciji, točnije, da se i jedan i drugi tip fibula u istočnoj Hercegovini susreće u drukčijem kulturnom ambijentu negoli njihovi srodnici na Glasincu, posebice mladi tip, s četvrtastom nogom i kružnim otvorima.

¹⁹⁸ BENAC-ČOVIĆ 1957, 40-41.

¹⁹⁹ POSEDEL 1905, 443, T.1,1,6-7.

Pločasti tip fibule javlja se i u fazi 3, sada s laticasto oblikovanim rubovima diskova (sl. 13,1). Nađen je samo jedan par u raskopanoj središnjoj grobnoj konstrukciji humka I u Gubavici kod Mostara.²⁰⁰ Fibule iz Gubavice tipološki su nasljednik pločastih primjeraka koji su također nađeni na tom lokalitetu. Na Glasincu, primjerci s laticama iz Brankovića jedini su grobni prilozi pa je i njihovo vremensko opredjeljenje prilično relativno, ali kako je ipak dosta sigurno da su one genetski vezane uz tip s laticama, njihovo je kronološko mjesto u konac 7. i prvu polovicu 6. stoljeća vrlo vjerojatno.²⁰¹

Skupini fibula koje su dugo vremena bile u upotrebi, od kasnog brončanog do razvijenog željeznog doba, svakako pripadaju i spiralnonaočarasti primjerci iz grobnice 1 na Grebnicama (T. 2, 3-7, sl. 13, 4) te dva komada iz Stona (sl. 13,5).²⁰² Za razliku od starijih jednodijelnih tipoloških prethodnika, svi komadi iz Grebnica i Stona načinjeni su dvodijelno. Kroz središta spiralnih diskova provučeni su klinčići na kojima se nalazi raskovana limena pločica s iglom. S vanjske strane klinčići su u središtu diskova bili raskovani u manje nareckane ili rozetaste pločice. Određene srodnosti te fibule pokazuju prema nalazima na Glasincu, na delmatskom području i na drugim područjima.²⁰³ Najviše sličnosti, međutim, očituju s nekoliko fibula iz Nina na liburnskom teritoriju.²⁰⁴ Što se tiče ljubomirskih i stonskih primjeraka, vjerojatno oni pripadaju vremenu od konca 7. do sredine 6. stoljeća. Dakako, ne treba isključiti mogućnost da je bar jedan par spiralnonaočarastih fibula iz grobnice 1 na Grebnicama (T. 2, 3-7) ulazio u fundus 2. faze.

O značenju pojave dvopetljastih lučnih fibula s nogom u obliku beotskoga štita (sl. 13,2) već je rečeno u uvodnom dijelu razmatranja predmeta 3. faze. Treba ponoviti da je to tip fibule koji je nastao pod grčkim utjecajem i rasprostranjen je na vrlo velikom području.²⁰⁵ Na Glasincu su posebno omiljene od posljednje četvrtine 7. stoljeća.²⁰⁶ Najstariji primjerci koji su označili početak faze Glasinac IVc većih su dimenzija i obično poligonalna luka. Ta svojstva dijelom su, kako je gore rečeno, zadržale dvije dvopetljaste fibule s nogom u obliku beotskoga štita iz nekropole Ston, koje treba gledati kao prijelazni tip prema jednopetljastim nalazima

²⁰⁰ ANĐELIĆ 1969, 109-110, T.1,3-4.

²⁰¹ BENAC-ČOVIĆ 1957, 40, T.35,12-13.

²⁰² POSEDEL 1905, 442-443, T.2,16-17.

²⁰³ BENAC-ČOVIĆ 1957, 32, 34, T.11,6-7, T.37,14-15; ČOVIĆ 1987a, 455, T.49,13; BRUNŠMID 1900, 6, T.2,18; DRECHSLER-BIŽIĆ 1958, 47, T.13,109; KILIAN 1975, 107, T.78.

²⁰⁴ BATOVIĆ 1976, 41, Karta 4, sl.14, sl.15.

²⁰⁵ Usp.: VINSKI-VINSKI-GASPARINI 1962, 276, T.7,79; GABROVEC 1970, 32-33, 39, Karta XI; TERŽAN 1987, 14-15, fig.7,1, fig.9,7; VASIĆ 1977, 17-26, Pl.22B,4-6, Pl.23,1, Pl.24,8, Pl.26,18-19; PAŠIĆ 1978, 22, 29, sl.4b; PRENDI 1976, 166, T.5,7-8; KURTI 1983, 97, T.1,9-10; KILIAN 1975, 108, T.54,9, T.83; DUMITRESCU 1968, 211-215, fig.21,1, fig.22,1,12.13; VULPE 1977, 89-91, Abb.8, Abb.13AcBa.

²⁰⁶ BENAC-ČOVIĆ 1957, 40-41.

iz istočne Hercegovine. Mlađi nalazi, poput onih iz Grebnica (T. 2, 8, 12), uglavnom imaju kružno oblikovan luk premda su zadržali glavna tipološka obilježja u oblikovanju noge. Noga je, naime, izrazito široka, a središnji plastični motiv "V" naglašen urezanim crtama nadopunjen je standardnim tremolo ukrasom uz rubove nožice. Za razliku od najbližega glasinačkoga područja, gdje su sve fibule bile dvopetljaste, u istočnoj Hercegovini po dosadašnjim nalazima prevladavaju jednopetljasti primjerci (T. 2, 9, sl. 13, 3, 6). U grobnici 1 na Grebnicama otkrivena su oba oblika, dvopetljasti i jednopetljasti, a iz razorenog humka na lokalitetu Mosko kod Bileće potječe jednopetljasti primjerak.²⁰⁷ Sudeći po tipološkim osobinama jednopetljaste fibule iz grobnice 1 na Grebnicama, gotovo je sigurno da su jednopetljasti nalazi nešto mlađi od dvopetljastih. U tom smislu, potporu daje i fibula četvrtaste noge s dva kružna otvora (derivat fibule s nogom u obliku beotskoga štita) iz grobnice 3 na Grebnicama (T. 3,3), koja je, također, jednopetljasti primjerak.

Sva tri primjerka lučnih fibula s nogom u obliku beotskoga štita iz grobnice 1 na Grebnicama (T. 2,8-9,12) bila su, nakon uobičajena oštećenja igle za pričvršćivanje, popravljena. Funkcionalno najbolje rješenje pokazuje fibula na T. 2,8, gdje je luk kod glave po sredini rasječen, a korijen igle potom umetnut u tu rasjeklinu. Teško je odgovoriti na koji je način igla za zapinjanje i dalje funkcionirala, je li kovanjem ili zagrijavanjem na visokoj temperaturi ili kombinacijom obje tehnike postignuta zadovoljavajuća čvrstina? Druge dvije fibule (T. 2,9,12) bile su na dijelu luka prema glavi zasječene s vanjske, odnosno unutrašnje strane, a korijen igle za zapinjanje bio je pričvršćen dvjema zakovicama.

Poticaj za izradbu i upotrebu fibula s nogom u obliku beotskoga štita u istočnu je Hercegovinu i južnu Dalmaciju vjerojatno došao sa susjednoga, u to doba kulturno svakako superiornijega glasinačkog područja, no ne može se zanijekati samostalni razvoj odmah nakon upoznavanja tog tipa. U tom su smislu posebno ilustrativni primjerci iz Moska i iz grobnice 1 na Grebnicama. Naposljetku, može se reći da su istočnohercegovački i južnodalmatinski nalazi mlađi od glasinačkih i da se mogu datirati uglavnom u vrijeme oko prijelaza 7. u 6. stoljeće.

Nova pojava u okviru 3. faze razvoja kulture željeznoga doba je zastupljenost kalotastih brončanih pojasnih kopči s laticama na rubu (sl. 13,7). Jedini do sada poznati nalaz potječe iz razorenih grobnica u Gubavici.²⁰⁸ Na Glasincu, gdje su pronađene u najvećem broju, javljaju se od faze IV c-1.²⁰⁹ Pojedinačno su zastupljene i u drugim sredinama, od delmatskoga područja do sjeverne Albanije.²¹⁰

²⁰⁷ RADIMSKÝ 1896, 33-34, fig.1.

²⁰⁸ ANĐELIĆ 1969, 109-110, T.1,7.

²⁰⁹ ČOVIĆ 1987c, 610, T. 61,19, sl.35,23-24.

²¹⁰ BATOVIĆ 1986, 30-39, sl.5,28-29, sl.9,29,31; KURTI 1983, 96, T.2,20, T.5,8; VASIĆ 1977, 23-24, Pl.29,2; KILIAN 1976, 166, Abb.1, T.1,13, T.3.

Znatiželja i nedostatak sirove bronce svakako su utjecali na to da se domaći majstori iskušaju i u proizvodnji željeznih nakitnih predmeta. To je zacijelo bio slučaj s izradbom pinceta čije fragmente nalazimo u grobnici 1 na Grebnicama (T. 2,16, sl. 13,9). Predložak ili uzor imale su u brončanim pincetama, također pronađenima u grobnici 1 (T. 2,15) pa je potpuno sigurno da među njima nema velike vremenske razlike. S druge strane, iako su od željeza rađeni poglavito predmeti oružja, katkad je ono poslužilo kao sekundarni materijal i u izvedbi dodataka brončanom nakitu, kao u primjeru pločastih fibula iz grobnice 1 na Grebnicama (T. 2,1-2).

Privjesci s probijenim uzorkom svojstveni su razvoju kulture na vrlo velikom prostoru tijekom 8., 7. i 6. stoljeća.²¹¹ Zabilježeni su na Gradini u Ošanićima (T. 14,4) i Stonu.²¹² Trećoj fazi najvjerojatnije pripadaju i privjesci u obliku košarice iz humka II na lokalitetu Mosko (sl. 13,11).²¹³ Najbliže srodnike nalazimo u fazi IVc glasinačke kulture.²¹⁴ Privjesci s bačvastim središnjim dijelom (sl. 13,12) javljaju se u različitim varijacijama na vrlo velikom prostoru, kao i njihovi prethodnici s probijenim uzorkom (sl. 13,10).²¹⁵ Nalaz iz grobnice 1 na Grebnicama ima još uvijek probijeni ukras na središnjem bačvastom dijelu te je određena genetska veza s probijenim privjescima vrlo vjerojatna. S druge strane, ti privjesci često su zauzimali središnji dio na ogrlicama, obično u kombinaciji s jantarnim ili staklenim zrnima.²¹⁶ Kako su i u grobnici 1 na Grebnicama nađena staklena zrna (T. 2, 34-35, 37-40) postoji mogućnost da je navodni privjesak (T. 2,30) činio upravo najvažniji dio ogrlice. Slični nalazi u drugim sredinama datirani su od 8. do sredine 6. stoljeća.²¹⁷ Na Glasincu su iznimno rijetke varijacije naših "privjesaka" pa je vrlo vjerojatno da njihov nastanak treba gledati u ozračju sve jačih veza s grčkomakedonskim kulturnim krugom, s jedne strane, te općenito pod utjecajem privjesaka s probijenim uzorkom, s druge strane.²¹⁸ O brončanim alkama koje su otkrivene u svim trima grobnicama humka na Grebnicama u Ukšićima (T. 2, 20-22, T. 6, 13-14, sl. 13,13), moguće je samo reći da su one popratni inventar, najčešće vješane na igle fibula ili su bile dio nekoga složenijega nakita.

Igle spadaju u skupinu predmeta redovito zastupljenih u svim fazama razvoja kulture željeznoga doba. Od 1. faze sve do konca 6. stoljeća najstandardniji je tip igla s malom stožastom glavicom i sitno profiliranim vratom (sl. 13,14) koji je s manjim varijacijama ustanovljen na nekoliko lokaliteta u istočnoj Hercegovini i

²¹¹ BOUZEK 1973, 79-104, fig.8-fig.20.

²¹² POSEDEL 1905, 443, T.2, 12, 18.

²¹³ RADIMSKÝ 1896, 34, fig.3, fig.4.

²¹⁴ BENAC-ČOVIĆ 1957, 45, T.31,5.

²¹⁵ BOUZEK 1974, 278 i d., fig.4.

²¹⁶ BEDELLO-FABBRICOTTI 1975, 106, 110, 118, fig.29,55, fig.35,5a.

²¹⁷ BOUZEK 1973, 110 i d.

²¹⁸ BENAC-ČOVIĆ 1957, T.34,17.

južnoj Dalmaciji, od Gubavice i Ljubomirskoga polja (T. 2, 18-21; T. 3, 7-10), do Martinovića gomile (T. 15,4) i Stona.²¹⁹ Po stratigrafski najpouzdanijim nalazima iz grobnice 1 i 3 na Grebnicama, vrijeme najveće upotrebe spomenutih igala je od konca 7. do konca 6. stoljeća. Zanimljivo je da na Glasincu u potpunosti nedostaju, a slični primjerci zabilježeni su na delmatskom području i u sjevernoj Albaniji.²²⁰ Oružje 3. faze predstavljeno je oblicima naslijeđenim iz prethodnoga razvoje kulture. To su uglavnom kratki željezni mačevi i noževi (sl. 13, 16-17), vjerojatno i koplja oblika ili tipova koji su pripisani prethodnoj 2. fazi (sl. 13,15). Iako nema arheološki pouzdanih podataka o otkriću brojnih nalaza iz Gradca kod Neuma, čini mi se vrlo vjerojatnim da dio drška i sječiva kratkoga mača ili bodeža (sl. 13, 17) također pripada 3. fazi.²²¹ Mač ili bodež izrađen je kombinacijom bronce i željeza. Sječivo i jezgra drška su od željeza, a reznjevi na ručici načinjeni su od bronce. Slično rješenje izvedbe ručice nalazi se na maču u Podilijaku iz Glasinca faze IVb.²²²

Početku 3. faze, odnosno prijelazu iz 7. u 6. stoljeće, pripadaju i nalazi dva fragmenta apulske geometrijske keramike s Gradine u Prenju kod Stoca (sl. 13,18).²²³ Riječ je o dijelovima oboda i vrata posude s tamnosmeđe bojenim geometrijskim motivima. Na južnojadranskom području jedan sličan nalaz potječe s gradine Grad u Nakovani.²²⁴ Apulska geometrijska keramika javlja se na istočnojadranskoj obali od Istre do južnoga Jadrana još koncem 9. stoljeća, najviše je nalaza iz 7. i s početka 6. stoljeća.²²⁵ Nalaz apulske geometrijske keramike iz razdoblja oko 600. godine znakovit je iz nekoliko razloga. Više je puta isticano značenje protoka utjecaja i trgovačke razmjene s drugom jadranskom obalom, od tog vremena veze će biti sve jače sa Sredozemljem, a sve slabije sa sjevernim kulturnim područjima. Ta će činjenica imati nemjerljivo značenje u razvoju kulture tijekom svih slijedećih faza, u 6., 5. i 4. stoljeću, a posebno u posljednja tri stoljeća.

Od ukrasnih dugmadi svojstvenih prvoj polovici 6. stoljeća u visokoj Hercegovini (Gatačko polje) ističe se nekoliko vrsta. Kalotasto dugme ili toka (T. 17,5) poput primjeraka iz Pržina kod Gacka zadržalo je osnovni oblik svojih prethodnika iz ranijih faza razvoja željeznodobne kulture. Često su zastupljena na glasinačkom području u raznim kombinacijama tijekom prilično dugog razdoblja.²²⁶

²¹⁹ ČOVIĆ 1982, T.5,2-3; ATANACKOVIĆ-SALČIĆ 1977, T.3,4; POSEDEL 1905, 442, T.2,7-9.

²²⁰ MANDIĆ 1937, 6, T.1,6-7; ČOVIĆ 1969, 34, 36, 45, sl.7,8; KILIAN-DIRLMEIER 1984, 90, T.2,17,23-24,26, T.3,28-31.

²²¹ MARIJAN 1989, 35-59, T.1 – T.5.

²²² ČOVIĆ 1959, 74-75, T.13,1.

²²³ MARIJAN 1989a, 64, T.1,1.

²²⁴ FISKOVIĆ 1976, 44-45; PETRIĆ 1980, 199-200, T.1,1.

²²⁵ DEJULIIS 1977, 5 i d.; BATOVIĆ 1973, 128; PETRIĆ 1999, 43-55; DULAR 1982, 57; BOLTIN-TOME 1980, 219-222; KROMER 1980, 101.

²²⁶ BENAC-ČOVIĆ 1957, 40-41.

Na toki iz Pržina, na vrhu kalote nalazio se manji (odlomljeni) šiljak, svojstven "tutulima" kao na nalazu iz Gradine Krstača u Vranjskoj kod Bileće (Prilog 3,8). Potrebno je spomenuti da su "tutuli" ili dugmad sa šiljkom ponajprije baština delmatske kulturne skupine od 8. do 5. stoljeća.²²⁷ Nerijetko su zastupljeni i u mnogim drugim kulturnim područjima, primjerice na japodskom teritoriju.²²⁸ U humcima Pod Pržinama (T. 17,15) i Mazlumima (T. 16,4) kod Gacka također su nađeni i primjerci privjesaka s probijenim središnjim dijelom. Posebno je zanimljiv nalaz iz Pržina koji je vezan za drugi dio nedvojbena složena nakita. Taj drugi dio mogao je biti još jedan privjesak ili naprosto prutić o koji je vješan privjesak s probijenim uzorkom. Vrlo slični primjeri nađeni su u Albaniji, u 2. fazi željeznoga doba.²²⁹ Moda stavljanja raznovrsnih privjesaka na glave igala bila je osobito primjenjivana na delmatskom području tijekom 6. stoljeća.²³⁰ Igle s malom stožastom glavom i sitno profiliranim vratom, poput gore spomenutih iz Grebnica, Gubavice, Martinovića gomile i Stona, otkrivene se i u humku u Pržinama kod Gacka (T. 17,17).

Treća faza razvoja kulture željeznoga doba na južnojadranskom području zastupljena je i nekim predmetima koji nisu posebno obrađeni kao i onim tipovima koji su više svojstveni prethodnoj ili idućoj fazi. Općenito se 3. faza pokazala kao vrijeme daljnje stabilizacije, nema izrazitih vanjskih utjecaja, a oblici materijalne kulture uglavnom su rezultat domaće proizvodnje. Pokretni inventar sada nema visokoobrtničku ili naglašenu umjetničku razinu izvedbe kao prije, no činjenica je da se u prvoj polovici 6. stoljeća susreće niz novih tipova.

U stvaranju kulturne slike za vrijeme 3. faze željeznoga doba južnojadranskoga područja istočne Hercegovine i južne Dalmacije sudjelovalo je nekoliko čimbenika. U prvom su planu tri dominantne pojave: a) još živo kasnobrončanodobno naslijeđe, b) glasinački utjecaj i c) domaće stvaralaštvo. Predaje kasnoga brončanoga doba i nadalje su prisutne, rekao bih više na simboličnoj razini. Naime, kasnobrončanodobni oblici materijalne kulture, poput pločastih ili spiralnonaočarastih fibula, zasigurno nemaju izravne veze sa svojim idejnim prapočetcima nego su nastali zahvaljujući razvoju kulture kasnoga 8. i 7. stoljeća. Zapravo je riječ o pravim derivatima. Druga važna pojava ili komponenta u oblikovanju materijalne kulture jest glasinački utjecaj. I nadalje je najizraženiji na nekropoli u Gubavici kod Mostara i na Gatačkom polju (Mazlumi, Pržine), dijelom na Ljubomirskom polju te na južnodalmatinskoj obali, u nekropoli Ston. Pločaste fibule i kopče s laticama te lučne fibule s nogom u obliku beotskoga štita najizrazitiji su primjeri u tom smislu. Treća, najvažnija komponenta, koja u stilskom ili tipološkom smislu nije dominantna, jest domaće stvaralaštvo

²²⁷ BATOVIĆ 1988, 26-39, sl.4,4, sl.5,11-12, sl.9,7-8.

²²⁸ DRECHSLER-BIŽIĆ 1968, 29 i d., T.2,14, T.4,4.

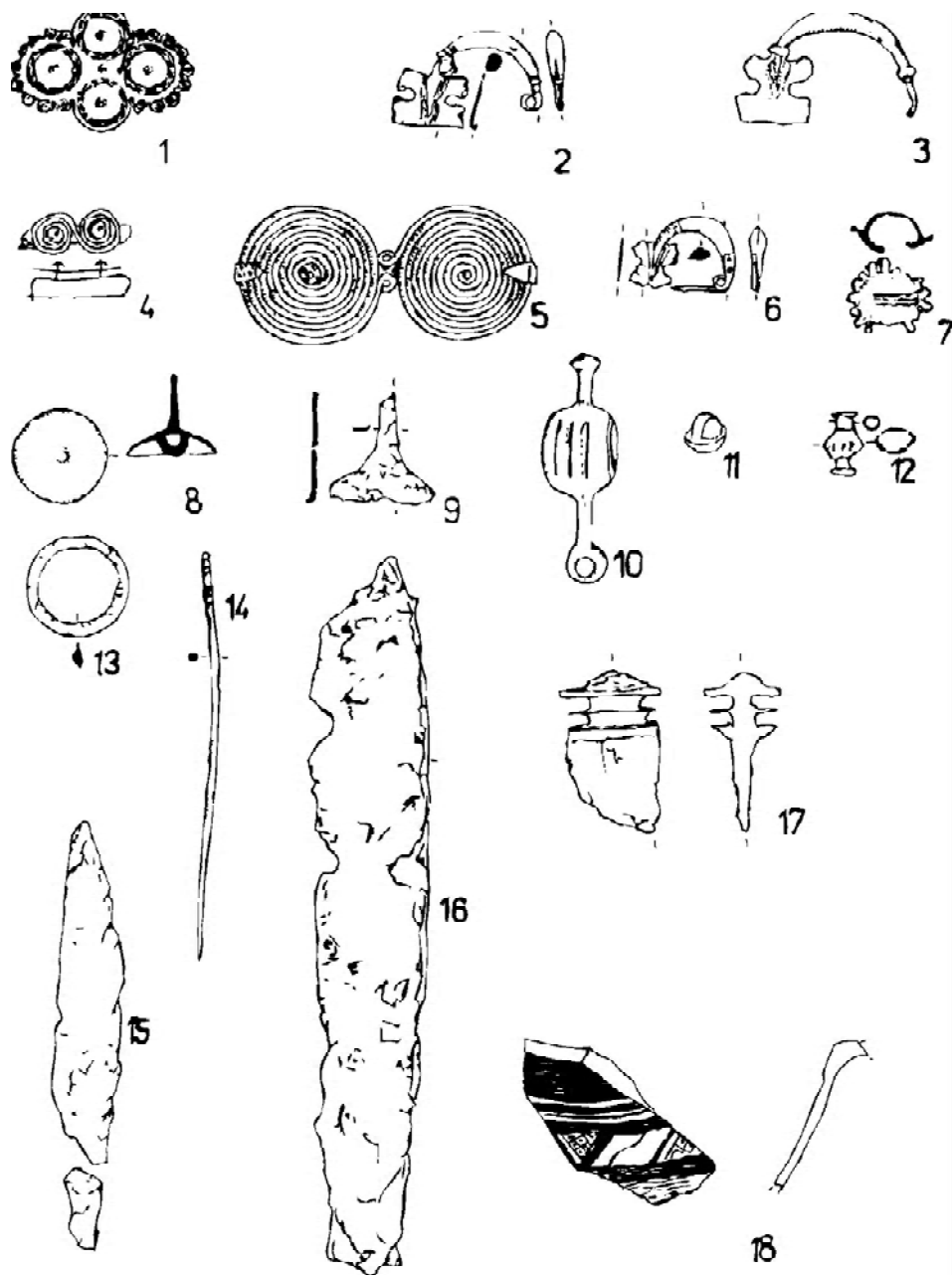
²²⁹ PRENDI 1976, 168, T.5,19.

²³⁰ ČOVIĆ 1969, 26-27, 34, 36, sl.3-sl.7.

utemeljeno na unutrašnjem razvoju kulture. Treća faza u potpunosti je etablirala domaću proizvodnju, a najilustrativniji nalazi u tom smislu su lučne fibule s nogom u obliku beotskoga štita, usprkos vjerojatnom glasinačkom poticaju za njihovu izvedbu. I dok su prepravci većine spomenutih fibula dvoznačni u tom smislu (donekle upućuju na pomisao da se putem uvoza teško dolazilo do njih, no jednako se može smatrati vjerojatnim da su domaći majstori zamjetnom vještinom mogli tako krhke predmete ponovno staviti u funkciju), tipološka svojstva svih poznatih nalaza nedvojbeno ukazuju na njihovu užu regionalnu, mjesnu izvornost. U skupinu proizvoda domaćega obrta spadaju i spiralnonaočaraste fibule te igle, posebice one s degeneriranom stožastom glavicom i sitno profiliranim vratom.

Još su dvije komponente, ne toliko jasno vidljive, sudjelovale u oblikovanju materijalne kulture na području istočne Hercegovine tijekom prve polovice 6. stoljeća. Riječ je o tihom i kroz sve faze prisutnom utjecaju "sjeverozapadnoga" delmatsko-japodsko-liburnskoga kulturnoga kruga, koji nadomješta sjeverne utjecaje, dominantne u ranim fazama. Istina, ti utjecaji nisu suviše izraženi, ali će već u sljedećoj fazi nadmašiti glasinački udio u stvaranju kulturne slike. Druga od dviju sekundarnih pojava u razvitku 3. faze jesu već spomenuti sredozemni utjecaji. Naime, od 7. stoljeća utjecaji panonskopodunavskoga područja, izuzme li se na domaći način interpretirana predaja tog kulturnog kruga, sve su inferiorniji, a sve više na istočnojadransku obalu pristiže materijal sredozemnih kultura iz Grčke i Italije. Reprezentativni su nalazi apulske geometrijske keramike s Gradine u Prenju kod Stoca te s gradine Grad u Nakovani na Pelješcu. Bez obzira što je riječ o čistome uvozu sa simboličnim značenjem u stvaranju kulturnih prilika na južnojadranskom području, ipak će ti prvi značajniji nalazi potvrditi zaokret u orijentaciji u smislu veza i odnosa s drugim kulturnim sredinama. Naime, sve do tada istočna Hercegovina pa i južna Dalmacija bile su u srednjoeuropskoj, panonskopodunavskoj kulturnoj sferi, sve kulturne i tehnološke promjene dolazile su iz tog smjera, pa je pojava apulske geometrijske keramike zapravo prvi vjesnik sve jačih veza sa Sredozemljem. Tendencija jačanja veza sa sredozemnim kulturama koncem 6. i tijekom 5. stoljeća stvorit će preduvjete postupnoga uključivanja i južne Hercegovine s južnom Dalmacijom u sredozemni kulturni krug.

Od vremena 3. faze i u južnoj Dalmaciji, kao dijelu južnojadranskoga područja kojemu se još može pridodati zapadna i priobalna Crna Gora (Boka), materijalni ostaci su sve češći, no, što je najvažnije, znakovito je da oni pokazuju visok stupanj zajedništva s nalazima iz istočne Hercegovine. Vjerojatno je ta bliskost postojala i u ranijim fazama, no nedostatak nalaza taj problem ostavlja otvorenim. Zato, naposljetku, treba istaknuti i zaključiti da južna Dalmacija od početka 6. stoljeća i razvijenoga željeznoga doba čini s istočnom Hercegovinom kulturnu cjelinu, s mnogim zajedničkim svojstvima, temeljenima ne samo na geografskim i drugim prirodnim osobinama ili podudarnostima nego zasigurno i na sličnom narodnosnom i kulturnom supstratu.

Sl. 13: Vodeći tipovi arheološkog materijala (3. faza).
 Fig. 13: The main types of the Phase 3.

Faza 4

Kao i prethodno, i izdvajanje 4. faze uglavnom je utemeljeno na nalazima iz humka I na Grebnicama u Ukšićima, poglavito na suodnosu grobnica br. 1 i br. 3. Ponajprije mislim na odnos fibula s nogom u obliku beotskoga štita iz grobnice 1 prema nasljednom obliku tih fibula s dva kružna otvora na četvrtastoj nožici iz grobnice 3. No, jednako snažnu potporu izdvajanju 4. faze sada daju nalazi iz južne Dalmacije, ponajprije iz Stona, zatim pojava polumjesečastih fibula u različitim kombinacijama (grobnica 3 na Grebnicama, Pješivac, Ston, Čilipi) ili fibula s dugmetastim roščićima na četvrtastim nožicama s njihovim derivatima (grobnica 1 i 3 na Grebnicama, Ston) te niz drugih nalaza, od osebujnih fibula s lančićima iz Pješivca do onih iz grobnih humaka na Grudinama u Ukšićima.

Velik broj, uglavnom novih tipova fibula karakterističan je za razvoj kulture u 4. fazi. Početku faze, upravo vremenu oko sredine 6. stoljeća, pripadaju dvije male lučne fibule iz grobnice 1 na Grebnicama (T. 2, 10-11, sl. 15,1). U osnovi je riječ o dvjema inačicama istoga tipa. Prva, na T. 2, 10, sl. 15,1 ima nepravilno četvrtastu nožicu s dugmetastim roščićem na vrhu, a druga, nešto manja, ali iste shematizacije, sedlasto oblikovanu gornju stranu četvrtaste nožice (T. 2, 11). Objе su na vrlo sličan način ukrašene, veća s dvostrukim šrafiranim trokutima koji u negativu tvore rombove, a manja ima samo jedan red naizmjenično šrafiranih trokuta. Želim naglasiti da taj par fibula, kao i drugi primjerci iz grobnice 1 na Grebnicama, vjerojatno potvrđuju pravilo da su uz pokojnika obično polagane po dvije fibule (rjeđe jedna ili tri) te mi se čini da su te dvije pripadale popudbini jednoga pokojnika. Fibule nemaju izravnih analogija, najrodnije primjerke bilježimo na delmatskom području te u sjevernoj Albaniji.²³¹

Ako je riječ o imitaciji grčkih fibula, kao što je bio slučaj i s fibulama koje imaju nogu u obliku beotskoga štita, postavlja se pitanje kojim su to smjerom one dospjele na južnojadransko područje? Glasinac, kao mogući posrednik, zasigurno nije imao tu ulogu, bar iz dva razloga. Prvi je da na Glasincu nisu nađeni bliži srodnici, a drugi proistječe iz analize i onih rijetkih glasinačkih nalaza koja je nedvojbeno pokazala da su istočnohercegovački nalazi nešto stariji. Glasinački nalazi nemaju gotovo nikakvih ukrasa ili imaju tek nesistematizirani "tremolo" poput primjeraka iz Rusanovića te iz Hrastovače.²³² S druge strane, na oba primjerka iz Grebnica nalazimo uzorak šrafiranih trokuta u maniri najpoznatijega dekorativnog (geometrijskog) stila od početka željeznog doba u istočnoj Hercegovini i na zapadnom Balkanu.²³³ Dakle, po dosada poznatim

²³¹ ČOVIĆ 1969, 30, 40-42, sl.4,3; ČOVIĆ 1985, 55, T.4,4,6; HOTI 1976, 333, T.3,6; KURTI 1983, 98, T.2,3-4.

²³² BENAC-ČOVIĆ 1957, 44.

²³³ ČOVIĆ 1984, 9-18.

nalazima, veze Glasinca preko središnjega Balkana s Grčkom vjerojatno nisu utjecale na pojavu fibula s četvrtastom nožicom iz grobnice 1 na Grebnicama (T. 2, 10-11).²³⁴ Podjednako nema elemenata za pretpostavku delmatskog utjecaja u tom smislu. Ostaje tako jedini mogući smjer - veze sa Sredozemljem, dolinom Neretve ili posredstvom dubrovačkoga primorja s Epidaurum, bez obzira što je danas problematika tih odnosa slabo istražena.²³⁵ S druge strane, ma koliko govorili o stranim utjecajima, sigurno je da su te fibule domaći proizvod. Domaće je kovinarstvo u 4. fazi, kako će pokazati neki drugi tipovi fibula, bilo osposobljeno i za proizvodnju izvornih, za južnojadransko područje isključivo svojstvenih predmeta. Najizrazitiji element u tom smislu, kada je riječ o spomenutim fibulama, jest geometrijski uzorak na njihovim nogama (urezani, šrafirani trokuti) kao tradicionalni način ukrašavanja nakitnih predmeta, od pektorala iz Donjega Brštanika do ukrasne pločice i toke iz Pržina.

U skupinu mladih fibula grobnice 1 na Grebnicama svakako spadaju i fibule na T. 2, 13-14. Oštećena fibula na T. 2, 13, sl. 15,2, s izduženom nogom i lukom koji imitira rebrasto profiliranje možda je nastala pod utjecajem glasinačke fibule s izduženom trokutastom nogom.²³⁶ Ipak, tipološki najbliže nalaze bilježimo na delmatskom prostoru.²³⁷ Lančićima vezane dvije fibule različitih tipova (T. 2, 14, sl. 15,3) zanimljive su ne samo po tom detalju nego i stoga što se uz fibulu svojstvenu uglavnom drugoj polovici 6. ili početku 5. stoljeća nalazi i dvopetljasti primjerak s trokutastom nogom kao prežetak znatno starijega tipa fibule, pretežno zastupljenog u 7. stoljeću. Fibula pravokutne noge, koja je svakako mlađa, određuje dataciju tog para upravo u početak 4. faze. Napominjem još da je sličan način vezivanja zabilježen i kod nekih drugih tipova fibula u Italiji i Sloveniji u približno isto vrijeme.²³⁸

Fibula s dva simetrična otvora na četvrtastoj nožici (T. 3,3, sl. 15,4) iz grobnice 3 na Grebnicama, kao nasljednica fibule s nogom u obliku beotskoga štita,²³⁹ ima posebno mjesto iz više razloga. Na Glasincu je i jedan i drugi tip isključivo s dvije petlje, a u istočnoj Hercegovini i južnoj Dalmaciji samo su tipološki stariji primjerci dvopetljasti, mlađi, pak, redovito jednopetljasti. Između glasinačkih i istočnohercegovačkih, odnosno južnodalmatinskih postoje još neke razlike, posebno oko oblikovanja luka, o čemu je već bilo riječi. Da su upravo jednopetljaste fibule postale istaknuta osobina kulture istočne Hercegovine i južne Dalmacije tijekom 6. stoljeća, za to postoji više primjera, od onih s nogom u

²³⁴ NIKOLANCI 1964, 49 i d.

²³⁵ NOVAK 1965, 109 i d.; LISIČAR 1966, 25 i d.; BATOVIĆ 1988, 52 i d.

²³⁶ BENAC-ČOVIĆ 1957, 43, T.28,16.

²³⁷ ČOVIĆ 1969, 30, 42, sl.4,4.

²³⁸ ALFEDENA 1975, 424-426, fig.24,1-3, fig.26; HENCKEN 1978, 21, fig.60.

²³⁹ BENAC-ČOVIĆ 1957, 40-42.

obliku beotskoga štita (T. 2,9) do zanimljivih derivata fibule sa simetričnim otvorima na četvrtastoj nožici iz Pješivca (sl. 14, sl. 15,13), Grudina (sl. 15,8) te iz Čilipa kod Dubrovnika (sl. 15,9).²⁴⁰ Sigurno je, dakle, da su istočnohercegovački i južnodalmatinski nalazi proizvodi domaćih radionica.

Mala fibula sa simetričnim otvorima na četvrtastoj nožici (T. 3,3, sl. 15,4) zanimljiva je i zbog odnosa grobnice 3 prema grobnici 1 u humku I na Grebnicama. Naime, kako je već istaknuto, grobnica 3 vremenski se nadovezuje na grobnicu 1, pri čemu upravo fibula s četvrtastom nogom iz grobnice 3 ima odlučujuće značenje. Glavni je problem, međutim, oko pozicioniranja te fibule prema fibulama na T. 2, 10-11, 13-14, koje su mlađe od njezina prethodnika s nogom u obliku beotskoga štita u grobnici 1. Ako su, dakle, u grobnici 1 nađene mlađe fibule od tipa s nogom u obliku beotskoga štita, postavlja se pitanje izostanka fibule sa simetričnim otvorima na četvrtastoj nožici iz grobnice 3 (T. 3,3), nešto mlađe od najmlađih fibula iz grobnice 1 (T. 2, 10-11, 13-14). Da ta razlika i nije velika, potvrđuje nalaz male jednopetljaste fibule u grobnici 3 (T. 3,4, sl. 15,5), koja je zasigurno nasljednica fibula s četvrtastom nogom, poznatih iz grobnice 1 (T. 2, 10-11). To je, zapravo, bio glavni razlog da sam mlađe fibule iz grobnice 1 pripisao početku 4. faze, koju je bitno obilježila i fibula sa simetričnim otvorima na četvrtastoj nožici. U tom smislu, još jaču potvrdu daju gore spomenuti derivati fibula četvrtaste nožice sa simetričnim otvorima iz Grudina (sl. 15,8) i iz Čilipa (sl. 15,9).

Poput prethodnih, jednako važan tip četvrte faze razvoja željeznoga doba u istočnoj Hercegovini, ali i južnoj Dalmaciji, svakako je polumjesečasta fibula. Javlja se u nekoliko kombinacija s nalazima iz Pješivca (sl. 15,13), Čilipa (sl. 15,9), Stona (sl. 15,10) i Grebnica (sl. 15,7). U grobnici 3 na Grebnicama nađena su dva gotovo istovjetna komada (T. 5, 1-2, sl. 15,7). Riječ je o jednopetljastim primjercima s visokom četvrtastom nogom na kojoj su četiri urezana "tremolo" ukrasa. Na dijelom raskovanome luku na devet rupica ovješeni su jednostavni lančići. Oblik nožice pa dijelom i luka, koji je na unutrašnjoj strani imao romboidni presjek, ukazuje na genetski odnos spram fibula četvrtaste nožice i kugličasta izdanka na gornjem dijelu (T. 2, 10-11; T. 3,4). Poticaj za izvedbu polumjesečastih fibula nedvojbeno je došao sa sjeverozapada, najvjerojatnije, posredništvom delmatskog kulturnog prostora.²⁴¹ Ipak, u shematizaciji polumjesečastih fibula najvažniju je ulogu odigrala domaća predaja i razvitak kovinarstva na području južnojadranske obale i njezina istočnohercegovačkoga zaleda. Svi nalazi su jednopetljasti tipovi, za razliku od dalekih jugoistočnoalpskih dvopetljastih

²⁴⁰ ATANACKOVIĆ-SALČIĆ 1977, 34-37, T.2,4; BATOVIĆ 1988, 62, sl.9,11.

²⁴¹ U tom smislu usp.: GABROVEC 1970, 24 i d; DULAR 1975, 560 i d.; TERŽAN-TRAMPUŽ 1975, 419 i d; GUŠTIN 1975, 469 i d; TERŽAN 1990, 49 i d.; ČOVIĆ 1969, 29, sl.3.

srodnika ili prethodnika, te su i po tom detalju nedvojbeno proizvodi domaćega obrta, ukusa ili zahtjeva naručilaca. Da su te fibule uistinu domaći proizvod, za to vrlo jasnu potvrdu pruža nalaz iz Pješivca (sl. 14). Naime, to je primjerak koji je svojim oblikom sublimirao svojstva nekoliko vrsta fibula - polumjesečaste, zatim fibule sa simetričnim otvorima na četvrtastoj nožici te fibule tipa “a tre bottoni” i krestaste, odnosno fibule s kugličastim ispupčenjima na luku. Dodatnu originalnost toj fibuli daju upravo kugličasta ispupčenja koja se, za razliku od poznatih primjera, nalaze na unutrašnjoj, a ne na vanjskoj strani luka, dok je “motiv” dugmetastih fibula otišao posve na periferiju, prema petlji igle. Istina, kuglice nisu ni mogle doći na vanjsku raskovanu stranu luka, jer je to mjesto bilo rezervirano za brojne lančiče. U svakom slučaju, može se naglasiti da je riječ o domaćem “eksperimentu”, vrlo reprezentativnom nakitu pretrpanom elementima nekoliko različitih tipova, o pravom predstavniku kićenog stila koji je procvat doživio koncem 6. i početkom 5. stoljeća. Dodatni detalji u tom smislu su lančiči na fibuli iz Pješivca (sl. 14), na kojima se pri dnu nalaze dvostruke trokutaste limene pločice s punktiranim ukrasom (manji lančiči u 6-7 karičica potom su ovješeni na privjeske). To je vrlo čest oblik privjesaka, osobito u 6. i 5. stoljeću, na zaista velikom prostoru, a u njihovu obliku uglavnom se prepoznaju simbolični sadržaji.²⁴²

Sl. 14: Akar, Pješivac, Stolac – brončane fibule.
Fig. 14: Akar, Pješivac, Stolac – bronze fibulae.

²⁴² ČOVIĆ 1984, 19, 26; MLADIN 1980, 175; KUKOČ 1995, 51 i d.

Na isti način govore i nalazi jednopetljustih fibula polumjesečasto raskovana luka, poput fibule sa simetričnim otvorima na četvrtastoj nožici iz Čilipa kod Dubrovnika (sl. 15,9) ili one s četvrtastom nožicom i roščićem iz Stona (sl. 15,10).²⁴³ Jedinstvene su iz više aspekata, stilski, oblikovno i tehnološki. Tehnološka razina izvedbe jasno odaje domaćeg majstora. Osim urezanih, djelomično šrafiranih trokuta zadržanih još samo na fibuli iz Čilipa, ipak glavni ukras daju sada lančići ovješeni za rupice na polumjesečasto raskovanu luku. Ukratko, u stilizaciju svake od tih fibula ukomponirani su elementi bar dviju vrsta sasvim različita postanja. One svojom pojavom, kao i nalaz iz Pješivca, nude također nekoliko zaključaka. Zasigurno se radi o proizvodima domaćeg kovinarstva, koji po stilskim ili oblikovnim svojstvima daju poseban biljeg razvoju kulture na području južne Dalmacije i istočne Hercegovine, a u vremenskom smislu pokazuju se kao jasna spona između fibula svojstvenih prethodnoj fazi i polumjesečastih fibula. Slijedom tih činjenica njihova je pripadnost upravo 4. fazi razvoja željeznodobne kulture nedvojbeno.

I fibula iz Radimlje kod Stoca (T. 10,1, sl. 15,6) je, poput spomenutih primjeraka iz Pješivca, Čilipa i Stona u svoj oblik ukomponirala također elemente nekoliko tipova. Osnovu shematizacije, osobito gleda li se nožica, činile su slične istočnohercegovačke fibule iz prethodne faze (T. 2, 10-11), no modelacija luka s dva kugličasta ispupčenja upućuje na utjecaj fibula tipa "a due bottoni" ili "a tre bottoni".²⁴⁴ Riječ je, dakle, o fibuli u koju su ugrađeni oblikovni elementi drugih tipova putem domaće predaje ili prema stranim uzorima. Unatoč svemu, to je opet domaći proizvod, ne samo po spomenutim detaljima nego podjednako i po ukrasu na nozi. Sličan urezani ukras u dva reda šrafiranih trokuta već smo vidjeli na tipološkom prethodniku iz grobnice I na Grebnicama (T. 2,10), iako je tamo još uvijek bio poštivan princip da su trokuti u negativu tvorili rombove. Naposljetku, i taj detalj na fibuli iz Radimlje, na kojoj je zanemareno prethodno navedeno pravilo, govori da je riječ o nešto mlađem tipu, zapravo nasljedniku fibule iz grobnice I na Grebnicama. Slično se može reći i za ukras na fibuli polumjesečasta luka iz Čilipa. Upravo zbog raznorodnosti elemenata koji su sudjelovali u njezinu nastanku, fibula iz Radimlje nema analognih primjeraka, ali je gotovo sigurno da pripada upravo 4. fazi, odnosno drugom dijelu te faze ili koncu 6. i početku 5. stoljeća.

U krug fibula izrazite regionalne shematizacije spadaju još dva primjerka iz nalaza u Pješivcu kod Stoca (T. 8, 1-4, sl. 14, sl. 15,12) te jedan primjerak s lokaliteta Grudine u Ljubomirskom polju (sl. 15,11). Iako neprijeporno domaći proizvod, poseban tip fibula iz Pješivca ipak pokazuje stanovite poticajne elemente

²⁴³ BATOVIĆ 1988, 62, sl.9,11; POSEDEL 1905, 442-444, T.1,2-3, T.2,19.

²⁴⁴ Usp.: OGRIN 1998, 101 i d.

sa strane koji su utjecali na njegov konačni izgled. Luk fibule načinjen je od tri stisnuta rebra, široko raskovana noga na kraju je imala trapezoidno proširenje s rupicama uz rubove o koje su vješani lančići s privjescima. Sva vanjska površina fibula (luk, noga) ukrašena je dubljim rustičnim urezima, gotovo kanelurama, u maniri "horror vacui". Svakako je, kao tehnički detalj, vrlo zanimljivo da su fibule iz Pješivca bile probušene na nešto zadebljanom dijelu luka prema glavi. To može značiti da su one, nesumnjivo kao par, mogle biti na određeni način povezane čvršćom metalnom žicom te na odjeći namještene na željeni način. No kako je riječ o drugoj polovici ili koncu 6. stoljeća, odnosno vremenu punoga procvata složenoga nakita, vjerojatno je da su one ponajprije mogle biti samo dio još složenijega nakita, nanizane na iglu neke veće fibule, makar ne treba isključiti i druge mogućnosti, da su, na primjer, na fibule, kao osnovni nakitni predmet, vješani drugi tipovi nakita, lančići ili privjesci.

U samo neznatnim detaljima fibule iz Pješivca ukazuju na neke srodnike u okviru glasilačke kulture te na stanovitu sličnost u shematizaciji noge s fibulama tipa Certosa.²⁴⁵ Međutim, jedinstvena tipološka svojstva jasno pokazuju regionalnu pripadnost fibula (T. 8, 1-4). Budući da su, najvjerojatnije, pripadale istoj grobnici u razorenu humku u Pješivcu iz kojega potječe i polumjesečasta fibula (sl. 14), njihova datacija u 4. fazu razvoja željeznoga doba tim je sigurnija.

Dijelom sličan primjerak potječe iz humka IV na Grudinama (sl. 15,11).²⁴⁶ U prvom redu vrlo je slično oblikovana noga, a i ukras urezanih crta, premda drukčije raspoređen i strukturiran, pripada istome postupku. Veće se razlike osjećaju na izvedbi luka. Primjerak iz Grudina imao je samo najviši dio luka člankovite ili rebraste profilacije. To dakako, može značiti da je primarni izvornik u modelaciji luka i kod primjeraka iz Pješivca, a posebice iz Grudina, bio u čunolikim fibulama. Fibule iz Grudina i Pješivca (sl. 15, 11-12) veže još jedan zajednički detalj - rupice kojima su najvjerojatnije bile vješane za neke druge dijelove složenijega nakita. Slični detalji zamijećeni su još i na fibulama u zapadnoj Hercegovini u približno isto vrijeme.²⁴⁷

Skupini predmeta koji su zastupljeni u 4. fazi pripadaju nalazi punolijevanih narukvica s prebačenim krajevima iz grobnice 2 humka IV na Grudinama (sl. 15,14).²⁴⁸ Već smo vidjeli da je to tip nakita koji se na Glasincu i u istočnoj Hercegovini javlja od najranijih faza željeznoga doba, a sudeći po kasnim nalazima, može se zaključiti da je riječ o vrlo dugotrajnijem tipu, korištenom i koncem 6. stoljeća.²⁴⁹ Iz prethodne faze naslijeđeni su neki oblici privjesaka,

²⁴⁵ BENAC-ČOVIĆ 1957, 44, T.37,6-7.

²⁴⁶ ATANACKOVIĆ-SALČIĆ 1977, T.2,3.

²⁴⁷ ČOVIĆ 1987a, 455, T.49,4.

²⁴⁸ ATANACKOVIĆ-SALČIĆ 1977, 34 i d., T.1,2-3.

²⁴⁹ BENAC-ČOVIĆ 1957, 50.

poput bačvastih derivata iz grobnice 3 na Grebnicama (T. 3, 18-19) i iz nekropole Ston.²⁵⁰ Privjesci iz grobnice 1 na Grebnicama (T. 2, 29, 31, sl. 15, 15-16) dosta su slični privjescima na lančićima fibula iz Pješivca (sl. 14). Sličnih nalaza ima i u željeznom dobu Albanije.²⁵¹ Tu su, potom, i često zastupljene bronzane alke kao nakit sekundarna značenja, a služile su uglavnom za vješanje drugih ukrasnih predmeta na fibulama (sl. 15, 18). Jantarna i staklena zrna u značajniju su upotrebu uvedena još u 3. fazi, a najviše su korištena u drugoj polovici 6. i prvoj polovici 5. stoljeća, kako na južnojadranskom području tako i u drugim kulturnim sredinama.²⁵²

Igle su u fazi 4. prilično brojne. Osim onih dugoga trajanja, poput igala sa svitkastom glavicom (sl. 15, 26) ili igala s degeneriranom stožastom glavicom sitno profilirana vrata (sl. 15, 25), sada su vrlo značajni predstavnici 4. faze i dvokrake ili "omega" igle (sl. 15, 27). Areal rasprostiranja toliko im je velik da se njihova pojava u istočnoj Hercegovini, sada i u južnoj Dalmaciji (Ston, Kopila), ne može smatrati bitnim čimbenikom u razvoju kulture željeznoga doba.²⁵³ Činjenica je, međutim, da se dvokrake igle, uglavnom u dvije inačice (IIIa i IVa), nalaze u značajnoj koncentraciji na južnojadranskom području (T. 2, 22-24; T. 3, 12-14; T. 10, 4; T. 11, 5; T. 14, 2-3).²⁵⁴ Vremenski gledano, spomenuti tipovi dvokrakih igala u istočnoj Hercegovini i južnoj Dalmaciji zastupljeni su pretežno u 6. i 5. stoljeću.

Dijelovima odjeće pripadaju i mala kalotasta dugmad (T. 3, 17), zatim neobična pojasna kopča iz grobnice 3 na Grebnicama (T. 3, 27, sl. 15, 19), pojasna pločica s astragaloidnim prutićima iz nalaza u Pješivcu (T. 8, 5-6, sl. 15, 20). Kalotasta dugmad i toke javljaju se i u nalazu iz Pješivca (T. 8, 7-8), a njihovo vrijeme upotrebe zacijelo nije samo faza 4 nego mnogo duže razdoblje, primjerice, na delmatskom području, od 8. do 5. stoljeća.²⁵⁵ Za pojasnu kopču od tordirane bronzane žice za sada jedinu analogiju nalazimo u Donjoj Dolini s datacijom u posljednju četvrtinu 6. stoljeća.²⁵⁶

Završetak jednoga kraja astragaloidnog pojasa s pločicom iz Pješivca (T. 8, 5-6, sl. 15, 20) gotovo sigurno pripada koncu 6. ili početku 5. stoljeća. Teško je

²⁵⁰ POSEDEL 1905, 443, T.2,13.

²⁵¹ PRENDI 1976, 168, T.6,9

²⁵² Usp.: NEGRONI-CATACCHIO 1970, 43 i d.; ROTTLÄNDER 1975, 11 i d.; GUERRESCHI 1970, 235 i d.; MALINOWSKI 1983, 113 i d.

²⁵³ Usp.: MEIER 1956, 67-69, Abb.2; JACOBSTHAL 1956, 135-140, fig.392-fig.404; KILIAN 1975, 103, T.47,5; KILIAN-DIRLMEIER 1984, 86, 94, T.5,78-79,81-88, T.6,89-96; BATOVIĆ 1986, 30-39, sl.9,24-25.

²⁵⁴ VASIĆ 1982a, 232-250; POSEDEL 1905, 442, T.2,1-6; ATANACKOVIĆ-SALČIĆ 1977, T.3,1-2.

²⁵⁵ BATOVIĆ 1986, 26-39.

²⁵⁶ ČOVIĆ 1987, 253, T.27,10.

odgonetnuti s koje je strane na naše područje došao prastari istočnomediterranski motiv astragala, posebice u kombinaciji koju poznajemo u nalazu iz Pješivca, no sasvim je sigurno da je sličan tip ukrasnih pločica od Podunavlja do Albanije bio u upotrebi tijekom 6. i 5. stoljeća.²⁵⁷ Ukras u četiri odvojena vodoravna reda podsjeća na ornamentiku toliko puta primijenjenu na predmetima iz prethodnih faza; istina, sada je to degenerirani oblik negdašnjega geometrijskoga motiva. Iako nema pouzdanih podataka, gotovo je sigurno da i dijelovi astragaloidnog pojasa pripadaju grobnoj cjelini iz Pješivca s istaknutim tipovima fibula (sl. 14). Fragmente sličnih astragaloidnih štapića nalazimo i na Martinovića gomili u Hodovu (T. 15, 7).

Pincete su, kao izraziti predstavnici popudbine u muškim grobovima, nađene i u 4. fazi, također u grobnici 3 na Grebnicama (T. 3, 23-24, sl. 15, 21). Sada je riječ o jednostavnom neukrašenom tipu s većim, na kraju trokutasto proširenim hvataljkama, a najbliži srodnici otkriveni su na glasinačkom i delmatskom području.²⁵⁸ Nedvojbeno je da i te pincete, gleda li se sveukupnost nalaza grobnice 3 na Grebnicama (T. 3), pripadaju upravo koncu 6. ili početku 5. stoljeća.

Od oružja, 4. je fazi teško pouzdano pripisati točno određeni oblik, bilo da je riječ o kopljima ili noževima. U znatnom broju u grobnici 3 na Grebnicama zastupljena su i željezna koplja i željezni noževi (T. 4; T. 5). Vjerojatno je da 4. fazi pripada i stanovit broj od 10 pronađenih kopalja iz nekropole u Stonu.²⁵⁹ Usporedimo li oblike, starijim tipovima mogle bi pripadati replike kopalja u obliku lovorova lista (sl. 15, 22) ili kopalja koja su nasljednici tipa poznata iz Ždrijelovića na Ljubomirskom polju (sl. 15, 23). Sličnu, iako vrlo nepouzdanu metodu potrebno je primijeniti i na noževe iz grobnice 3 na Grebnicama. Naime, vjerojatno su stariji (faza 4) oblici noževa koji se naslanjaju na primjerke iz grobnice I, a to su oni na T. 5, 2-4, 9, 11, sl. 15, 24. Svi ostali primjerci kopalja i noževa najvjerojatnije pripadaju sljedećoj fazi razvoja željeznoga doba, odnosno prvoj polovici 5. stoljeća. Dakle, repertoar naoružanja uglavnom čine koplja i noževi, kratki mač gotovo je u potpunosti istisnut, bar u onom obliku koji poznajemo u prethodne dvije faze.

Drugo polovici i svršetku 6. stoljeća pripadaju jedna oinohoa s oslikanim životinjskim i fantastičnim likovima i dva pojasa iz Blata na Korčuli (sl. 15, 29).²⁶⁰ Stilski i ikonografski blatski je nalaz vrlo sličan piksidi iz Salone, a pripada

²⁵⁷ BRUNŠMID 1902, 68-77, sl.24, sl.30, sl.37; VINSKI-VINSKI-GASPARINI 1962, 279; KORKUTI 1971, 42, T.15,3.

²⁵⁸ BENAC-ČOVIĆ 1957, 45-46, T.27,12, T.30,9, T.37,2; ČOVIĆ 1969, 38-39; BATOVIĆ 1986, 33-39, sl.9,11.

²⁵⁹ POSEDEL 1905, 442, T.1,4,8.

²⁶⁰ LISIČAR 1973, 6-7, fig.10. D. Radić navodi da u Dubrovačkome muzeju ima "još nekoliko sličnih, nepubliciranih korintskih vaza, koje bi također mogle potjecati s Korčule, možda s istog lokaliteta..." (RADIĆ 2000, 41).

srednjokorintskom stilu 6. stoljeća.²⁶¹ Fragment ruba i vrata skifosa s Gradine u Prenju kod Stoca (sl. 15, 28) ima obilježja korintsko-italske proizvodnje s ukasima svojstvenim kasnokorintskom stilu druge polovice 6. stoljeća.²⁶² Najbliže analogije su u fragmentima sličnih posuda iz Zadra i Solina kod Tivta.²⁶³ Vjerojatno korintskom stilu pripadaju i dva fragmenta pronađena u gomili na Stinama kraj Orebića.²⁶⁴ Rijetki, ali dragocjeni nalazi s Gradine u Prenju, iz Blata na Korčuli te s Pelješca uklapaju se u već isticanu sliku kulturnih odnošaja južnojadranske obale i njezina zaleđa sa sredozemnim svijetom u 7. i 6. stoljeću te tijekom idućih stoljeća. Kontinuitet razmjene različite robe s južnom Italijom nastavlja se, dakle, i koncem 6. stoljeća. Dakako, ovdje se otvara niz pitanja glede odnosa dviju jadranskih obala ili istočnojadranskoga područja s Grčkom.²⁶⁵ Mišljenja sam da su stanovnici, trgovci ili gospodari donje Neretve i južne Dalmacije sve jače veze s mediteranskim svijetom u 7. i 6. stoljeću ponajprije održavali s južnom i srednjom Italijom. Pojava italskih ili grčkih uvezenih predmeta na istočnojadranskoj obali od Istre do istočne Hercegovine i južne Dalmacije zasigurno je u vezi s nekoliko paralelnih i isprepletenih procesa koji su se odigrali na zapadnom i sjevernom Sredozemlju, od velike grčke kolonizacije do pomorske ekspanzije Liburna.²⁶⁶ U tom svjetlu treba gledati pojavu apulske geometrijske, potom i korintske keramike u istočnoj Hercegovini i južnoj Dalmaciji.

Četvrta faza željeznodobne kulture u istočnoj Hercegovini i južnoj Dalmaciji u pravom je smislu nastavak razvoja iz prethodne faze, unatoč činjenici da je vrijeme druge polovice 6. i početka 5. stoljeća donijelo mnoštvo novih oblika materijalne kulture i da je konačno neprepoznatljivo naslijeđe kasnoga brončanog/ranoga željeznog doba. Iz tog kruga sporadično će se pojaviti samo punolijeve narukvice prebačenih krajeva, a svi ostali tipovi su proizvod samostalnoga razvoja kulture i kontinuiteta s prethodnom fazom. Kao nove tipove i najizrazitije predstavnike 4. faze spominjem lučne fibule s kuglicom na nepravilnočetvrtastoj nožici, posebno polumjesečaste fibule u brojnim inačicama, zatim astragaloidni pojas s pločicom. Tu su, dakako, i brojni drugi nakitni predmeti i predmeti oružja. Potrebno je navesti i sve veću upotrebu jantarnih i staklenih zrna kao dijelove ogrlica ili ukrasa na iglama fibula, zatim veći broj oblika privjesaka i slično.

²⁶¹ LISIČAR 1973, 6-7, fig.9.

²⁶² MARIJAN 1989a, 64-65, T.1,2.

²⁶³ BATOVIĆ 1984, 48-50, fig.5c, fig.7a, T.V5,7, T.6,1; PAROVIĆ-PEŠIKAN 1965, 211-212, sl.1.

²⁶⁴ FISKOVIĆ 1976, 44-45.

²⁶⁵ BATOVIĆ 1988a, 92-93.

²⁶⁶ BEAUMONT 1936, 159 i d.; BENOÎT 1964, 110 i d.; BRACCESI 1977, 5 i d. Usp. također: KIMMIG 1981, 248 i d.; BOULOUMIÉ 1983, 181 i d.; VASIĆ 1990, 20-22; SUIĆ 1976, 54; BATOVIĆ 1973, 404; BATOVIĆ 1986, 25.

Kod oružja se opaža tendencija smanjivanja tipova i vrsta, započeta još u prethodnoj fazi. Sada su uglavnom zastupljeni jednolični oblici željeznih kopalja i noževa, mačevi više i nisu u upotrebi. S druge strane, može se zamijetiti da je u starijoj grobnici 1 na Grebnicama bilo 10 komada oružja, a u mlađoj grobnici 3 (kao vrlo važnom predstavniku 4. faze) - 21 komad. Spomenuta pojava izbacivanja mača iz ratničke opreme posljedica je promjena u načinu vođenja borbe, s naglaskom na sve većem broju nešto dužih kopalja i noževa.

Koji su stvarni razlozi tim novim pojavama, teško je sasvim pouzdano reći. Čini se da se slično dogodilo i u mnogim drugim sredinama, primjerice kod susjednih Autarijata ili Delmata.²⁶⁷ Mislim da je zanemarivanje uloge mača, a isticanje kopalja od druge polovice 6. te u 5. i 4. stoljeću, samo odraz širih društvenih zbivanja s početka željeznoga doba.²⁶⁸ Naime, proces raslojavanja i stvaranja društvene nejednakosti iz 8. i 7. stoljeća, od 6. stoljeća bio je pojačan. Od tog vremena rodovske veze imaju manje značenje, a važnima postaju veze temeljene na teritorijalnom principu udruživanja, pri čemu je gospodarski interes vodećega društvenoga sloja zacijelo bio odlučujući ili jedan od najvažnijih čimbenika. Kao što je poznato, upravo je to vrijeme snaženja "barbarskih" vođa u ilirskim zemljama, odnosno uspona pojedinih obitelji, koje su nasljeđivanjem društvenoga statusa priskrbili moć i bogatstvo. A iznimna moć i bogatstvo u to vrijeme ponajprije se stjecala ili trgovinom ili pljačkom, odnosno ratovanjem.²⁶⁹ Za ostvarenje tih zamašnih ciljeva prapovijesnim je vođama trebala vojska podanika, ratnika koje je valjalo opremiti. Je li već tada došlo do izdvajanja zasebnih ratničkih jedinica, primjerice konjaništva i pješastva, teško je ustvrditi, ali bismo na temelju nalaza iz humka I na Grebnicama u Ukšićima mogli razmišljati u tom smjeru. Pretpostaviti je da su na Grebnicama bili pokopani pripadnici podređenih jedinica, vjerojatno pješaka-kopljanika. Tu, naime, od 6. stoljeća (grobница 3) susrećemo samo željezna koplja i noževe. Usporedimo li, pak, nalaze iz Kačnja, Plane ili Cavtata, moguće je primijetiti da je tamo svakako riječ o bogatijoj ratničkoj opremi; posebice se ističu grčko-ilirske kacige koje su, neki primjeri tako govore, imale i statusno značenje.²⁷⁰ Zamjerka da su spomenuti nalazi iz Kačnja, Plane i Cavtata mahom iz iduće 5. faze, ne umanjuje uvjerljivost navedene pretpostavke, naime, i u grobnici 3 na Grebnicama značajno mjesto zauzimaju i prilozi iz 5. i početka 4. stoljeća.

Naposljetku, ističem da je još uvijek premalo elemenata da bismo utemeljeno govorili o ustroju vojske ili načinu vođenja borbe tijekom željeznoga doba. Ipak, treba naglasiti da je od druge polovice 6. stoljeća u ratničkoj opremi sve više

²⁶⁷ BENAC-ČOVIĆ 1957, 46, 51.

²⁶⁸ Usp. bilješku 185.

²⁶⁹ ČAČE 1979, 81.

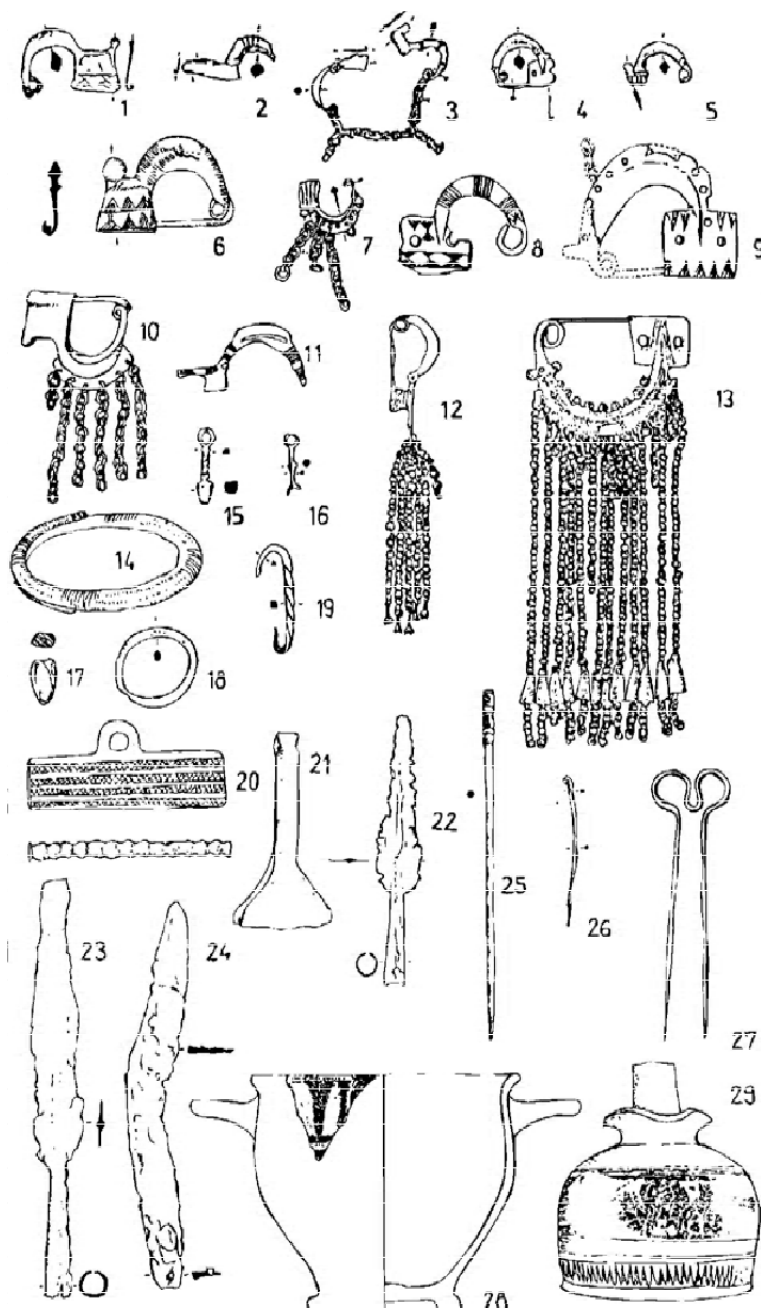
²⁷⁰ ČOVIĆ 1987a, 478.

kopalja i noževa, a mačevi ili bodeži, kao baština brončanoga doba, gotovo potpuno nedostaju. U skladu s tim, ustroj vojske, dakle, i način vođenja borbe mijenja se od tog vremena. Prijašnji način borbe s mačem kao dominantnim oružjem podrazumijevao je borbu izbliza, a približno od druge polovice 6. stoljeća, po svemu sudeći, bila je uobičajena borba na odstojanju, pretežno s kopljima.

Za 4. je fazu, osim raznovrsnosti predmeta iz okvira materijalne kulture, značajna i pojava jačanja domaćega obrtništva, posebice kovinarstva. Većina predstavljenih tipova fibula stilom, oblikovnim ili tehnološkim detaljima nedvojbeno govori da je mjesto njihove izvedbe upravo istočnohercegovačko ili južnodalmatinsko područje. Zaista se rijetko, primjerice, susreće fibula u čiji su oblik ugrađeni elementi nekoliko fibula različitih tipova i različitih izvorišta. Posebno snažnu potporu u tom smislu daju fibule iz Pješivca kod Stoca i s Grudina u Ukšićima na Ljubomirskom polju (sl. 15, 11-12).

Iako sam namjerno na prvome mjestu govorio o izvornom stvaralaštvu kao najvažnijoj komponenti 4. faze razvoja željeznodobne kulture u istočnoj Hercegovini i južnoj Dalmaciji, i nadalje su primjetni tragovi ili utjecaji stranih kulturnih sredina. Naime, ti vanjski utjecaji potvrđuju izraženu šarolikost materijalne kulture od druge polovice 6. stoljeća. Utjecaji iz tri osnovna smjera (sjever - Glasinac, sjeverozapad – delmatsko-liburnsko-japodski krug, jug - Sredozemlje), potvrđeni i u prethodnoj fazi, sada su podjednako prisutni. Ipak, čini se da su glasinački u jasno izraženom opadanju, a da su vrlo transparentni i obilnije zastupljeni sjeverozapadni utjecaji. Import korintske keramike iz južne Italije samo potvrđuje već utvrđene veze i sa Sredozemljem, što će biti dominantna pojava u idućoj fazi.

Naposljetku, treba istaknuti da je 4. faza vrijeme naj snažnijega razvoja materijalne kulture, što je vidljivo na gotovo svim vrstama ili kategorijama predmeta. Nalazi s područja južne Dalmacije jasno iskazuju svoje stilsko jedinstvo s nalazima iz istočne Hercegovine, posebice s nalazima iz okolice Trebinja i Stoca. S tom fazom prestaju tipovi baštinjeni iz prijelaznoga brončanog u željezno doba, a većina predmeta nastala je na temelju unutrašnjega razvoja kulture. Izraziti regionalni oblici dali su biljeg izvornosti ili autonomnosti željeznoga doba 4. faze na južnojadranskom području. Moguće je zamijetiti još jednu znakovitu pojavu. Riječ je o stilskim svojstvima predmeta 4. faze, poglavito nakita, zapravo riječ je o ukusu tamošnjega stanovništva. Dekorativnost predmeta ranijih faza, bilo da je riječ o urezanim ukrasima ili plastičnim figuracijama, sada se najvećim dijelom svodi na puki simbol ili potpuno nestaje. U stilizaciji nakitnih predmeta sada su dominantne dvije pojave, koncentracija više elemenata različite izvornosti na jednome predmetu i posvemašnja složenost, vezivanje nekoliko samostalnih predmeta u jedan ukrasni. Uz složene nakitne predmete uglavnom se može povezati izražena akustičnost, vjerojatno bitna značajka odijevanja, odnosno ukrašavanja odjeće tog vremena.

Sl. 15: Vodeći tipovi arheološkog materijala (4. faza).
 Fig. 15: The main types of the Phase 4.

Faza 5

Za izdvajanje razvojnih faza željeznoga doba na području istočne Hercegovine i južne Dalmacije dijelom su, kao komparativan primjer, poslužile periodizacije željeznoga doba u susjednim kulturnim sredinama, na Glasincu ili kod Delmata. Ipak, bitnu osnovicu činile su grobne cjeline, posebice iz humka I na Grebnicama u Ljubomirskom polju te brojni drugi nalazi iz Bileće i Stoca, koji, nažalost, nisu popraćeni potpunom arheološkom dokumentacijom. Petu fazu čine nalazi iz humka I na Grebnicama, humka I i III na Grudinama u Ukšićima, nalazi iz Kačnja i Plane kod Bileće, Radimlje i Gradine u Ošanićima te s Gradine u Prenju kod Stoca. U južnoj Dalmaciji tom vremenu pripada dio inventara iz nalazišta u Stonu, Cavtatu, Lokrumu i gradini Kopila na Korčuli te dio nalaza iz Glogovika u Boki.

Što je bilo razlogom da 5. fazu definiram upravo u vrijeme od približno 475. do 300. godine. Prije svega, pogledamo li oblike materijalne kulture (sl. 19), vidjet ćemo veliki stupanj sličnosti za sve to vrijeme. Svakako se mogu razaznati stariji od mladih predstavnika 5. faze, ali na današnjem stupnju istraženosti vrlo je teško s većom sigurnosti načiniti tu raspodjelu. Činjenica je da se u 5. fazi dobrim dijelom gube elementi tradicionalne prapovijesne kulture. Uniformnost pa i siromaštvo tipova nakitnih predmeta, posebno fibula, svakako je rezultat utjecaja sredozemnih zlatarskih središta. S druge strane, sredozemni utjecaji u okviru lončarstva bit će nadmoćni domaćim tradicijama u tolikoj mjeri da će mjesno stanovništvo od tog vremena posuđe rađeno na lončarskom kolu prilagati i uz svoje pokojnike. U 5. i 4. stoljeću južni dio istočne Hercegovine, svakako i južna Dalmacija te Boka, najvećim su dijelom uključeni u mediteranski kulturni krug, a faza 5, premda će ona vjerojatnim budućim istraživanjima biti razdijeljena na dvije podfaze ili faze, zapravo predstavlja protopovijesno razdoblje u razvoju kulture.

U 5. fazi još uvijek se sporadično javljaju sadržaji tradicionalne kulture, prije svega fibule, čiji nastanak možemo dovesti u vezu s prethodnim kulturnim zbivanjima. U tu skupinu vjerojatno spada gore spomenuta fibula trokutaste noge s kuglicom na kraju luka raskovana na način polumjesečastih fibula iz Stona, koja tipološkim osobinama upućuje na prijelaz iz 4. u 5. fazu.²⁷¹ Slično je i s fibulom rebrasta luka trapezoidne noge iz Kačnja.²⁷² One uzore nalaze na glasináčkom području.²⁷³ Čini se da bismo i fragment željezne rebraste fibule iz grobnice 3 na Grebnicama (T. 3, 5), uz koju je išao i fragment druge fibule

²⁷¹ POSEDEL 1905, 443, T.2,19.

²⁷² MARIĆ 1959, T.2,5; MARIĆ 1977a, T.2,1-2.

²⁷³ BENAC-ČOVIĆ 1957, 49.

neprepoznatljiva tipa (T. 3, 6), mogli pripisati istome razdoblju. Petom stoljeću pripada i mala fibula iz Martinovića gomile u Hodovu kod Stoca (T. 15, 2).

Vremenu 5. faze ili 5. stoljeću zasigurno će pripadati i ornitomorfna fibula s lokaliteta Banje u blizini Gradine u Ošanićima (T. 14, 8, sl. 19, 1). Slični nalazi otkriveni su do sada uglavnom na japodskom i delmatskom području te u Sanskome Mostu, a pripadaju predcertoškoj shematizaciji s datacijom u drugu polovicu 5. stoljeća.²⁷⁴ Mislim da i nije potrebno posebno postavljati pitanje njihove pojave s obzirom na stalne veze s delmatskim područjem tijekom gotovo svih faza razvoja željeznoga doba. Koliko znam, to je za sada najjužniji pronađeni primjerak ornitomorfne fibule predcertoške shematizacije. U istome smislu može se govoriti i o nalazima jedne pracertosoidne fibule iz Lokruma, jedne ranolatenoidne iz Cavtata te jedne ranolatenoidne i jedne pracertosoidne fibule iz Stona.²⁷⁵

Najznačajnija pojava 5. stoljeća, od početka 5. faze, jest pojava fibula tipa "Novi Pazar". U istočnoj Hercegovini i južnoj Dalmaciji one su posebno omiljene, a općenito se s brojnim varijacijama javljaju u dva osnovna tipa, od koji je svakako stariji onaj s petljom (sl. 19, 3-5), a mlađi onaj sa šarkom (sl. 19, 6-7). Stariji tip pretežno je (ne i isključivo) vezan za 5., a mlađi za 4. stoljeće te, zacijelo, i kasnije, za vrijeme helenizacije istočnojadranske obale. Od velikoga broja varijacija u istočnoj Hercegovini i južnoj Dalmaciji ističu se brončani ili srebrni nalazi iz Radimlje (sl. 19, 4), Kačnja (sl. 19, 3) i Plane.²⁷⁶ Riječ je o jednopetljastim primjercima s uglavnom sedlasto uvinutom četvrtastom nogom i pretežno degeneriranim oblikom kugličasta izdanka (roščića). Ukrasi na nozi izvedeni su urezivanjem, najčešće s "tremolo" uzorkom uz rubove, zatim s polukružnim izduženim crtama u obliku slova "U" (T. 11, 2, Prilog 5, 4), svastikom izvedenom također tehnikom "tremolo" u Kačnju (sl. 19, 3). U Plani su pronađeni jednostavni, derivirani primjerci fibula tipa "Novi Pazar", kojima su dosta slični, u svakom slučaju također derivati, nalazi iz Radimlje (T. 11, 3), s Gradine u Prenju te jedan primjerak iz Cavtata (sl. 19,5).²⁷⁷ I nalaz brončane fibule iz Martinovića gomile (T. 15, 3) spada u derivirani tip fibula "Novi Pazar", ali i lučnih fibula s četvrtastom nogom poput onih iz grobnice 1 na Grebnicama iz 4. faze (T. 2, 11). Isto se može reći i za jednu sličnu fibulu iz Kačnja.²⁷⁸ Posebno je, pak, zanimljiva inačica iz Stona s lukom raskovanim na način polumjesečastih fibula.²⁷⁹

²⁷⁴ LO SCHIAVO 1970, 423, T.20,6; DRECHSLER-BIŽIĆ 1973, 19, T.14,8; MAROVIĆ–NIKOLANCI 1977, sl.9,4-6; MAROVIĆ 1984, 56-57, sl.23,11; FIALA 1896, 249, sl.88.

²⁷⁵ BATOVIĆ 1988, 62, 65, sl.11, sl.12,5-6.

²⁷⁶ MARIĆ 1959, T.2,2-4; TRUHELKA 1901, 7-8, sl.5, sl.6, sl.7.

²⁷⁷ MARIJAN 1989a, T.2,1-2; BATOVIĆ 1988, 62-65, sl.9,12.

²⁷⁸ MARIĆ 1959, T.3,3; MARIĆ 1977a, T.2,4.

²⁷⁹ POSEDEL 1905, 443, T.1,2-3.

Fibule tipa “Novi Pazar” raširene su na velikom prostoru, posebice na središnjem Balkanu i u Podunavlju, a čini se da su istočna Hercegovina i južna Dalmacija bile granična područja prema zapadu/jugozapadu. Uglavnom su datirane u drugu polovicu ili kraj 6. te početak 5. stoljeća.²⁸⁰ Temeljeći zapažanja na nalazima s Glasinca, B. Čović se zalaže za datiranje tih fibula uglavnom u početak 5. stoljeća.²⁸¹ Uvažavajući sva navedena mišljenja, zalažem se za još nižu dataciju, koju zastupa i Z. Marić kada govori o nalazima iz Kačnja.²⁸² U tom je smislu posebno ilustrativan nalaz srebrne fibule iz Crvene Lokve na Glasincu koji B. Čović vremenski dovodi u usku vezu s nalazima iz Novoga Pazara.²⁸³ Naime, profilacija luka spomenute fibule vrlo je slična profilaciji na nalazu iz grobnice 3 na Grebnicama (T. 6, 1, sl. 19, 6) koji, kao šarnirski primjerak, zasigurno pripada koncu 5. faze ili drugoj polovici 4. stoljeća. Upravo je fibula iz Crvene Lokve prijelazni oblik fibula tipa “Novi Pazar”, od onih starijih s petljom prema mladima koje imaju šarku.

“Delmatski” tip fibule s Gradine u Ošanićima (T. 14, 6, sl. 19, 8) jedini je do sada poznati nalaz u istočnoj Hercegovini. Taj je tip na više lokaliteta zastupljen kod Delmata, od Gorice i Rakitna do Otišića, a nastao je posebnim odnosom prema fibulama s četvrtastom nožicom ili fibulama tipa “Novi Pazar” na delmatskom području.²⁸⁴ Najčešće su datirane u 5. stoljeće. Nalaz s Gradine u Ošanićima imao je i “tremolo” ukras na nepravilnočetvrtastoj nožici, a zanimljivo je da je ta fibula rađena (lijevana) u jednodijelnom kalupu, tako da je unutrašnja strana bila glatka i neukrašena. Taj tehnički ili tehnološki detalj izjednačava “delmatski” tip fibule s ulogom aplikacija, no, s obzirom na vrijeme njihove pojave i sve snažniji utjecaj grčkohelenističkoga kovinarstva, vjerujem da je na stražnju stranu bio postavljen (nalijepljen) drugi, odgovarajući odljev, također načinjen u jednodijelom kalupu. Tako je fibula konačno dobila svoju trodimenzionalnu puninu istim postupkom kojim su bili lijevani brojni i raznovrsni predmeti nakita i sitne plastike helenističkoga doba na Gradini u Ošanićima.²⁸⁵ Tom stilu i tehnološkom postupku pripada i privjesak iz kruga zoomorfne plastike (stilizacija konjića ili magarca s košarom na leđima) s Gradine u Ošanićima (T. 14, 5), koji također najbliže analogije ima na delmatskom području.²⁸⁶ I privjesak je načinjen istom tehnikom (lijevanje u

²⁸⁰ MANO ZISI-POPOVIĆ 1971, 34; ĐUKNIĆ-JOVANOVIĆ 1966, 28; SREJOVIĆ-VUKADIN 1988, 13; MARIĆ 1959, 92-93; VASIĆ 1987, 41 i d.

²⁸¹ ČOVIĆ 1987c, 623-626.

²⁸² MARIĆ 1977a, 110.

²⁸³ ČOVIĆ 1987c, 625, T.64,4.

²⁸⁴ RADIMSKÝ 1891a, 413-424, sl.13, sl.14; MAROVIĆ 1984, 56-57, sl.23,13; BATOVIĆ 1986, 33 i d., sl.8,5-7,12; ČOVIĆ-NIKIĆ 1983, 89-90, T.1,2.

²⁸⁵ MARIĆ 2000, 43; PALAMETA 1983, 37-39.

²⁸⁶ BATOVIĆ 1986, 33-39, sl.9,12.

jednodijelnom kalupu) kao i fibula na T. 14, 6. Naposljetku, gotovo je sigurno da fibule i privjesci “delmatskoga” tipa iz istočne Hercegovine spadaju u posljednja desetljeća 5. faze, a vjerojatno su bili zastupljeni i kasnije.

Kao da nadomjestak reduciranome broju i vrsti fibula u 5. fazi čine posve novi oblici drugih nakitnih predmeta, ponajviše narukvice, zatim raznovrsne ogrlice od jantarnih, staklenih, srebrnih i brončanih zrna. U tom su smislu posebno reprezentativne naušnice ili narukvice od srebrna lima stanjenih krajeva na kojima se nalazi geometrijski ukras. Katkad je zaista teško razlučiti je li riječ o narukvicama ili naušnicama, no u nalazu iz Radimlje najvjerojatnije je riječ o naušnicama (T. 11, 1, sl. 19, 10).²⁸⁷ Par naušnica iz Radimlje posebno je zanimljiv jer ima urezani (kratki zarezi poput tremolo-uzorka), a ne iskucani, filigranski ili granulirani ornament kao na brojnim nalazima na Glasincu, u Novom Pazaru ili Kruševici kod Raške.²⁸⁸ No to je tip nakita koji se svakako može vezati uz poznatu produkciju “mramoračkih pojasa” čiji je areal rasprostiranja dosta sličan arealu širenja fibula tipa “Novi Pazar”, što je svakako znakovito, i u smislu njihove datacije, ali i izvornosti, odnosno u smislu identificiranja središta proizvodnje.²⁸⁹ Zacijelo su to predmeti “ilirskoga karaktera”, unatoč gotovo sigurnom utjecaju grčkih zlatarskih radionica.²⁹⁰ Za sada se može samo zaključiti da je i na prostoru istočne Hercegovine i južne Dalmacije postojao jedan proizvodni centar za izradbu luksuznih predmeta, koji je istodobno djelovao s mogućim centrima na Glasincu ili u Novom Pazaru.²⁹¹ Tehnika urezivanja ukrasa slična je tehnici primijenjenoj na fibuli iz istoga nalaza (T. 11, 2), a motiv je blizak “pravolinijskome” s glasinačkoga područja.²⁹² Narukvica iz humka III na Grudinama jednostavna je replika tog poznatog tipa kao zoran primjer rada domaćih radionica koje još nisu dosegnule stupanj razvijenosti da bi mogle proizvoditi najsloženije ukrasne predmete.²⁹³ I pojava brončanih narukvica iz Radimlje (sl. 19, 9) jednako je zanimljiva.²⁹⁴ Narukvice su ukrašene iskucanim ornamentom sa središnjim motivom tangencijalno povezanih kružnica, a najvjerojatnije su dio grobnih priloga koje još čine i fibule sa šarkom (sl. 19, 7) kao derivati fibula tipa “Novi Pazar”.²⁹⁵ Među tim fibulama posebno je zanimljiva jedna s palmetasto oblikovanom glavom, dakle, s mladim, nedvojbeno mediteranskim motivom. S druge strane,

²⁸⁷ ATANACKOVIĆ-SALČIĆ 1977, T.1,1.

²⁸⁸ ČOVIĆ 1987, 621, 632; SREJOVIĆ-VUKADIN 1988, 7, T.1,1-2.

²⁸⁹ GARAŠANIN 1961, 86-91; VASIĆ 1986, 18-20; BENAC 1987,786.

²⁹⁰ GARAŠANIN 1961, 89; SREJOVIĆ-VUKADIN 1988, 11-13.

²⁹¹ VASIĆ 1986, 18-19.

²⁹² ČOVIĆ 1987c, 632.

²⁹³ ATANACKOVIĆ-SALČIĆ 1977, 32-33, T.1,1.

²⁹⁴ TRUHELKA 1895, fig.20 – fig.22.

²⁹⁵ TRUHELKA 1895, fig.23 – fig.25.

fibule iz Radimlje dosta su slične jednopetljastim primjercima iz Plane pa ih treba gledati kao prijelazni tip od jednopetljastih k fibulama sa šarkom iz drugoga dijela faze.²⁹⁶ Stoga bi konac 5. stoljeća bilo najpribližnije vrijeme izradbe i upotrebe ovih fibula, ali i brončane narukvice s iskucanim ornamentom iz Radimlje.

Najmlađi tip predstavljen je srebrnim narukvicama s krajevima u obliku zmijskih glava iz Kačnja kod Bileće (sl. 19, 11).²⁹⁷ Vrlo slične zlatne i srebrne narukvice zabilježene su u Novom Pazaru i Kruševici.²⁹⁸ Ukrašene su pseudogranuliranjem, a modelacija zmijskih glava dosta je slična glavama fibula na šarku iz istočne Hercegovine (sl. 19, 6-7). Ne samo po tom detalju, nego još više po stilsko-tehnološkim svojstvima narukvice iz Kačnja spadaju u konac 5. faze ili u 4. stoljeće, premda ne treba isključiti ni njihovu pripadnost još mlademu, helenističkom razdoblju. To ujedno znači da poznati nalazi iz Novog Pazara i Kruševice kod Raške nikako ne bi mogli biti iz vremena posljednje četvrtine 6. stoljeća, a poput nalaza iz skupnih grobnica u Kačnju i Radimlji najvjerojatnije pripadaju vremenu nakon 475. godine ili oko sredine 5. stoljeća, s time da mlađi predmeti idu još i u 4. stoljeće.

Na ovome mjestu malim ekskursom želim ukazati na još neke elemente bitne za kulturnokronološko atribuiranje poznatih protopovijesnih grobnih nalazišta u Novom Pazaru, Atenici ili Kruševici, s jedne, odnosno Radimlji i Kačnju te Plani i Cavtatu, s druge strane. Za početak, nedvojbeno je činjenica da sva nalazišta imaju puno zajedničkih svojstava, da uglavnom pripadaju približno istome vremenu te da su tipovi predmeta i vrste materijala umnogome sukladni. Potom, vremenski raspon kojemu pripadaju nalazi opseže gotovo dva stoljeća, neki predmeti iskazuju starija, a drugi mlađa svojstva.²⁹⁹ Na većini nalazišta stariji predmeti pripadaju koncu 6. i početku 5. stoljeća, mlađi idu i u helenističko razdoblje.³⁰⁰ Zato je opravdano postaviti pitanje u kojim je, prije svega, društvenim uvjetima došlo do takvih pojava na cijelom nizu nalazišta u različitim, premda susjednim, kulturnim sredinama. Mislim da bi to mogla biti posljedica ne samo sličnih gospodarskih, društvenih i kulturnih prilika u protopovijesnom razdoblju nego i posljedica snažnijega otvaranja svih tih krajeva prema Sredozemlju i prihvaćanja sredozemnih utjecaja. Ako tadašnje kulturne prilike prihvatimo kao opći okvir, mislim da je, ipak, najveću ulogu u nastanku bogato opremljenih grobnica imao proces društvenoga raslojavanja utemeljen na

²⁹⁶ TRUHELKA 1901, sl.5 – sl.7.

²⁹⁷ MARIĆ 1959, T.2, 1.

²⁹⁸ MANO ZISI-POPOVIĆ 1971, T.15; SREJOVIĆ-VUKADIN 1988, 8, T.3,5.

²⁹⁹ ČOVIĆ 1987c, 625-626.

³⁰⁰ MANO ZISI-POPOVIĆ 1971, 207-209; VASIĆ 1977, 22-25; SREJOVIĆ-VUKADIN 1988, 10; MARIĆ 1977a, 110.

materijalnoj osnovi, ponajprije na bogaćenju istaknutih pojedinaca pa i stvaranju barbarskoga aristokratskoga sloja.³⁰¹

S druge strane, nezamislivo je da bi svi predmeti iz navedenih nalazišta bili istodobno u upotrebi ili da su u isto vrijeme dospjeli u grobnice kao popudbina pokojnicima. Ako prvu pretpostavku bez većih dvojbi treba odbaciti, po drugoj bi značilo da su stariji predmeti naraštajima brižno čuvani i nasljeđivani tijekom više od dva stoljeća, što je također neodrživo.³⁰² Da je upravo tako, mislim da na poseban način potvrđuje primjer skupne grobnice, prije svega u Kačnju, gdje je identificirano 11 pokojnika uz koje je priložen veliki broj predmeta različite vremenske pripadnosti.³⁰³ U istome smislu govore i rezultati istraživanja skupnih grobnica u humku I na Grebnicama, bez obzira što tamo nije bilo i bogatijih priloga. Kako onda tumačiti nalaze iz Novog Pazara, Atenice, Kruševice, Plane, Kačnja, Radimlje ili Cavtata – kao vremenski zatvorene cjeline ili kao skupne grobnice s uzastopnim pokopima različite vremenske pripadnosti? I jesu li raznovrsni destruktivni tretmani nalazišta tijekom duge povijesti ili pak propusti istraživača stvorili takve nejasnoće? Na ta je pitanja teško odgovoriti. Zalažem se svakako za mišljenje da je tu riječ o grobnim nalazištima u kojima predmeti ne pripadaju vremenski zatvorenoj cjelini; jednostavnije rečeno, ako su i pripadali grobnoj cjelini, nisu popudbina jednoga pokojnika.

U 5. fazi i nadalje su najbrojnije dvokrake “omega” igle u nekoliko podvrsta i u raznim kombinacijama, brončane ili srebrne (sl. 19, 22-24) te vjerojatno i željezni primjerak iz grobnice 3 na Grebnicama (T. 3, 15, sl. 19, 21).³⁰⁴ Popudbini posljednjeg ukopa u grobnici 3, uz druge željezne predmete (T. 3, 5-6, 16) vjerojatno pripada i željezna dvokraka igla. Polaganje željeznih predmeta uz pokojnika nalazimo i u grobnici 1 na Grebnicama te u Kačnju.³⁰⁵ Igle sa svinutom glavom (sl. 19, 25), usporede li se s vremenski prilično kompaktnim nalazom iz Radimlje (T. 11 - T. 13), javljaju se i tijekom 5. stoljeća. To je tip koji je zabilježen u gotovo svim fazama razvoja željeznodobne kulture. U 5. fazi više nema najzastupljenijega tipa igala s malom stožastom glavom i profiliranim vratom iz prethodnih faza pa se može reći da u 5. i 4. stoljeću dominiraju dvokrake igle.

³⁰¹ ČOVIĆ 1987c, 627.

³⁰² Naravno, ne treba zaboraviti i primjere dugovječna nasljeđivanja vrijednih predmeta, no ta je pojava karakteristična za kasno brončano i rano željezno doba, dakle, zabilježena je u sasvim drukčijim društvenim i kulturnim prilikama od onih koje su vladale u protopovijesnom razdoblju (vidi bilješku 104).

³⁰³ MARIĆ 1959, 87-102; MARIĆ 1977a, 101-110; MIKIĆ 1977, 116.

³⁰⁴ Osim inačica IIIa i IVa, pretežno svojstvenih fazi 4 (vidi bilješku 253 i 254), sada se javljaju i tipovi IVb (razlikuje se od IVa samo po tordiranoj glavici) i Vc. Tip IVb gotovo je isključivo vezan uz područje istočne Hercegovine. Usp.: VASIĆ 1982a, 250, 254-255.

³⁰⁵ MARIĆ 1977a, 106.

Posljednjoj fazi razvoja željeznoga doba na južnojadranskom području pripadaju i igle "pseudociparskoga" tipa (sl. 19, 26), a nađene su na nekoliko lokaliteta, od Radimlje (T. 10, 5) i Gradine u Ošanićima (T. 14, 10, sl. 19, 26) do Kačnja i Grudina.³⁰⁶ Čini se da je dvojbeno pripada li nalaz takve igle iz groba 3, humka IV, na Gubavici kod Mostara, 6. stoljeću jer su ostali nalazi iz spomenute grobnice toliko kronološki neosjetljivi da je moguće da svi predmeti idu i u 4. stoljeće.³⁰⁷ A kako smo vidjeli, na Gubavici je nađen i materijal koji spada u mlađi odsjek željeznoga doba.³⁰⁸

Iz grobnice 3 na Grebnicama mlađim pokopima pripada serija sitnijih predmeta, od brončanih bikoničnih te jantarskih i staklenih zrna do brončanoga privjeska u obliku kotača (T. 3, 25-26, 28-39, sl. 19, 12-20). Vrlo slični sitni ukrasni predmeti, posebno staklena i jantarna zrna, ustanovljeni su i na drugim nalazištima, primjerice u Kačnju, Plani i Stonu.³⁰⁹ Oblikom se ističu dinjasta staklena zrna, a susreću se od Italije i Grčke, gdje je taj oblik čest i u jantaru, do Atenice, Novog Pazara i Vira kod Posušja.³¹⁰ Datirana su uglavnom u konac 6. i u 5. stoljeće, ali se upotrebljavaju i kasnije, u 4. i 3. stoljeću. Jantarna zrna posebne profilacije (sl. 19, 16) pronađena su u humku VIII u Ždrijeloviću (T. 7, 5) te u Kačnju.³¹¹ Gotovo isti nalazi zabilježeni su u Novom Pazaru i Atenici te u nizu nalaza u Italiji, s čitavim ogrlicama od takvih privjesaka-zrna.³¹² Datiraju se uglavnom u 6. i 5. stoljeće.

Brončana i srebrna bikonična zrna iz Radimlje (T. 12, 3), iz grobnice 3 na Grebnicama (T. 3, 25-26), grobnice 1, humka I na Grudinama te iz Plane također treba vezati uz razvoj kulture 5. i 4. stoljeća.³¹³ Slični primjerci otkriveni su i u drugim krajevima, najviše, pak, u Italiji.³¹⁴ Uz spomenuta bikonična srebrna ili brončana zrna, kao dijelovi ogrlice vrlo se često javljaju bačvasta, uglavnom srebrna zrna, koja na obrubima i između režnjeva imaju pseudofiligranski ukras

³⁰⁶ MARIĆ 1977a, T.2,14; ATANACKOVIĆ-SALČIĆ 1977, T.3,7.

³⁰⁷ ČOVIĆ 1982, 25, T.3,2.

³⁰⁸ ANĐELIĆ 1969, T.1,13-14.

³⁰⁹ MARIĆ 1959, T.3,10,14-16; MARIĆ 1977a, T.3; TRUHELKA 1901, T.1,23-38; POSEDEL 1905, 443, T.2,14.

³¹⁰ SANTORO 1986, 121-122, fig.20,47; JACOBSTHAL 1956, 37, fig.140; ĐUKNIĆ-JOVANOVIĆ 1966, 38-39, T.9,7, T.17,2-3; MARIĆ 1962, 70-71, T.3,12.

³¹¹ MARIĆ 1959, T.3,17-19.

³¹² MANO ZISI-POPOVIĆ 1971, 203, T.105,1,2, T.106 a,b; ĐUKNIĆ-JOVANOVIĆ 1966, 37-38, T.10,6, T.16,19a; SANTORO 1977, 275-276, fig.81; BOTTINI-RAININI-ISNENGI COLAZZO 1976, 503-504; RUGGERI GIOVE-BALDELLI 1982, 639, 641-648, T.2,7-10, T.3,1-3.

³¹³ ATANACKOVIĆ-SALČIĆ 1977, T.4,6; TRUHELKA 1901, sl.12.

³¹⁴ SREJOVIĆ-VUKADIN 1988, 8, T.4,9-10; BOUZEK 1973, 127, fig.39,9; BEDELLO-FABBRICOTTI 1975, 134, fig.47,37.

(sl. 19, 19). Nađena su u Radimlji (T. 12, 1) i Plani.³¹⁵ Drugdje su prisutne na velikom prostoru, od zlatnih u Bugarskoj do srebrnih u Novom Pazaru, Kruševici i Atenici te Srijemskoj Mitrovici.³¹⁶ Datirane su u 6. stoljeće. U Radimlji (T. 12, 2, sl. 19, 20) nađeno je nekoliko srebrnih zrna s koncentrično raspoređenim pseudofiligranskim ukrasom, vjerojatno kao dio ogrlice. Najsličniji nalazi zabilježeni su u Umčarima, gdje su datirani u 5. stoljeće.³¹⁷

Od pravih privjesaka u 5. fazu gotovo sigurno idu onaj u obliku kotača (sl. 19, 13) te onaj s oblikom posude (sl. 19, 17). Privjesak u obliku kotača iz grobnice 3 na Grebnicama (T. 3, 28) svakako pripada skupini predmeta solarne simbolike, a slični nalazi otkriveni su dijelom na delmatskom i liburnskom području, te u Italiji.³¹⁸ Privjesci u obliku posudice nađeni su u Radimlji (T. 12, 5) i na Martinovića gomili (T. 15, 9) s analogijama na grčko-makedonsko-albanskom prostoru, u Italiji te u Lici.³¹⁹ Datirani su različito, od 8. do 4. stoljeća. Istočnohercegovački nalazi pripadaju upravo 5. fazi, posebno s obzirom na dataciju nalaza u Radimlji, koji je, ukupno gledajući, jedan od najvažnijih predstavnika 5. faze razvoja kulture željeznog doba.

I dijelom oštećena pojasna kopča iz Kačnja (sl. 19, 12) svakako pripada 5. fazi.³²⁰ Najbližu analogiju nalazimo u grobu 88 u Ninu kod Zadra, s datacijom u III fazu liburnske kulture.³²¹ Nalaz iz Kačnja nešto je mlađi i ukupno ga treba datirati na način kako je to učinio Z. Marić, dakle, u 5. i 4. stoljeće.³²² Vremenu 5. faze razvoja kulture željeznoga doba pripadaju većim dijelom i brojni drugi rijetki ili kronološki neosjetljivi predmeti iz Kačnja, grobnice 2 na Grebnicama ili iz Radimlje, od fragmenata ukrašenoga tankog brončanog lima (T. 9, 7) do pojasnih kopči.³²³ U Radimlji su ustanovljeni i rijetki oblici brončanih dugmadi (T. 10, 2-3). Za prvi tip (T. 10, 2), samo djelomične i, možda slučajne, analogije nalazimo u dalekoj Makedoniji.³²⁴ Drugo dugme ili aplikacija (T. 10, 3) određenih

³¹⁵ TRUHELKA 1901, 9, T.1,21-22.

³¹⁶ FILOW 1934, 130-132, Abb.154; VASIĆ 1977, 23-26, Pl.34,7, Pl.36,6; SREJJOVIĆ-VUKADIN 1988, 8, T.4,4-6; BRUNŠMID 1902, 75-76, sl.36.

³¹⁷ GARAŠANIN 1961, 88-91, sl.8.

³¹⁸ ČOVIĆ 1969, 37, sl.10; BATOVIĆ 1986, sl.6,2-3; METAPONTO II 1983, 135 i d., fig.76, fig.82, fig.83, fig.89, fig.96, fig.101, fig.105, fig.107; BELINTANI-PERETTO 1984, 22, fig.14.

³¹⁹ BOUZEK 1974, 278-338, fig.11, 6,9,15,17,19,25,27; KILIAN 1975, 76 i d., T.34,3, T.35,5, T.42,67; ANDREA 1976, 188-189, T.4,3, T.14,11, T.15,6; JUBANI 1983, 99-100, fig.18, fig.19, T.1,4, T.2,21, T.3,36,40-41, T.5,49-50, T.7,67,79, T.10i,142; SANTORO 1977, 225, 227, fig.18; LO SCHIAVO 1970, 419, T.15,18.

³²⁰ MARIĆ 1959, T.2,10.

³²¹ BATOVIĆ 1976, sl.32,14.

³²² MARIĆ 1977a, 110.

³²³ MARIĆ 1959, T.2,7,9.

³²⁴ KILIAN 1975, 110, T.50,5.

sličnosti ima s nalazima iz Slovenije, gdje su datirani u negovski horizont, odnosno u drugu polovicu 5. stoljeća.³²⁵ Slične se opaske mogu iznijeti i za brončanu dugmad-toke iz Stona.³²⁶

Od oružja i nadalje su uobičajeno zastupljena željezna koplja - iz grobnice 3 i grobnice 2 u Grebnicama (T. 4, T. 5, T. 6, 25-26), zatim na Grudinama, u Radimlji i Kačnju te Plani i Stonu.³²⁷ Podjednako često na istim se lokalitetima susreću i dijelom zakrivljeni željezni noževi. Svakako se u tom smislu ističe nalaz grčke mahaire ili bodeža iz Stoca (sl. 19, 31), koji vrlo vjerojatno pripada upravo 5. fazi.³²⁸ Slično oružje otkriveno je na području od Makedonije do Donje Doline i Novoga Mesta.³²⁹ O knemidama zabilježenima u nalazu iz Stona ni danas se nažalost ne može puno reći, osim da su, kako se čini, bile slične jednom paru iz Sanskoga Mosta.³³⁰

Istaknuto mjesto zauzimaju kacige grčko-ilirskoga tipa. Dvije su nađene u Plani, a 4, s fragmentima još jedne, u Kačnju; jedna je s nepoznata nalazišta kod Bileće, jedna iz Cavtata te jedna s Gradine u Ošanićima.³³¹ Razvoj kaciga grčko-ilirskoga tipa tekao je u 3 ili 4 faze, kako smatra većina stručnjaka, od 8. i 7. do gotovo 1. stoljeća, a izvan Grčke raširene su od južne Rusije i Rumunjske sve do južne Italije s najvećom koncentracijom u Makedoniji te na području uz istočnojadransku obalu do rijeke Krke.³³² Istočnohercegovački i južnodalamtinski nalazi uglavnom pripadaju posljednjoj fazi razvoja tog tipa kaciga, posebno mladi nalazi iz Kačnja i Gradine u Ošanićima s imitacijom zakovica. Vrlo je vjerojatno da je upravo u istočnoj Hercegovini ili u južnoj Dalmaciji bio jedan od centara za izradbu kaciga grčko-ilirskoga tipa u vrijeme kada se one više nisu proizvodile u Grčkoj.³³³ Zanimljivo je da je upravo u istočnoj Hercegovini (Gradina, Ošanići) taj tip kacige bio najduže u upotrebi, sve do 1. stoljeća. U svakom slučaju, ilirski je ratnik istočne Hercegovine i južne Dalmacije od 5. stoljeća (možda i ranije) u svojoj opremi sigurno imao i kacigu spomenutoga tipa.

³²⁵ KNEZ 1978, 140-141, Abb.10,3.

³²⁶ POSEDEL 1905, 443, T.1,9-12.

³²⁷ ATANACKOVIĆ-SALČIĆ 1977, 32-33; MARIĆ 1959, 90-91, sl.2; TRUHELKA 1901, T.2,1-12; POSEDEL 1905, 442, T.1,4,8.

³²⁸ ČURČIĆ 1909, T.19,1.

³²⁹ PAROVIĆ-PEŠIKAN 1982, 25-51; VASIĆ 1982, 17-18; KNEZ 1993, 20, 23-24, T.19.

³³⁰ Knemide iz Stona (bez ilustracija) spominju J. Posedel (POSEDEL 1905, 442) i Š. Batović (BATOVIĆ 1988, 62). Usp. također: FIALA 1896, 239-240, T.1, T.2.

³³¹ TRUHELKA 1901, 1-7, sl.1 – sl.4; MARIĆ 1959, T.1,1-2; MARIĆ 1977, T.26,48; MARIĆ 1977a, 48, T.1,2-5; BATOVIĆ 1988, 62, sl.10.

³³² Usp.: KUNZE 1958, 118 i d.; BERČIU 1958, 437 i d.; LAHTOV 1965, 83 i d.; NIKOLANCI 1967, 31 i d.; BOJANOVSKI 1967, 181 i d.; MAROVIĆ 1976, 287 i d.; FIALA 1897a, 657 i d., T.1 – T.3; VEJVODA-MIRNIK 1973, 592 i d.; ČOVIĆ 1987, 55, T.3,4; BATOVIĆ 1988a, 85-86; STARÝ 1981, 281 i d., Beil.9,6, Karte 10; ČEKA 1985, 129, T.8,7; BUNGURI 1989,71-72, T.2,5; ANDREU 1985, 285-288, fig.1 – fig.6.

³³³ VASIĆ 1982, 7.

Pojava posuđa rađena na lončarskom kolu u punoj je mjeri obilježila razvoj kulture 5. i 4. stoljeća. Tada je grčka keramika postala dominantnom, ne samo u odnosu na tradicionalnu lončarsku proizvodnju nego zauzima jedno od istaknutijih mjesta u materijalnoj kulturi. Najčešće je riječ o atičkoj keramičkoj robi s crnim firnisom, tipovi posuđa su raznovrsni, od kiliksa i skifosa, koji su najzastupljeniji, do kupa i kupa na nozi te hidrija i oinohoa, vrčeva s dvije ručke ili piksida. Na brojnim nalazištima među predmetima 5. faze nalazi se i posuđe rađeno na lončarskom kolu, od Gradine na Ošanićima i Radimlje (T. 13, 1), Plane i Kačnja do Grebnica (T. 6, 27-28) i Grudina na Ljubomirskom polju.³³⁴

Skifosi premazani crnim firnisom pronađeni su u Radimlji (T. 13, 1), Plani te u grobnici 1 i 2 humka I na Grudinama.³³⁵ Zapravo je riječ o skifosu korintskoga oblika koji su atičke radionice reproducirale u velikim količinama; značajna je razlika u premazu s vanjske i unutrašnje strane, jer sada je riječ o crnom, a ne o smeđem firnisu na kojemu su mat-slikani florealni motivi, kao u nalazu iz Kačnja.³³⁶ Nalazi skifosa zabilježeni su u gotovo svim sredozemnim i crnomorskim zemljama, ali i na glasinačkom kulturnom području.³³⁷ Atički skifosi s crnim firnisom uglavnom su datirani u konac 5. i u 4. stoljeće, no javljaju se i kasnije. Kiliks na nozi s crnim firnisom iz Radimlje (T. 13, 1) ili iz grobnice 2 na Grebnicama (T. 6, 28), kao i inačica bez stope ili noge (T. 6, 27) jednako je čest oblik atičke keramike u svim krajevima uz obale Sredozemlja i Crnoga mora do kojih je u značajnijoj mjeri dopirala grčka kultura.³³⁸ I datacija je slična dataciji ranije spomenutih skifosa te se može reći da su i kiliksi premazani crnim firnisom nedvojbeno istaknuti predmeti 5. faze, odnosno 5. i 4. stoljeća.³³⁹ Tom vremenu pripadaju i brojni drugi tipovi grčkih posuđa pronađenih u Kačnju i Grudinama.³⁴⁰

³³⁴ TRUHELKA 1901, 11, sl.14; MARIĆ 1959, T.4; MARIĆ 1977a, sl.1, T.1,7-12; ATANACKOVIĆ-SALČIĆ 1977, 19 i d., T.5 – T.10.

³³⁵ TRUHELKA 1901, sl.14; ATANACKOVIĆ-SALČIĆ 1977, T.6.

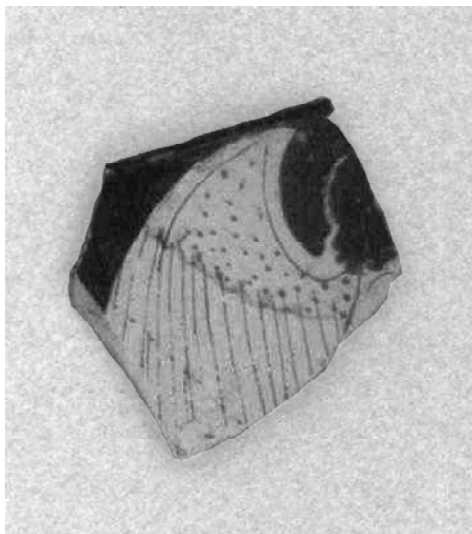
³³⁶ MARIĆ 1959, T.4,1.

³³⁷ PAROVIĆ-PEŠIKAN 1986, T.1; SREJOVIĆ-VUKADIN 1988, 10, T.6,4.

³³⁸ Usp.: JACOBSTHAL 1956, 177-178, fig.579 – fig.581; ROBINSON 1950, 326-327, Pl.210; KILIAN 1975, 104, T.63,11; KNIGGE 1973, 602-605, Abb.23,2; LISIČAR 1973, T.7,21A; PANEBIANCO 1962, 159, Pl.16,36; LO PORTO 1966, 215-227, fig.71,2, fig.87; FABBRICOTTI 1976, 338, 348, fig.8,5, fig.20; BAILO MODESTI 1980, 164-179, T.87,34, T.90,68, T.95,53-56; LISSI CORONA 1986, 224 i d., fig.9,1, fig.10,1, fig.27,1, fig.36,2, fig.38,2, fig.49,1, fig.50,1; MANO 1971, 177-178, T.24,1-2, T.25,7-12; HIDRI 1983, 152, T.11,6; FILOW 1934, 56-58, 93, 136-137, Abb.73, Abb.115, Abb.161; BOŽKOVA 1989, 1-2, Obr.1, Obr.2.

³³⁹ PAROVIĆ-PEŠIKAN 1964, 75, fig.13; BOŽKOVA 1989, 3, Obr.5 – Obr.7.

³⁴⁰ MARIĆ 1959, T.1,4, T.4,2-11; MARIĆ 1977a, sl.1, T.1,7-12; ATANACKOVIĆ-SALČIĆ 1977, T.5, T.7 – T.10.

Sl. 16: Gradina, Prenj - fragment crvenofiguralne posude.

Fig. 16: Gradina, Prenj - fragment of a red-figured vessel.

Bogatom grčkom keramografskom fundusu na južnojadranskom području pridodaje se i jedan fragment crvenofiguralne posude s Gradine u Prenju kod Stoca (sl. 16). Najvjerojatnije je riječ o posudi tipa pelike, premda nisu isključeni i drugi oblici iz repertoara atičke crvenofiguralne produkcije. Na fragmentu je sačuvan samo dio slikanoga ornamenta s prikazom krilate osobe, zatiljak glave i rašireno krilo, pa je teško identificirati predočeni lik iz grčke mitologije. Osim drugih krilatih bića crvenofiguralni stil najčešće koristi likove Nike i Erosa. Čini mi se da je stilizacija na fragmentu bliža Erosu, ali, s druge strane, kako je krilato biće obično zauzimalo središnje mjesto na oslikanoj posudi, što nije svojstveno prikazivanju Erosa, možda je ipak riječ o božici Nike. Tu je dvojbu, međutim, teško razriješiti, budući da se često u istoj sceni nalaze i Eroti i Nike.³⁴¹

Po razini kvalitete nalaz iz Prenja spada u kategoriju bolje oslikanih vaza. Jednako bi se moglo reći i za fakturu: vaza je izrađena od fine pročišćene blijedožučkaste gline, a stijenke su porculanski kompaktne. Prema kvaliteti, kako tehnološkoj tako i slikarskoj, fragment iz Prenja blizak je slikarskom stilu druge polovice ili konca 5. stoljeća. Fragment crvenofiguralne vaze iz Gradine kod Prenja svakako ide u red boljih izvedbi u okviru tog stila slikanja keramičkoga posuđa. Bliže ili dalje sličnosti, kako u oblikovanju krila i nanošenju boja, tako i po ukupnom dojmu, nalaze se u gotovo svim dijelovima

³⁴¹ ZAPHIROPOULOU 1970, 419-422, fig.60.

Sredozemlja, u zbirkama i muzejima diljem svijeta.³⁴² Većina nalaza datirana je u 5. stoljeće, od početka drugoga kvartala, ali jedan dio pripada i crvenofiguralnom stilu slikanja 4. stoljeća.

Premda se našla na kraju izlaganja, posebno mjesto zauzima brončana oinohoa iz Radimlje (T. 13, 1, Sl. 17, Sl. 19, 27). Riječ je o kompozitnoj, višedijelnoj brončanoj posudi s ljevkastim grlom i povišenom ručkom koja je na donjoj strani imala oblik imitacije palmete, a na grlu je završavala rozetom. Uz brojne druge, manje ili više slične primjerke iz različitih vremena, najrodniji primjerak otkriven je u Novom Pazaru, gdje je datiran u prijelaz iz 6. u 5. stoljeće.³⁴³

Sl. 17: Radimlja (Konštica) - brončana posuda.

Fig. 17: Radimlja-Konštica – bronze vessel.

³⁴² WEIL 1962, 83-85, fig.12 – fig.14; PICARD 1970, 820, 822, fig.17; HIDRI 1983, 148-149, T.13,3; MANO 1971, 169-174, T.20,3, T.22,5, T.23,1-2,4; ROBINSON 1950, 141-142, Pl.101,85; ARIAS 1955, 137-138, fig.58 – fig.60; PESCHLOW-BINDOKAT 1973, 82-89, Abb.15, Abb.17 – Abb.20, Abb.24; SCHAUBENBERG 1976, 72-78, Abb.2, Abb.7; GREIFENHAGEN 1977, 215-217, Abb.22; WILLIAMS 1987, 634, fig.7A-12; BAKALAKIS 1947, 263-266, Pl.62.

³⁴³ MANO ZISI-POPOVIĆ 1971, 191-209, T.61.

Slične brončane posude otkrivene su u Kruševici i Tarquiniji, u Pertiusu i Vilsingenu.³⁴⁴ S druge strane, u Grčkoj i drugim zemljama otkriven je niz nalaza keramičkih posuda gotovo istoga oblika.³⁴⁵ Kada govori o sličnom nalazu s lokaliteta Pertius u Francuskoj, B. Bouloumié navodi da su takve oinohoe izrađivane od posljednjega kvartala 7. stoljeća u Etruriji i da je upravo riječ o proizvodu etrurske, a ne grčko-rodoske provenijencije.³⁴⁶ Oinohoe iz Radimlje, Novoga Pazara, Kruševice, Tarquinije, Pertiusa i Vilsingena najbliže su, dakle, etrurskoj proizvodnji, premda se ne smije zanemariti ni grčki utjecaj (Magna Graecia) na središnju Italiju pa, dakle, i njihovu grčko-etrursku provenijenciju. Tehnološki, to je posude rađeno od nekoliko sastavljenih, uklopljenih dijelova. Svaki dio (vrat s kljunom, ručka, rame, trbuh, stopa) izrađen je samostalno i naknadno sklopljen u cjelinu.

Bez obzira što proizvodnja metalnoga, većinom brončanoga posuda sličnih oblika ima odjeka osobito u Etruriji oko 600. godine, najvjerojatnije je da brončana oinohoa iz Radimlje, kao i ona iz Novoga Pazara, pripada početku 5. faze, dakle, otprilike prvoj polovici 5. stoljeća. Mislim da je ova datacija utoliko uvjerljivija gledamo li ukupnost nalaza iz Radimlje i Novoga Pazara. S druge strane, nedvojbeno je da Radimlja spada u isti horizont kao i nalaz iz Novoga Pazara te još jednom ističem da, i na primjeru brončane oinohoe, Novi Pazar treba datirati nešto kasnije, oko 475. godine. Nalaz brončane oinohoe iz Radimlje (sl. 17) svakako je rezultat odnosa i veza Donje Neretve sa sredozemnim svijetom, ponajprije odnosa sa zapadnom jadranskom obalom, na kojoj je u to vrijeme prevladavalo etrursko i grčko obrtništvo.

Posljednjoj, protopovijesnoj fazi razvoja kulture željeznoga doba pripadaju i četiri fragmenta staklene posudice s Gradine u Ošanićima (sl. 18) i jedan fragment s Martinovića gomile (T. 15, 12). Najvjerojatnije je riječ o trbušastom amforisku od neprozirna tamnoplavog stakla s ukrasima oštih valovnica svijetloplave i žute boje na trbuhu. Posebnim postupkom oblikovanja posude i ukrasa načinjena je uobičajena kombinacija.³⁴⁷ Taj tip staklenih posudica ponajprije je služio za držanje eteričnih tvari, mirisnih vodica ili slično, a analogije nalazu s Gradine u Ošanićima zabilježene su po cijelomu Sredozemlju, od Grčke, Makedonije i Bugarske do Italije i Španjolske.³⁴⁸

³⁴⁴ SREJOVIĆ-VUKADIN 1987, 10,12, T.5,5; BOULOUMIÉ 1978, 233-240, fig.12a,b, fig.13 a,b; KIMMIG 1981, 271-273, Abb.159.

³⁴⁵ PAROVIĆ-PEŠIKAN 1964, 75, fig.13; PAROVIĆ-PEŠIKAN 1988, 35-59; BOŽKOVA 1989, 3, Obr.5, Obr.6, Obr.7.

³⁴⁶ BOULOUMIÉ 1978, 237-240. Usp. također: LOLLINI 1976, 138-141; VASIĆ 1992, 53 i d.

³⁴⁷ GOLDSTEIN 1979, 27 i d.

³⁴⁸ Usp.: ROBINSON 1950, 424, Pl.255-Pl.1074; KISA 1908, 163-169; GOLDSTEIN 1979, 124-127; LAHTOV 1965, 134, T.44, 3; SOKOLOVSKA 1986, 88, T.37,3; MANO 1971,

Sl. 18: Gradina, Ošanići – fragmenti staklene posudice.

Fig. 18: Gradina, Ošanići – fragments of a glass vessel.

Proizvodnja stakla u Siriji, Babilonu i Egiptu započela je još sredinom 2. tisućljeća, odakle je, najvjerojatnije feničkim posredstvom, prenesena i u zemlje istočnoga Sredozemlja, na Cipar i u Grčku.³⁴⁹ Grčkom kolonizacijom te trgovinom morskim i kopnenim putovima luksuzna roba u kasnijim razdobljima, od 7. stoljeća, dospjeva i u gotovo sve rubne sredozemne krajeve, u mnoge “barbarske” sredine. Staklene posudice datirane su posvuda od 7. do 5. stoljeća, s time da se u nešto izmijenjenu obliku (ponajprije ukrasa) nastavljaju proizvoditi i u helenističko doba. Nalaz s Gradine u Ošanićima (sl. 18) po ukrasu pripada prijelaznoj formi te se može široko datirati u konac 5. ili u 4. stoljeće. Svakako odgovara vremenu sve snažnijega pritjecanja grčke importirane robe na istočnojadransku obalu; pripada, dakle, skupini istaknutih predmeta koji će taj kraj sve jače vezati uz sredozemni kulturni krug.

Iz visoke Hercegovine s Gatačkoga polja vremenu 5. stoljeća može se pripisati dio inventara koji se svojim tipološkim svojstvima naslanja na prethodni razvoj, a usko se veže uz glasilačku kulturu. Pseudočunolika fibula iz humka IX u Pržinama kod Gacka (T. 17, 1), koja ima zatvoreni šuplji luk i izduženu nogu ponajprije

191, T.40,4; FILOW 1934, 56, Abb.70,94, Abb.119,120,137, Abb.162; DZINGOV 1965, 12, 17, Obr.2,13,17-18, Obr.3,14,18; MINČEV 1980, 111-114, T.1,3-4,7-8, T.2,1-2,5-6; ARIAS 1955, 142, fig.70, fig.71; SANTORO 1977, 218-219, 225, fig.9 a-c; FEUGÈRE 1989, 29-62, fig.1-14.

³⁴⁹ NEUBURG 1962, 17 i d., Farbtafel 1-5; DZINGOV 1965, 14; GOLDSTEIN 1979, 25, 34; HARDEN 1981, 51 i d., Pl.7-21.

spada u tu skupinu predmeta. Vrlo slični oblici s izduženom nogom nađeni su na Glasincu.³⁵⁰ Glasinački primjeri doista imaju čunoliko oblikovan luk, a izdužena noga se po pravilu prstenasto dovršava. Kako sam već istaknuo, fibule iz Pješivca kod Stoca i Grudina u Ukšićima iz prethodne 4. faze u određenoj su genetskoj vezi s fibulom iz Pržina, ne samo po oblikovanju luka nego djelomično i po ukrasu na nozi.³⁵¹ To, dakako, znači da je i pseudočunolika fibula iz Pržina vremenski prilično bliska nalazima iz Pješivca, ali sam je, zbog mlađih oblikovnih detalja, skloniji smjestiti u početak 5. faze. Fibule rebrasta luka i trapezoidne noge iz humka IX u Pržinama (T. 17, 2) nalaze također uzore na glasinačkom području.³⁵² Nalazi brončanih fibula iz Kaluđerice (T. 17, 3) zapravo su derivati fibula tipa “Novi Pazar”.

U 5. fazi željeznodobne kulture južnojadranskoga područja sa zaledem općenito se radi o posve novim odnosima. Ponovno su, kao i na početku željeznoga doba (kada su prevladavali srednjoeuropski, panonski utjecaji), najvažniji oblici materijalne kulture uglavnom stranoga, sada sredozemnoga podrijetla. Naravno, i u 5. i u 4. stoljeću zapaža se stanovita domaća predaja utemeljena na prethodnom razvoju kulture, ali sredozemni su oblici toliko prevladali da je ta komponenta gotovo nezamjetna. U osnovi, riječ je o sve jačem prodoru grčke kulture, izravno iz Grčke i posredno preko južne Italije. Razvoj i ekspanzija Atene učinili su da je antička roba preplavila sve rubne dijelove Sredozemlja i Crnoga mora, a u tom smislu ni istočnojadranska obala nije ostala izvan glavnih kulturnih i političkih zbivanja. Što se istočne Hercegovine i južne Dalmacije tiče, zahvaljujući prometnim osobinama i utjecaju vjerojatnih grčkih naseobina (emporija) u Naroni i Epidauru, stvoreni su uvjeti za prijam svih važnijih tekovina razvijenih sredozemnih kultura. Zsigurno su takve veze s razvijenim Sredozemljem djelovale na unutrašnji ustroj društva, proces diferencijacije i izdvajanje plemenske aristokracije te formiranje drugih društvenih staleža, zatim na promjene u duhovnom, vjerskom životu, dok je nedvojbeno da su i oblici materijalne kulture u najvećoj mjeri dobili grčko-italski biljeg. Dinamikom unutrašnjega razvoja društva tijekom 7. i 6. stoljeća već je došlo do takve diferencijacije da se može prepoznati izdvojeni, vodeći ratnički sloj, a u skladu s tim vjerojatno je došlo i do raslojavanja na nižim razinama, do staleškog razdvajanja zasnovanog na strukovnoj specijalizaciji i slično. U doticaju sa sredozemnim kulturama već izdvojeni vodeći sloj, neka vrsta plemenske aristokracije, nabavom luksuznih grčkih proizvoda priskrbio je sebi još istaknutiji položaj u društvu.³⁵³

³⁵⁰ BENAC-ČOVIĆ 1957, 50.

³⁵¹ ATANACKOVIĆ-SALČIĆ 1977, T.2,3.

³⁵² BENAC-ČOVIĆ 1957, 49.

³⁵³ KIMMIG 1981, 274-278.

U okviru duhovnoga života, posebice vjerovanja u zagrobni život, donekle zbunjuje činjenica o sve značajnijem prilaganju uvoznoga posuđa (ili domaćih patvorina) uz pokojnike. Riječ je o pojavi koja nije zabilježena u prethodnim razvojnim fazama. Teško je odgonetnuti koji su razlozi tomu i što je bilo presudno za tako naglu promjenu u odabiru predmeta popudbine. Je li došlo do bitnih promjena u obredima vezanim uz pokapanje i prihvaćanje novih običaja, ili je prilaganje posuđa u grobnice u 5. i 4. stoljeću samo preobrazba obrednoga razbijanja posuđa iz ranijih faza? Ne treba zaboraviti da je prilaganje posuđa uz pokojnike prastari običaj, prisutan i u zaleđu istočnoga Jadrana, u nekim kulturnim skupinama željeznoga doba. Kako smo vidjeli, u grobnicama starijih faza željeznoga doba u istočnoj Hercegovini nije zastupljeno i posuđe. Ipak, teško je prihvatiti pretpostavku da se domaće, manje atraktivno posuđe nije stavljalo u grobnice, a da su uvozni keramički i brončani proizvodi zbog svoje kvalitete dobili prestižnu ulogu u obredima vezanim uz vjerovanja u zagrobni život 5. i 4. stoljeća. U tom smislu donekle govori i činjenica da se u grobnice prilagalo i posuđe rađeno na tradicionalan način od domaćih materijala, kao što je slučaj s vrčem iz grobnice 2, humka I na Grudinama u Ukšićima.³⁵⁴

Govoreći o općim svojstvima 5. faze, treba naglasiti posvemašnje siromaštvo u vrstama fibula. Gotovo da je riječ o jednom tipu, zapravo varijacijama tipa "Novi Pazar". To siromaštvo tipova kao da nadoknađuju ne samo različite inačice nego i izvedba u bronci i srebru. S druge strane, fibule 5. i 4. stoljeća izrađivale su se uglavnom tehnikom kovanja, za razliku od prethodnih faza, kada je primarna tehnika bila lijevanje, dakako, u kombinaciji s kovanjem. Iz tog konteksta izlaze fibule "delmatskoga" tipa s Gradine u Ošanićima (T. 14, 6) koje su lijevane, doduše, u jednodijelnim kalupima. Po ukupnim stilskim osobinama fibule 5. i 4. stoljeća razlikuju se od primjeraka iz starijih faza željeznoga doba, osobito po ukrasnim motivima i tehnici njihova izvođenja. Pod utjecajem grčko-italskih radionica domaće obrtništvo uvodi nove tehnike i motive u izvedbi ukrasa na nakitnim predmetima. Prevladava motiv "tremolo" u raznim kombinacijama, ali se javljaju i tehnike urezivanja i iskucavanja, kako na fibulama tako i na narukvicama. Pseudogranuliranje i pseudofiligran postaju vodeće tehnike, čini se više vezane uz predmete 4. stoljeća, napose uz srebrna zrna ili narukvice (T. 12, 1-2, sl. 19, 11, 19-20).

Ne može se ipak reći da je u 5. fazi u potpunosti nezamjetna domaća kulturna komponenta, unatoč prevladavajućim stranim predmetima. Ona se, naravno, tada prepoznaje uglavnom na imitirajućoj razini. Naime, domaće je obrtništvo, osobito kovinarstvo, ali i lončarstvo, pratilo nove mediteranske tehnologije i prevladavajuće stilske i dekorativne kanone. Na primjer, većina keramičkih nalaza može se pripisati čistome uvozu, no, kako smo vidjeli, i domaći se lončar, pridržavajući se

³⁵⁴ ATANACKOVIĆ-SALČIĆ 1977, T.20,2.

tradicionalne tehnike, okušao u stvaranju novih oblika posuda. Domaće se obrtništvo osobito iskazalo u okviru kovinarstva. Većina fibula i drugih brončanih ili srebrnih nalaza gotovo sigurno je domaći proizvod nastao na tradicijama razvijenoga mjesnoga ili regionalnoga kovinarstva još od konca 7. ili početka 6. stoljeća, premda je, u širem smislu, riječ o predmetima nastalim pod utjecajem sredozemnih obrtničkih i umjetničkih središta.

Područje istočne Hercegovine i južne Dalmacije je u 5. i 4. stoljeću ostvarilo svestrane odnose sa sredozemnim grčko-italskim svijetom, na sličan način kako se to dogodilo i u drugim "barbarskim" sredinama, od Bugarske, Makedonije i Albanije do središnjega Balkana i glasinačkoga područja. Pored zajamčene domaće komponente, uglavnom prepoznatljive na reprodukcijskoj razini, utjecaji iz tradicionalnih smjerova, s glasinačkoga ili delmatskoga područja, zabilježeni su u znatno manjem opsegu. To je, zacijelo rezultat sličnih kulturnih prilika, jer se i na Glasincu i kod Delmata u isto vrijeme susreću brojni grčko-italski uvozni predmeti. Ipak, čini se da je utjecaj delmatskoga, u širem smislu delmatsko-liburnsko-japodskoga područja, kao jedan od najstandardnijih utjecaja sekundarnoga značenja, bio nešto izraženiji u 5. i 4. stoljeću. Najbolja indikacija u tom smislu su nalazi fibula s Gradine u Ošanićima (T. 14, 6, 8), zatim ranolatenoidne i pracertosoidne fibule iz Stona, Cavtata i Lokruma (sl. 19, 2). I dok su ornitomorfne, pracertosoidne i ranolatenoidne fibule svojstvene širem prostoru, fibula na T. 14, 6 uglavnom se smatra posebnosti razvoja kulture kod Delmata.

U ranije vrijeme, iz faze u fazu bilo je moguće jasno pratiti djelomice autonoman razvoj kulture željeznoga doba u istočnoj Hercegovini pa i južnoj Dalmaciji. Upravo snagom domaćega obrtništva, ponajprije kovinarstva, u svakoj od faza stvarani su novi ili derivirani oblici materijalne kulture, koji su, osim širih svojstava, imali i regionalni biljeg. I u 5. stoljeću donekle se nastavlja ta tendencija na nakitnim predmetima, no većina nalaza ipak predstavlja novu pojavu. Utjecaj grčkih zlatarskih centara djelovao je prilično negativno na rad domaćega kovinarstva, koje tada reducira raznovrsnost proizvoda (lijep je primjer proizvodnja fibula) te gotovo unificira tehnike i motive ukrašavanja. Kako je već rečeno, djelatnost domaćega kovinarstva najvećim je dijelom predstavljena proizvodnjom na imitirajućoj, reprodukcijskoj razini. Slično je bilo i u lončarskoj proizvodnji. Unatoč velikom broju uvoznih keramičkih posuda, domaća proizvodnja zasigurno nije prestala.

Uz jake sredozemne utjecaje, faza 5 ipak je zadržala određene elemente po kojima je nedvojbeni nastavak prethodne. Danas, nažalost, razvoj materijalne kulture željeznoga doba istočne Hercegovine i južne Dalmacije uglavnom poznajemo po predmetima popudbine. Ta činjenica, kako je već rečeno, često može dovesti i do pogrešnih, a svakako nepotpunih zaključaka, budući da je gotovo nepoznata ta druga strana predmeta svakodnevnoga života, posebno domaća keramika. Vidjeli smo da ta domaća komponenta, kao kontinuirana temeljna

supstancija kulture, sporadično ipak izvire na razne načine, u nekim primjerima jasno prepoznatljiva, a u drugima samo zamagljena stranim utjecajem. Ona je zasigurno vrlo značajna u oblikovanju sveukupnosti kulture 5. i 4. stoljeća, jednako kao i grčko-italski utjecaji, premda nije toliko reprezentativna.

Tijekom 5. i 4. stoljeća, stalnim utjecajima sredozemnih kultura, postupno su stvoreni uvjeti za sve dublje i svestrano uključivanje u mediteranski civilizacijski krug. Taj je proces dovršen koncem 4. stoljeća i u 3. stoljeću. Sudeći po nalazima s Gradine na Ošanićima, ali i po drugim nalazištima, tadašnje stanovništvo poznaje sve važnije tekovine i domete helenističke kulture, od urbanizacije i graditeljstva, obrtništva i luksuzne robe do poznavanja grčkoga pisma i jezika te, napokon, i upotrebe novca i novčane razmjene.³⁵⁵ Što se dogodilo u okviru vjerovanja, teško je odgonetnuti bez novih istraživanja, ali prema brojnim nalazima sitne plastike, naročito po ostacima jedne monumentalne skulpture na Gradini u Ošanićima, vjerojatno je da su barem u važnijim središtima štovana i neka božanstva grčkoga Panteona.³⁵⁶ U svakom slučaju, 5. fazu treba shvatiti kao protopovijesno razdoblje koje je stvorilo pretpostavke da južniji dio istočne Hercegovine kao i južna Dalmacija te Boka, zbog geografskoga položaja i prometnih svojstava, postanu dijelom grkohelenističke kulture od konca 4. stoljeća. Z. Marić smatra da je vrijeme od konca 4. do sredine 1. stoljeća pr. Kr. zapravo *“doba ilirskog helenizma”* na prostoru ilirske države, dakle, i na području istočne Hercegovine i južne Dalmacije.³⁵⁷ Ostaci kulture tog vremena u stolačkom kraju zasigurno predstavljaju vrlo značajne ostatke s područja negdašnjega helenističkoga svijeta. Tako je Gradina u Ošanićima s megalitskim obrambenim sustavom, dvojim gradskim monumentalnim vratima, urbanizacijom naseobinskoga rastera (sl. 25) i pokretnim materijalom nedvojbeno jedan od najbolje očuvanih helenističkih središta u Sredozemlju.³⁵⁸

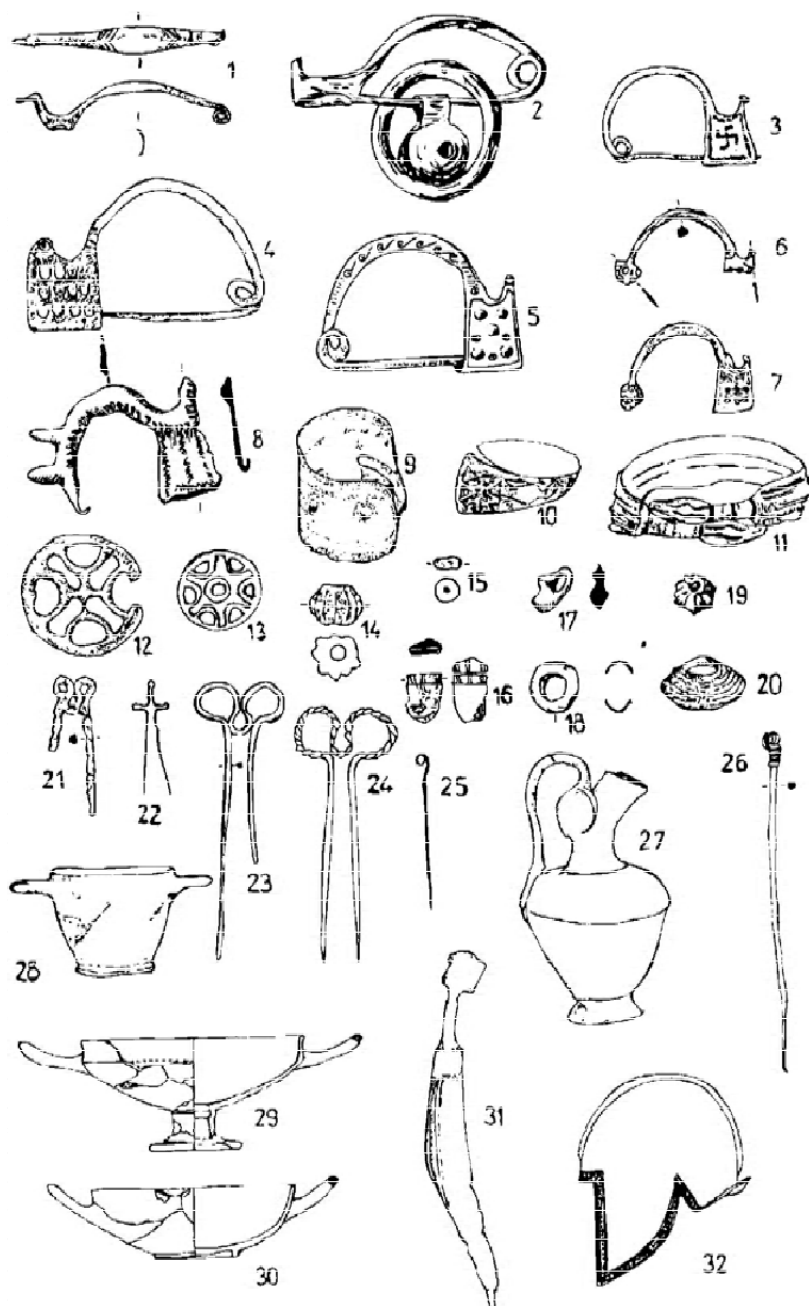
S 5. fazom završava tako i željezno doba u smislu ustaljenih predodžbi o tom razdoblju. Vidjeli smo da se već i tijekom 5. stoljeća južniji dio istočne Hercegovine kao i južnodalmatinsko Primorje sve više vežu uz sredozemne kulturne tekovine, postupno napuštajući sadržaj i osobine tradicionalnoga prapovijesnoga kulturnog stvaralaštva u relativno konzervativnom glasilačko-delmatskom okružju. Mislim da je svršetak željeznoga doba i gotovo potpuno napuštanje dugovjeke predaje uslijedilo pod pritiskom sredozemnih utjecaja onoga trenutka kada se, koncem 4. i početkom 3. stoljeća, na Ošanićima gradilo protourbano naselje sa svim osobinama helenističkih središta od Grčke i južne Italije do Albanije, primorske Crne Gore i srednje Dalmacije.

³⁵⁵ BATOVIĆ 1988a, 89-90.

³⁵⁶ MARIĆ 2000, 42, T.6,6. Usp. također: MUMFORD 1988, 79.

³⁵⁷ MARIĆ 1985, 47.

³⁵⁸ MARIĆ 1995, 43 i d., T.1–T.23; CAMBI 1993, 37 i d.; MARIJAN 1995, 19 i d.

Sl. 19: Vodeći tipovi arheološkog materijala (5. faza).

Fig. 19: The main types of the Phase 5.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Analiza i interpretacija materijalnih ostataka dala je, kako smo vidjeli, samo okvir periodizacije i kronologije željeznodobne kulture južnojadranskoga područja. O višim dometima tog rada, ponajprije u smislu potpuno kronološki i kulturno definiranih razvojnih faza, u ovom času ne može biti govora, ponajprije zbog stanja istraženosti. Ipak, ostavljajući spomenute probleme budućim istraživanjima, pokušat ću, u takvim okolnostima, analizirati neke podteme materijalne i duhovne kulture u okviru pregleda razvoja željeznoga doba na području istočne Hercegovine i južne Dalmacije (naselja i nastambe, gospodarstvo, pokapanje i analiza grobnoga inventara, vjerovanja, umjetnost, razvoj društva, relativnokronološki položaj).

Naselja i nastambe

Istočna Hercegovina i južna Dalmacija jedno je od najklasičnijih područja u kojemu su gradine redoviti i gotovo isključivi oblik naselja od indoeuropske selidbe do dolaska Rimljana.³⁵⁹ Veliki broj popisanih gradina (u istočnoj Hercegovini više od dvije stotine, u dubrovačkom kraju više od šezdeset, na Pelješcu više od dvadeset, na Korčuli trideset, u Boki kotorskoj desetak),³⁶⁰ govori tome u prilog, no vrlo je malo bilo pokušaja njihova istraživanja. Teško je, međutim, sasvim pouzdano željeznom dobu pripisati sve ili jedan broj, premda je vrlo vjerojatno većina brončanodobnih gradina bila korištena i u željezno doba. Dakako, bilo je i novoorganiziranih gradinskih naselja tijekom više razvojnih faza željeznog doba, kako je to utvrđeno u drugim prijadranskim regijama.³⁶¹ Za prvu tvrdnju ima nekoliko uporišta. Naime, na rijetkim primjerima sustavno istraživanih gradina (Gradina Ošanići) ili na gradinama s bogatijim površinskim nalazima (Gradina Prenj, Kličanj) uočljivo je da je taj tip naselja uglavnom kontinuirano korišten tijekom brončanoga i željeznoga doba, vrlo često i u helenističko vrijeme.

Svim gradinskim naseljima glavna je osobina da su, dakle, organizirana na istaknutim, pretežno nižim oblicima gorskoga reljefa, s vrlo povoljnim

³⁵⁹ BATOVIĆ 1977, 204. Usp. rezultate znanstvenoga skupa "Utvrđena ilirska naselja" u Mostaru 1974. godine – Posebna izdanja CBI 24/6, Sarajevo, 1975.

³⁶⁰ ODAVIĆ 1985, 1-101; ALBH 1988, 168-197, 320-338; MAROVIĆ 1956, 90 i d.; NOVAK 1966, 6 i d.; BATOVIĆ 1988, 56 i d.; FISKOVIĆ 1976, 15 i d.; ČEČUK–RADIĆ 1995, 51 i d.; RADIĆ–BASS 1999, 374, fig.11; RADIĆ 2000, 40-42; PUŠIĆ 1976, 128-129.

³⁶¹ BATOVIĆ 1977, 223,224; BRUSIĆ 1976, 113-114.

strateškim svojstvima (sl. 20 - sl. 28).³⁶² Ima primjera organizacije gradinskih naselja i na velikoj nadmorskoj visini, ali i u nizinama.³⁶³ Nisu sve gradine bile stalno nastanjene, zasigurno ima onih koje su bile samo strateška točka bez stalnoga naselja, zbjeg (refugium) ili stražarnica u složenom sustavu obrane prostora; manji broj služio je i u druge, vjerske ili obredne svrhe, poput gradine Vrsnik kod Stoca.³⁶⁴ S druge strane, neka značajnija gradinska naselja, primjerice Gradina u Ošanićima, u protoantičko se doba dodatno šire i djelomično urbaniziraju.³⁶⁵ Strateška svojstva gradinskih naselja vrlo su jasna promatra li se neka gradina kao jedinka ili dio širega gradinsko-naseobinskoga sustava. U pravom smislu, gradine su kompletni naseobinski punktovi sa svim elementima potrebnim za organizaciju životnoga prostora i vlastitu obranu, koja je redovito unaprijed predodređena odabirom strateški vrlo povoljna položaja te gradnjom bedema i drugih fortifikacijskih objekata, pri čemu ponajprije mislim na posebno uređenje ulaza i gradnju stražarnica unutar naselja.

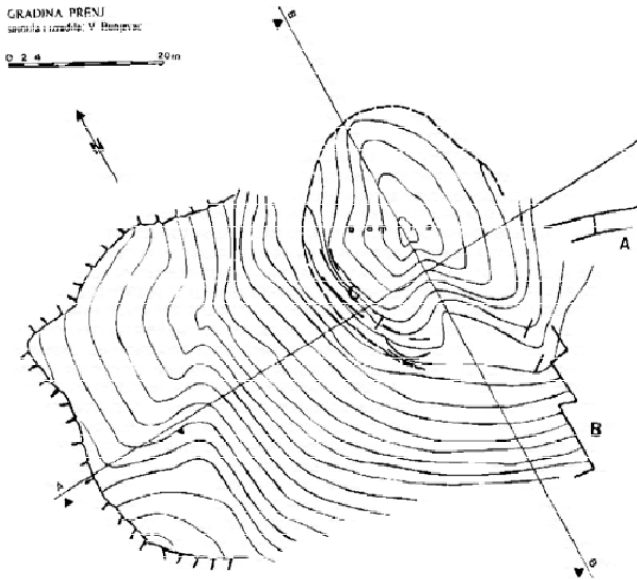
Sl. 20: Gradina, Prenj, Stolac – pogled s istoka na gradinu i kanjon Bregave.
Fig. 20: The hillfort Prenj, Stolac – view from the east to the hillfort and the canyon of Bregava river.

³⁶² SUIĆ 1976, 66.

³⁶³ ODAVIĆ 1985, 97-98; BATOVIĆ 1988, 56.

³⁶⁴ ODAVIĆ 1985, 23, sl.2.

³⁶⁵ SUIĆ 1976, 71; CAMBI 1993, 38-39; MARIJAN 1997, 19-20.

Sl. 21: Gradina Prenj, Stolac – tlocrt naselja.
Fig. 21: The hillfort Prenj, Stolac – plan of the settlement.

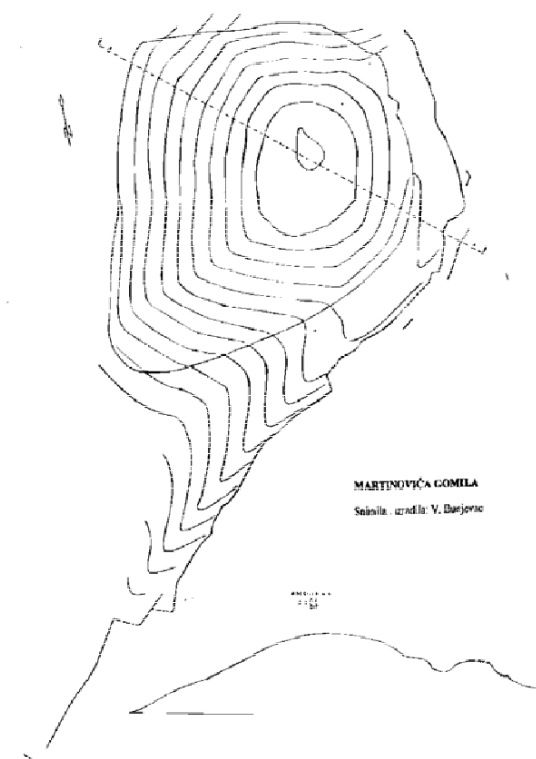
Kako su gradine organizirane na obrambeno vrlo povoljnim položajima, u većini slučajeva gradnja bedema nije bila potrebna sa svih strana. Na južnojadranskom području zabilježeno je nekoliko tipova gradina. Glavni su oblici gradine s jednostrukim ili dvostrukim obrambenim zidom, gradine s koncentričnim bedemima, zatim gradine s potkovičastim zidom i rubne gradine s polukružnim zidom.³⁶⁶ Najčešće su gradine koje u tlocrtu imaju elipsoidan, kružni ili polukružni oblik, a nerijetko se susreću i drugi neobični, terenom uvjetovani oblici. Među najsloženije svakako spadaju gradine s koncentričnim obrambenim zidovima, a teško je reći jesu li svi ti zidovi građeni u isto vrijeme ili su, pak, rezultat širenja naseobinskog prostora ili novih zahtjeva obrane. S druge strane, obično je takav obrambeni sustav građen na gradinama s mnogo povoljnijim prilazom bez izrazitih stjenovitih strana. Gradine uz provalije na stjenovitim stranama nisu ni trebale obrambene zidove, a obično su polukružnim zidovima bile štijećene s najpristupačnijih strana. Većina obrambenih zidova kretala se prema zahtjevima terena i organizacije naselja polukružno, elipsoidno ili potkovičasto, a kasnijim fazama razvoja obrambene arhitekture mogu se pripisati zidovi koji se kreću cik-cak linijom.³⁶⁷

³⁶⁶ MARIĆ 1975, 105; SUIĆ 1976, 63 i d.; BATOVIĆ 1977, 204 i d.

³⁶⁷ ISLAMI 1975, 42.

Sl. 22: Martinovića (Dubac) gomila, Hodovo, Stolac – pogled sa sjeveroistoka.
Fig. 22: Martinovića (Dubac) mound, Hodovo, Stolac – view from the southeast.

Sl. 23: Martinovića (Dubac) gomila, Hodovo, Stolac – tlocrt naselja.
Fig. 23: Martinovića (Dubac) mound, Hodovo, Stolac – plan of the settlement.

Gotovo sva gradinska naselja prostorno i organizacijski sadrže dva sastavna dijela, “akropolski” i “podgradinski” prostor. “Akropolski” dio zapravo je ono što obično podrazumijevamo pod nazivom “gradina”. Tu su, osim obrambenih zidova, zasigurno bili smješteni svi važniji objekti jednoga naselja, presudni za njegovo funkcioniranje, od svakodnevice do izvanrednih situacija u svrhu obrane. “Akropolski” dio gradine treba gledati kao središte naselja u administrativnom ili političkom, religijskom, sakralnom ili kulturnom smislu.³⁶⁸ Takvu funkciju središnjega dijela gradine i u prapovijesnim razdobljima na stanovit način potvrđuju oni primjeri gradinskih naselja (Ošanići, Lissus) koji su u helenističko doba doživjeli procvat i iz ruralne prešli u protourbanu ili urbanu fazu razvoja, gdje su dominantni dijelovi gradina dobili još više na značenju te ih i treba gledati kao akropole s funkcijom i značenjem akropola grčkih polisa.³⁶⁹ S druge strane, “podgradinski” dio, gotovo redovito smješten na prisojnim podakropolskim padinama, služio je uglavnom u svrhu gradnje stambenih, gospodarskih i internih javnih (prometnice i sl.) objekata na brojnim terasama na više razina.

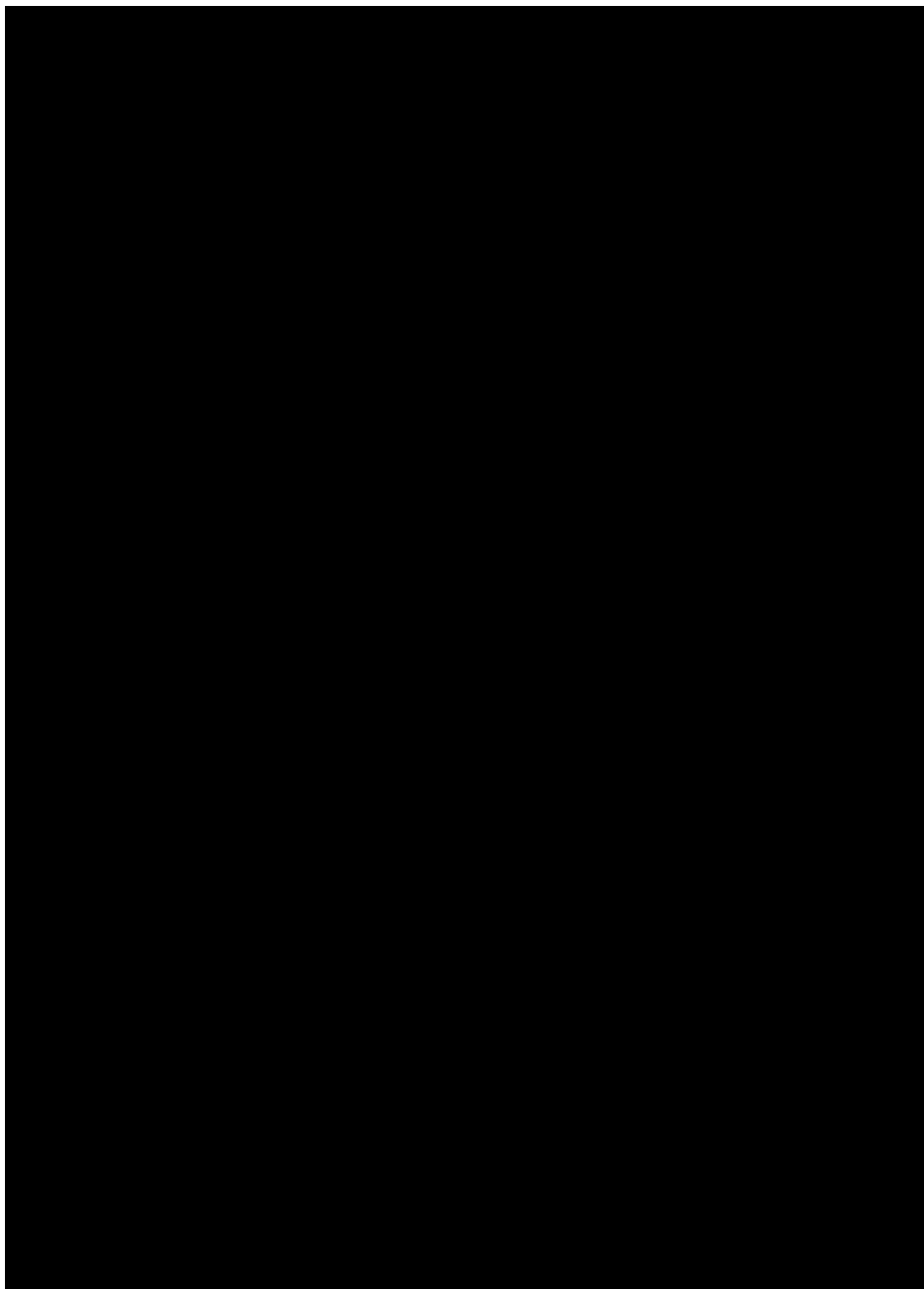
Sl. 24: Gradina, Ošanići, Stolac – pogled s jugozapada (s Konštice) na podgradinske terase.

Fig. 24: Gradina, Ošanići, Stolac – view to the terraces from the southwest.

Za sustav naseobinskih terasa na prostoru cijele raspoložive podgradinske padine najbolji primjer nalazimo na Gradini u Ošanićima (sl. 24), bez obzira što se na tom lokalitetu najintenzivnije živjelo u vrijeme nakon prestanka kulture željeznog doba, u vrijeme razvoja helenističke kulture. Mislim da je potrebno još naglasiti da ta dva dijela ili segmenta gradinskih naselja nikada nisu bila u posebnoj opreci, svaki je imao svoju ulogu i značenje.

³⁶⁸ Uloga gradinske dominante bliska je ulozi citadele antičkoga grada. Usp.: MUMFORD 1988, 63, 66, 70.

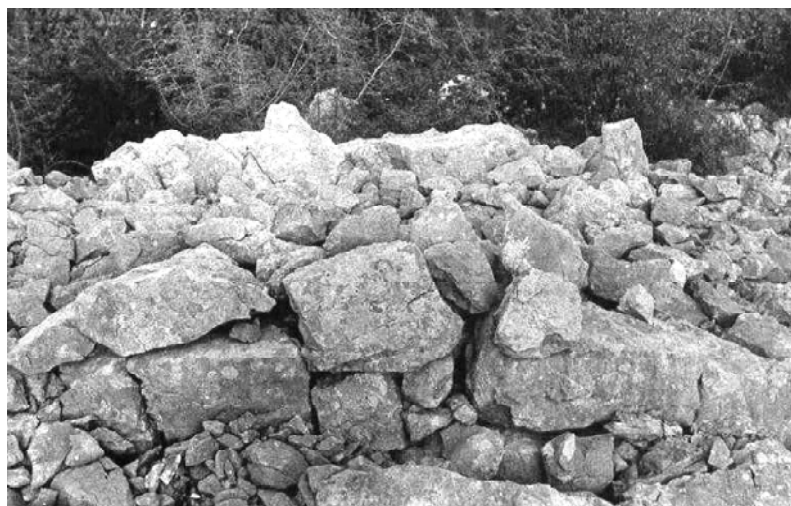
³⁶⁹ MARIĆ 1977, 5 i d.; SUIĆ 1976, 77-78; PRENDI-ZHEKU 1972, 239 i d.

Sl. 25: Gradina, Ošanići, Stolac – tlocrt naselja.
Fig. 25: Gradina, Ošanići, Stolac – plan of the settlement.

Vezani brojnim zajedničkim interesima i ciljevima, fizički povezani vertikalnim i horizontalnim prometnicama, ti su prostori činili jedinstvenu nasebinsku cjelinu s vjerojatnom homogenom društvenom zajednicom uređenih odnosa glede uprave, gospodarskih ili vjerskih pitanja. Na poseban način tu tezu potvrđuje dugotrajnost opstanka takva modela organizacije života na gradinskim naseljima od ranih početaka u eneolitiku i ranom brončanom dobu pa sve do dolaska Rimljana, kada je taj sustav konačno napušten, premda su istaknutiji gradinski položaji i u to vrijeme zadržali bar obrambenu funkciju.³⁷⁰

Kako je glavina stručne pažnje bila usmjerena na “akropolski” dio sa svim njegovim sadržajima, nastale su stanovite zablude o veličini ili značenju gradinskih naselja. Naime, većina gradinskih dominantni opasanih obrambenim zidovima na istočnojadranskom području, pa i u istočnoj Hercegovini i južnoj Dalmaciji, sa zaledem zauzima, s iznimkama, relativno mali prostor, promjera od 20 do 80 metara, što je zasigurno vrlo ograničena površina za organizaciju života veće zajednice.³⁷¹ Uzmu li se, međutim, u obzir podgradinske padine koje nerijetko i nekoliko puta prelaze površinu gradinske dominante, onda se može ustvrditi da gradinska naselja i nisu tako mala niti su služila za život malobrojnih zajednica. Moglo bi se, zapravo, ustvrditi da su gradinska naselja veličinom bila usklađena, s jedne strane, prirodnim datostima, a s druge gospodarskim potencijalima kraja te organizacijom tamošnje zajednice.

Sl. 26: Meteriz-Orašje, Trebinje – detalj obrambenog zida.

Fig. 26: Meteriz-Orašje, Trebinje – a detail of the wall.

³⁷⁰ SUIĆ 1976, 77-78.

³⁷¹ ODAVIĆ 1985, 93.

Brojnost mjesnoga stanovništva i razvoj njihova društva svakako su utjecali na odabir položaja, veličinu ili organizaciju pojedinačnih gradinskih naselja, kao što je za opstanak šire zajednice sličnih ili istovjetnih narodnosnih svojstava i kulture bilo vrlo važno utvrditi i ostvariti zajedničke elemente u tom smislu. Dakle, za prapovijesno, željeznodobno stanovništvo bila je potrebna organizacija naselja ponajprije utemeljena na gospodarskim mogućnostima, koja je morala zadovoljavati i druga dva jednako važna uvjeta, društvenu i političku stabilnost zajednice. A ispunjenje tih uvjeta, prijeko potrebnih za održavanje zajednice, najbolje dokumentiraju obrambena svojstva gradinskih naselja. Gradinska naselja bila su i vizualno povezana, što je zacijelo bilo vrlo važno u složenom nasebinsko-obrambenom sustavu.³⁷² Premda je svaka gradina imala vlastiti obrambeni sustav, bili su, dakle, potrebni zajednički elementi obrane. Drugi element u tom smislu prepoznajemo u gradnji istaknutijih utvrda koje je imala gotovo svaka manja regija ili zemljopisna cjelina.³⁷³ Za njih je obično odabrano najveće regionalno središte ili, pak, istaknuti položaji s velikim mogućnostima uspješne obrane. Na taj su način u vrijeme navale snažnijega neprijatelja stvoreni uvjeti za zaštitu većega dijela stanovništva i mogućnost koncentracije obrambenih snaga na jednome mjestu.

Gradinska su naselja u najvećoj mjeri razmještena uz riječne doline ili uz rubove polja, dakle na položajima koji su u tom krškom ambijentu ipak pružali mogućnost povezivanja i međusobnog komuniciranja. Koncentracija gradinskih naselja na tim položajima svakako je dobra indikacija za utvrđivanje glavnih prometnih pravaca, koji su nedvojbeno išli tim prirodnim komunikacijama, riječnim dolinama, krškim poljima i vapnenačkim zaravnima, bez obzira što je teško govoriti o jasno prepoznatljivim putovima ili cestama prapovijesnoga doba.³⁷⁴

Za područje istočne Hercegovine i južnoga Jadrana najvažnija je prirodna prometnica dolina Neretve. Od Neretve se dolinom Bregave i krškom zaravni Dubrave-Brotnjo najlakše ulazilo u unutrašnjost, preko Stoca, Ljubinja i Ljubomirskog polja, do Panika i Nikšićkoga polja, s jedne, te Trebinja, s druge strane. Jedan odvojak manjega značenja išao je dolinom Bune preko Rotimlje do Stoca. Od Stoca preko Dabarskoga polja i dalje preko Nevesinja vjerojatno je išla prometnica prema unutrašnjosti istočne Bosne. Druge, za južnojadransko zaleđe istočne Hercegovine jednako važne prometnice prapovijesnoga doba zacijelo su išle od Cavtata preko Trebinja do Huma i Popova polja, odnosno od Slanoga preko Trebimlje do Ravnoga. Vjerojatno je postojala i čitava mreža

³⁷² BATOVIĆ 1988, 57; RADIC 2000, 40.

³⁷³ SUIĆ 1976, 72. Takvu je funkciju vjerojatno i u predhelenističko vrijeme imala Gradina u Ošanićima. Sličan primjer izrazite gradinske dominante na širem prostoru je gradina Hum kod Trebinja (BOJANOVSKI 1973, 116, sl.15; ODAVIĆ 1985, 49).

³⁷⁴ ODAVIĆ 1985, 99-101.

manje značajnih međugradinskih putova, koja je pridonosila boljoj povezanosti i zajedničkoj obrani. Naravno, danas tu mrežu prapovijesnih putova nije moguće identificirati budući da uglavnom nije riječ o građenim putovima, nego o onima čija je trasa u najvećoj mjeri bila prilagođena reljefu.³⁷⁵

Premda je blizina rijeka bitno utjecala na razmještaj gradinskih naselja, opskrba vodom, kao vrlo važna egzistencijalna potreba, nije bila nimalo laka. Jer na odabir položaja gradinskih naselja ponajprije su utjecali obrambeni zahtjevi i gospodarska utemeljenost. Osim vode koja se prenosila iz rijeka, sekundarno su vjerojatno korišteni i drugi izvori (manji bazeni, lokve i slično),³⁷⁶ posebno za potrebe uzgoja stoke tamo gdje nije bilo značajnijih riječnih tokova (otoci ili izolirane cjeline gradina na višoj nadmorskoj visini u unutrašnjosti). Potvrda o građenju cisterni u prapovijesno doba nema, premda ne treba isključiti i takvu mogućnost. Na Gradini u Ošanićima pouzdano su utvrđene tri velike cisterne (jedna unutar bedema, dvije na predgradinskom prostoru Banje), koje su međutim korištene, a najvjerojatnije i građene, u helenističko doba.³⁷⁷

Sl. 27: Kopila, Korčula – pogled iz zraka na gradinske naseobinske terase.

Fig. 27: Kopila, Korčula – view to the terraces.

³⁷⁵ SUIĆ 1976, 81; ODAVIĆ 1985, 100-101.

³⁷⁶ Usp.: SUIĆ 1976, 80-81.

³⁷⁷ Usp.: MARIĆ 1977, 18.

Posebnu pozornost privlače još dva važna elementa neraskidivo vezana uz gradinsku obrambenu arhitekturu. U prvom redu to su “limitni tumuli”, zabilježeni na većini gradinskih naselja. Riječ je o gomilama redovito smještenima na najvišim kotama gradinskoga prostora ili uz mjesta ulaza na gradinu.³⁷⁸ U literaturi je i danas prisutna dvojba o značenju takvih “objekata”: je li riječ o svojevrsnim stražarnicama, čije je podizanje dodatno pojačavalo već navedenu međugradinsku vizualnu komunikaciju ili su “limitni tumuli” poglavito imali funeralnu, obrednu ili vjersku funkciju? Činjenica je da su, kako to neki primjeri pokazuju, današnji ostatci gomila bili konstruirani s potpornim zidovima, no spomenuti, zacijelo rašireni tip arhitekture “limitnih tumula” ne daje decidirane odgovore na pitanje u funkciji koje od navedenih mogućnosti su bili podignuti.³⁷⁹ Naglasit ću samo da su današnje ruine “limitnih” gomila gotovo sigurno u većini slučajeva ostatci smišljenih gradinskih objekata, a ne hrpe sitnijega i krupnijega kamenja. Uostalom, činjenica da većina gradina ima takav objekt govori, ponajprije, u prilog njihovu značenju u organizaciji i životu prapovijesnoga naselja, bez obzira je li riječ o obrambenom ili obredno-vjerskom zdanju. Ipak, skloniji sam mišljenju da je njihova obrambena funkcija bila prioritetna.

*Sl. 28: Gradina, Ošanići, Stolac – megalitski zid.
Fig. 28: Gradina, Ošanići, Stolac – megalithic wall.*

³⁷⁸ SUIĆ 1965, 167-171; BATOVIĆ 1988, 58; RADIC 2000, 40.

³⁷⁹ ODAVIĆ 1985, 68-69, Pl.5, Pl.6; FISKOVIĆ 1976, 20; MARIJAN 1989a, 63, sl.3; MARIĆ 1975, 105; SUIĆ 1976, 67.

Rješenja ulaznih prostora na gradinama slabo su poznata. Kako je riječ o prostorno manjem fortifikacijskom segmentu, djelovanjem raznih čimbenika za dugo su vrijeme ti ulazi uglavnom zatrpani sitnijim kamenjem, te ih je teško prepoznati. U nekim je slučajevima bilo moguće identificirati gradinske ulaze, kao na Gradini u Prenju (sl. 21 A). Tamo je ulaz bio s istočne strane u visini "limitnog tumula". Za trasu prilaznoga puta u stijeni je načinjen pravilan usjek približne širine oko 2,00 m i različite dubine. Zaštićen je stijenom sa sjeverne strane. Točnu konstrukciju ulaza na gradskom bedemu teško je pouzdano utvrditi, ali je na tom mjestu zamjetna koncentracija nešto većih poluobrađenih kamenih blokova. Riječ je o prilično jednostavnom i vrlo svrhovitom rješenju jer je pristupni put (koridor) i sam ulaz bio vidljiv i dobro kontroliran s "limitnoga tumula". Za sada nisu evidentirani složeniji oblici arhitekture gradinskih ulaznih prostora s propugnakulima, koridorima i obrambenim tornjevima, kao u nekim drugim krajevima uz istočnojadransku obalu.³⁸⁰

Materijal i tehnike gradnje obrambenih zidova, "limitnih tumula" ili ulaza na gradinskim naseljima dobro je poznat. Isključivo je riječ o suhozidnim gradnjama s neobrađenim ili ugrubo obrađenim kamenjem različitih veličina i oblika. Debljina obrambenih zidova (od 0,80 do 4,00 m) uglavnom je zahtijevala uređenje vanjskoga i unutrašnjeg lica od nešto krupnijega kamena dok je sredina bila ispunjena sitnijim kamenim materijalom.³⁸¹ Mladim fazama razvoja željeznoga doba pripadaju cik-cak obrambeni zidovi, zabilježeni poglavito u stolačkome kraju, na Gradini u Prenju (sl. 20, sl. 21 B) i Martinovića gomili u Hodovu (sl. 22, sl. 23), a vjerojatno su nastali pod grčkim utjecajem tijekom 5. i 4. stoljeća. Premda je zasigurno riječ o domaćoj imitirajućoj izvedbi, cik-cak zidovi, posebno na Martinovića gomili, svjedoče o nastojanju da se načini što solidniji obrambeni zid s djelomice klesanim kamenim blokovima poredanima u nešto pravilnije redove nego što je to bilo prije.³⁸² Dijelom slična gradnja potvrđena je i na gradinama Meteriz-Orašje (sl. 26) i Brijeg-Mostaći u okolici Trebinja te na Gradcu u Vodovadi.³⁸³

Nastambe željeznoga doba na području istočne Hercegovine i južne Dalmacije slabo su poznate, zbog neistraženosti i trošnosti materijala i loše konstrukcije takvih objekata. Jedini sustavno istraživani lokalitet na Gradini u Ošanićima, koji je, pored klasičnih podgradinskih padina imao i ravničarski predgradinski prostor (Banje), dao je ostatke nastambi iz helenističkoga razdoblja (sl. 25). Kako se s mnogo vjerojatnosti može pretpostaviti da se profana arhitektura na Banjama jednim dijelom ugledala na tradicionalno

³⁸⁰ BATOVIĆ 1973, 83, 86; SUIĆ 1965, 175.

³⁸¹ BATOVIĆ 1973, 80-82; RADIĆ 2000, 40.

³⁸² MARIĆ 1975, 108-109, T.3,1-2.

³⁸³ ODAVIĆ 1985, T.9, T.28,1; BATOVIĆ 1988a, 77.

graditeljstvo, unatoč jakim grčkohelenističkim utjecajima, na tom bi se primjeru moglo konstatirati da je i kuća ranijih razdoblja pretežno građena u kombinaciji drva i kamena.³⁸⁴ Osnovicu ili temelj činio je kameni sokl na koji je vjerojatno dolazila drvena građa s krovom od šindre ili kamenih ploča (u helenističko doba zabilježen je crijep). Također je vjerojatno da su zidovi kuća bili sve do krova od kamena, najčešćega materijala u svim krškim istočnojadranskim područjima. Poslužimo li se istraživanjima na Banjama, gdje su stambeni objekti redovito bili pravokutna tlocrta, s velikim oprezom mogli bismo pretpostaviti takav oblik kuće i u željezno doba. U nedostatku boljih primjera, helenistički dio naselja na Gradini u Ošanićima samo je mali i nesigurni putokaz u razmatranju stambene arhitekture ranijih razdoblja. Možda je u tom smislu najočitija spona sadržana u načinu gradnje. Naime, i na Banjama svi zidovi nastamba građeni su kamenim blokovima na suho, dakle tehnikom prije svega svojstvenom prapovijesnim razdobljima. U istom smislu govore i primjeri gradina na Obodu i Kuparima u dubrovačkom primorju te Kopili na Korčuli, gdje su utvrđene nepravilnočetvrtaste kuće, tamo pak dijelom usječene u stijenu.³⁸⁵

Gospodarstvo

Gospodarski potencijali područja južnojadranskoga područja vrlo su različiti. Primorje i južniji dio Hercegovine, osobito stolački kraj, svojim su položajem bili u daleko povoljnijoj situaciji, ne samo zbog mediteranske i submediteranske klime nego ponajprije zbog povoljnih prometnih veza. Trgovina će, dakako, biti vrlo važna djelatnost u gotovo svim fazama razvoja željeznodobne kulture. Naime, južnojadransko područje pretežno je krški krajolik, na kojemu je uzgoj poljoprivrednih kultura uvijek bio u drugom planu. Bez tada važnih prirodnih bogatstava (željeza, bronce ili drugih metala) zacijelo je temelj gospodarstva činilo stočarstvo, kao najvažniji oblik akumulacije dobara. Premda do danas nije bilo detaljnih istraživanja u tom smislu, čini se da je u željezno doba pretežno uzgajana sitna stoka, ovce i koze.³⁸⁶ Moralo se, dakle, ponajprije uvoziti željezo, bronca ili srebro, koje je željeznodobno stanovništvo moglo dobiti samo ponudom stoke ili stočnih, možda dijelom i poljoprivrednih proizvoda. Naravno, uvožena je i raznovrsna druga roba, odnosno gotovi proizvodi, u starijim fazama iz Podunavlja, a u mlađim s bogatog sredozemnog tržišta.

³⁸⁴ SUIĆ 1976, 79; DRECHSLER-BIŽIĆ 1986, 107 i d.

³⁸⁵ BATOVIĆ 1988, 58; RADIĆ 2000, 40.

³⁸⁶ BATOVIĆ 1973, 138-139; ČOVIĆ 1990, 73, T.5.

S druge strane, ma koliko je sigurno da se putem trgovine, odnosno razmjene roba, teško dolazilo do sirovina, sasvim je izvjesno da se zarana razvilo domaće obrtništvo, posebno samostalna kovinarska djelatnost. Ta je samostalnost u izvedbi metalnih predmeta zajamčena već od sredine 7. stoljeća, a najснаžnije je potvrđena u 6. stoljeću, ne gubeći kontinuitet ni kasnije. Uža regionalna ili mjesna oblikovna i tehnička svojstva pojedinih (zapravo većine) predmeta, najbolji su pokazatelj u tom smislu. Posebno su ilustrativne fibule s nogom u obliku beotskoga štita s Ljubomirskoga polja (T. 2, 8-9, 12). One ne spadaju u kategoriju vrjednijih predmeta, pa je opravdano upitati se zašto je, zbog siromaštva ili drugih razloga, došlo do prepravaka upravo tih fibula. U svakom slučaju, prepravci ukrasnih predmeta susreću se od najranijih faza željeznoga doba, primjerice na pektoralu iz Donjega Brštanika (T. 1, 1) i pločici iz Pržina (T. 17, 12) gdje su nova rješenja omogućila njihov produljeni život. S obzirom da je, dakle, riječ o stalnoj pojavi tijekom starijih faza željeznoga doba, mislim da su nedostatak vlastitih sirovina, odnosno visoka cijena nabavljanja bronce ili željeza iz drugih krajeva, nužno tjerali na štednju i prepravljane ukrasnih predmeta. Međutim, ako se vrlo dobri prepravci gotovo sigurno mogu pripisati domaćim majstorima ili radionicama, onda je podjednako vjerojatno da su ti isti majstori mogli izvesti i sav proces proizvodnje jednoga takvog ukrasnog predmeta. Dakle, problem je bio u smanjenoj mogućnosti nabavljanja skupocjene sirovine, odnosno u nevelikoj gospodarskoj moći na široj (horizontalnoj) razini tadašnjeg društva, u kojemu su samo povlašteni pripadnici vodećega sloja imali moć i bogatstvo za nabavu skupocjenih uvoznih predmeta. U istom smislu donekle govore i pokušaji izvedbe ukrasno-upotrebničkih predmeta u željezu (T. 2, 16; T. 3, 5-6, 15-16), do kojega je, vjerojatno zbog blizine srednjobosanskih rudišta, bilo lakše doći.³⁸⁷ Tendencija jačanja domaćega obrtništva nastavljena je i u 4. fazi, a najilustrativnije primjere opet nalazimo na fibulama, posebno na nalazima iz Pješivca i Grudina te Stona ili Čilipa, koje su izrazitih regionalnih svojstava, pa o mjestu njihove izvedbe ne treba dvojiti. Dakako, u nešto drukčijem ambijentu, koji su ponajprije označili sredozemni utjecaji, rad domaćega obrtništva zajamčen je i u 5. pa i 4. stoljeću. Derivati fibula tipa "Novi Pazar" (Radimlja, Grebnice, Grudina, Kačanj, Cavtat) zasigurno su lijepi primjeri rada domaćih majstora, a gotovo je sigurno da je kovinarstvo i u helenističko doba bilo vrlo razvijeno na području istočne Hercegovine i južne Dalmacije.

Trgovina je, prema tome, značajno obilježila razvoj željeznodobne kulture na južnojadranskom području sa zaleđem, možda i u većoj mjeri negoli u drugim kulturnim sredinama. Potražnja željezne rude te razvoj željezne metalurgije

³⁸⁷ MIKOLJI 1969, 2-6; ČOVIĆ 1999, 31.

sigurno su pridonijeli jačanju veza i trgovinskoj razmjeni sa susjednim područjima.³⁸⁸ Zahvaljujući slaboj primarnoj gospodarskoj osnovi, ali i povoljnom geografskom položaju, ta kultura u znatnoj mjeri iskazuje heterogena svojstva s premalo autohtonih elemenata. Dva su bitna komunikacijska smjera, dolina Neretve i pomorski putovi, utjecala na intenziviranje razmjene s drugim kulturnim sredinama.³⁸⁹ Na početku željeznoga doba prioritet su svakako imale veze s unutrašnjosti sve do panonskopodunavskoga područja prometnom okosnicom Neretva–Bosna, a u mlađim fazama, od 6., a posebno 5. i 4. stoljeća, ključnu su ulogu odigrali Narona, s jedne, i Epidaur, s druge strane.³⁹⁰ Naime, kao što je vjerojatno da su sredozemni utjecaji preko Narone dospijevali u, primjerice, stolački kraj, jednako tako možemo pretpostaviti da je grčki materijal u trebinjsko-bilečki kraj dolazio posredstvom Epidaura. Osim spomenutih glavnih smjerova kojima se odvijala robna (naturalna) razmjena, potrebno je istaknuti i stalnu, rekao bih manje impresivnu vezu sa sjeverozapadom, s delmatskim kulturnim područjem kao posrednikom prema srednjobosanskom, japodskom, liburnskom i istočnoalpskom krugu, prema kulturnoj skupini D. Dolina – S. Most. Teško je objasniti razloge ili dinamiku tih veza, no gotovo je sigurno da one postoje za sve vrijeme trajanja željeznoga doba. Nisu li Delmati možda bili posrednici u nabavi najtraženijih sirovina, poglavito željeza iz središnje ili sjeverozapadne Bosne? Jednako je, za sada, nepoznanica kojim su smjerom ovamo stizali jantar i stakleni proizvodi, a bez kemijskih ili spektrografskih analiza teško je reći je li taj materijal baltičkoga ili južnotalijanskoga podrijetla.³⁹¹ Skloniji sam mišljenju da je u ranijim fazama željeznog doba jantar dolazio preko delmatskog i japodskog područja, a da je već početkom 5. faze uvožen iz južne Italije. Od roba zanimljivih trgovačkoj razmjeni tijekom željeznoga doba svakako je važno mjesto zauzimala i sol, premda je o tomu, također, vrlo malo podataka.³⁹²

Zanemarimo li ulogu lova i ribolova kao povremenih aktivnosti, od gospodarskih djelatnosti valja još istaknuti lončarstvo. Iz već poznatih razloga, uglavnom zbog nepostojanja cjelovite analize keramičkog materijala, ne može se govoriti o svim elementima razvoja lončarstva u željezno doba na južnojadranskom području. Ipak, nalaz prostoručno rađene keramičke posude

³⁸⁸ VUKOMANOVIĆ–POPOVIĆ 1998, 104.

³⁸⁹ MARIĆ 1985, 51-52; PETRIĆ 1978a, 30; GOVEDARICA 1978a, 77-87; ZOTOVIĆ 1985, 96-99.

³⁹⁰ Usp. bilješke 11-14.

³⁹¹ PASQUINUCCI 1983, 273 i d.; CSERMÉNY–TÓTH 1983, 283 i d. Svakako je zanimljivo mišljenje po kojemu se jantarni put i put etruščanskoga importa prema sjeveru dijelom poklapaju (BOULOUMIÉ 1983, 181-192).

³⁹² ZANINOVIC 1991, 255 i d.

koja imitira grčki oblik i koja je priložena uz pokojnika u grobnici 2, humka I na Grudinama potvrđuje da se tradicijsko lončarstvo održalo i u vrijeme kada u istočnoj Hercegovini dominiraju uvozne grčke keramičke ili staklene vaze. Po rezultatima istraživanja na Gradini u Ošanićima, tradicijska proizvodnja keramičkoga posuda nastavljena je i u helenističko doba.³⁹³

Pokapanje i analiza grobnoga inventara

Oduvijek je pokapanju pokojnika pridavana osobita pozornost, a zahvaljujući uglavnom toj činjenici, danas se mogu upoznati i mnogi drugi segmenti života, kulture ili vjerovanja kod stanovništva istočne Hercegovine i južne Dalmacije željeznoga doba. Većinu spoznaja zapravo crpimo iz podataka vezanih uz pokapanje mrtvih, koji, bilo da je riječ o oblicima gradnje grobišta, orijentaciji grobnica, obredima pokapanja i, posebno, po sadržaju popudbine na reflektivan način govore o razvoju materijalne i duhovne kulture.

Dva su temeljna tipa grobišta poznatih na području istočne Hercegovine i južne Dalmacije u željezno doba, poput većine susjednih kulturnih sredina na istočnojadranskoj obali.³⁹⁴ Glavni tip, usko vezan uz tradicijske navade, svakako pripada gradnji grobnih humaka.³⁹⁵ Najčešće su to nekropole raštrkanoga tipa, premda se nerijetko susreće i koncentracija više humaka na manjemu prostoru. Osim izvorne funkcije grobni su humci nerijetko imali i funkciju znakova “prisutnosti zajednice na određenom prostoru”, a podizani su uglavnom u blizini naselja, na blažim gorskim kosama ili uz rubove plodnijih terena i krških polja te na vapnenačkim zaravnima.³⁹⁶ Danas je gotovo nemoguće utvrditi određeno pravilo ili kriterij koji je poslužio za odabir mjesta ili položaj humaka, njihovo grupiranje i slično.³⁹⁷ Drugi, mlađi tip su nekropole u ravnome.³⁹⁸ I one su smještene u blizini naselja, najčešće na podgradinskim položajima pa je tu još očitija veza između naselja živih i mjesta ili grobišta mrtvih.³⁹⁹

³⁹³ Na Banjama, prostoru najmlađega dijela aglomeracije Gradina u Ošanićima, na više je mjesta pronađen keramički materijal prostoručne (prapovijesne) izvedbe zajedno s materijalom helenističkoga doba (vidi bilješku 28).

³⁹⁴ BATOVIĆ 1973, 94-95; ČOVIĆ 1987a, 424-429.

³⁹⁵ GOVEDARICA 1978, 28; BENAC 1984, 137; ČOVIĆ 1999, 28, 32.

³⁹⁶ ČAČE 1985a, 70-71.

³⁹⁷ BATOVIĆ 1973, 99; ČAČE-JURIĆ 1975, 161.

³⁹⁸ Nekropole u ravnome ili ravne nekropole javljaju se usporedo s grobnim humcima na širem istočnojadranskom području od kasnoga brončanog do željeznog doba, posebno kod Japoda, Liburna i Delmata (DRECHSLER-BIŽIĆ 1987, 424-426; BATOVIĆ 1987, 358; BATOVIĆ 1988, 59). Čini se da je na delmatskom području do sada zabilježeno isključivo pokapanje u ravnim nekropolama tijekom željeznog doba (ČOVIĆ 1987, 469-470).

³⁹⁹ MUMFORD 1988, 8.

Vjerojatno je svaka homogena rodovska zajednica u gradinskom naselju imala svoju mjesnu nekropolu.⁴⁰⁰ No, primjeri s Gradine u Ošanićima i obližnje Konštice govore o kultu mrtvih kao vrlo složenom problemu. Naime, u blizini i između tih dvaju gradinskih naselja evidentirani su i grobni humci (Radimlja-Vojvodina) i nekropola u ravnome (Radimlja-Konštica) iz približno istoga vremena, iz 5. i 4. stoljeća.⁴⁰¹ Svejedno je hoćemo li te dvije nekropole pripisati stanovnicima jednoga ili oba gradinska naselja, no svakako je neobično da jedna zajednica ili dva prostorno tako bliska naselja pokapaju svoje mrtve na dva načina. Po svim pokretnim i nepokretnim nalazima najprije bi se moglo zaključiti da su Gradina ponad Ošanića i gradina na Konštici činile jednu nasebinsku aglomeraciju i da nema elemenata koji bi upućivali na to da su u njima stanovale dvije heterogene zajednice. Jednako je teško prihvatiti mogućnost da je jedno od spomenutih naselja pokapalo svoje mrtve na dva načina, a ono drugo samo na jedan način. Stoga je u ovome trenutku teško objasniti tu pojavu, bez obzira što je upravo ta aglomeracija istraživana više od drugih. Uza sve to, na Banjama, dijelu naselja ispred megalitskih zidova na Gradini u Ošanićima, otkriveni su manji grobni humci iz helenističkoga doba.⁴⁰²

Zbog svega, u ovome trenutku mogu samo postaviti nekoliko logičnih pitanja ili naputaka u tom smislu. Čini mi se da razrješenje problema treba prije tražiti na Gradini u Ošanićima negoli na Konštici. Naime, na Gradini u Ošanićima se u protopovijesno i helenističko doba razvija najznačajnije naselje u zaleđu južnojadranske obale, središte i gradsko naselje ilirskih Daorsa, u kojemu su već tada značajno mjesto zauzimali strani utjecaji, ako već nije bilo i skupina stranaca, ponajprije grčkih doseljenika.⁴⁰³ S druge strane, nikako se ne može ignorirati utjecaj zapadnih susjeda Delmata kod kojih je pokapanje u ravnim nekropolama u to vrijeme dominantna pojava.⁴⁰⁴ Slijedeći tu misao, moglo bi se pretpostaviti da su stranci - bilo daleki Grci ili bliski Delmati - donijeli novi način pokapanja u nekropolama u ravnome. Ja ipak mislim da se oni tu nisu i pokapali, osim možda iznimno, nego da su samo utjecali na indigeno stanovništvo i na njihov kult mrtvih. Tome u prilog govore bar dvije činjenice: prva je da su način pokapanja (inhumacija u ispruženom položaju) i prilozima uz pokojnika (uz nakit obvezno dolazi i oružje) zapravo tradicijske forme poznate iz starijih željeznodobnih faza razvoja kulture; druga je činjenica da se nekropole u ravnome u približno isto vrijeme susreću i na nekoliko drugih mjesta južnojadranskoga područja sa zaleđem, u Kačnju ili Stonu, na primjer, gdje je teže očekivati neku koloniju stranaca.

⁴⁰⁰ SUIĆ 1976, 74-75; ZOTOVIĆ 1985, 125.

⁴⁰¹ TRUHELKA 1895, 512-516, fig.20 – fig.27. Vidi bilješke 76 i 77.

⁴⁰² MARIĆ 2000, 42.

⁴⁰³ MARIĆ 2000, 45.

⁴⁰⁴ KIRIGIN 1985, 92 i d.

Ako, pak, prihvatimo da su stanovnici jednoga naselja (zanemarivo je što je kod gradine Ošanići i gradine Konštica ipak riječ o dva, istina vezana, naselja) pokapani istodobno u dvije vrste grobišta, onda je to svakako i ponajprije sociološki fenomen. Na poticaj stranaca jedan dio stanovništva pokapa se u nekropolama u ravnome tijekom 5. i 4. stoljeća, drugi dio i nadalje ostaje vjeran tradicijskom načinu i gradnji grobnih humaka. Koja je društvena struktura iznjedrila takvu pojavu i tko su oni koji napuštaju višestoljetnu tradiciju? Može li se ona razriješiti ili dokazati pomoću pokretnoga inventara u grobnicama oba tipa nekropola? O razvoju društva još će biti riječi, a ovdje samo ističem da se u protopovijesno vrijeme mogu identificirati izdvojeni ili vodeći slojevi društva, neka vrsta vojničko-aristokratskoga reda, koji je, zahvaljujući svom statusu i naglašenu prisvajanju dobara, upravo u to vrijeme počeo intenzivnije dobavljati raskošnu robu iz sredozemnih kulturnih i umjetničkih središta. S druge strane, pokretni inventar grobnica iz nekropola u ravnome, primjerice Radimlje-Konštice i Kačnja, doista pokazuje veće bogatstvo, raznovrsnost i vrijednost u odnosu na istodobne nalaze iz Radimlje-Vojvodine ili iz humka I na Grebnicama. No, kako primjerice nalazi iz Stona dijelom demantiraju tezu o naglašeno većoj vrijednosti inventara grobnica u ravnome u odnosu na one iz grobnih humaka, mislim da će samo buduća istraživanja razriješiti taj problem.

Grobni humci građeni su uglavnom od kamena ili kamena i zemlje, a podizani su na pomno ili djelomično zaravnjenoj površini.⁴⁰⁵ Najprije bi, čini se, na tako zaravnjenoj površini bila izgrađena središnja grobna jezgra kružnoga ili nepravilnoga kružnog oblika za prvi ukop, a potom bi uokolo bio nabacan kameni i zemljani materijal koji bi obično na periferiji bio utvrđen vijencem od nešto krupnijega kamenja.⁴⁰⁶ Na području istočne Hercegovine i južne Dalmacije u istraženim humcima zamijećene su slične pojave, katkad i neobične konstrukcije.⁴⁰⁷ Tako je, primjerice, u konstrukciji grobnoga humka u Grebnicama značajan sloj činila nabijena zemlja svijetlosmeđe i svijetložute boje.⁴⁰⁸ Svi poznati istočnohercegovački grobni humci mogu se ubrojiti u kategoriju srednje ili manje veličine. Najčešće su promjera od 12,00 do 20,00 m, visine od 1,00 do 5,00 m, premda ih ima i znatno manjih i znatno većih.⁴⁰⁹ Zbog dugovremene izloženosti propadanju i trošnosti materijala, odnosno tehnika gradnje, izvorne mjere humaka svakako su bile nešto drukčije u odnosu

⁴⁰⁵ BENAC 1984, 137.

⁴⁰⁶ GOVEDARICA 1978, 21; ZOTOVIĆ 1985, 81-90; ČOVIĆ 1983, 164-166; ČAČE-JURIĆ 1975, 162; BATOVIĆ 1987, 355-357.

⁴⁰⁷ ČOVIĆ 1982, 17, Pl.3 – Pl.5.

⁴⁰⁸ Vidi Dodatak 1.

⁴⁰⁹ BATOVIĆ 1988, 58.

na današnje. Nije potrebno spominjati da su svi konstruktivni detalji izvedeni bez ikakva veziva, ako zanemarimo zemlju kao materijal u tom smislu. Pokapanje u srednjemu vijeku u mnogo je primjera utjecalo na njihov prvotni izgled. Nekropole sa stećcima i kasnija kršćanska groblja vrlo često su bila smještene upravo na prapovijesnim grobnim humcima.

U svim istraženim humcima utvrđen je gotovo istovjetan tip grobnice. Riječ je o konstrukciji elipsoidna ili djelomično pravokutna tlocrta, s jednim ili dva reda nešto krupnijih kamenova, a vjerojatna tanja kamena ploča poklopnica uglavnom je razbijena pa je u mnogim slučajevima dvojbeno je li ona i postojala. Grobnice su građene na površini gomile zaravnjene sitnijim pijeskom, a razmještene su u raznim dijelovima ("kvadrantima"), čini se bez posebno jasnoga kriterija. Ukopane su na različitim dubinama, od 0,30 do 0,90 m, a svi ukopi su bili kosturni (Plan 1). Nažalost, najčešće su stradavale grobne konstrukcije u središtu humka, možda zbog pljačkanja, a sasvim sigurno i zbog kasnijih (srednjovjekovnih) grobnica. Tako je na primjeru iz Ljubimirskoga polja, humka I na Grebnicama ili humaka I-IV na Grudinama, teško prepoznati veću razliku u značenju pojedinih grobnica, bilo da je riječ o njihovom razmještaju bilo o bogatstvu priloga. Moglo bi se tvrditi da je riječ o grobnicama u koje su pokopani pokojnici jednaka ili približno jednaka društvenog statusa. Većina grobnica u istraženim humcima bila je skupnoga karaktera pa je zasigurno riječ o obiteljskim grobnicama.⁴¹⁰ A uzme li se primjer humka I na Grebnicama (sl. 3, sl. 6, sl. 7), u kojemu su otkrivene tri skupne grobnice vremenski kontinuirano pozicionirane, čini se da bismo zapravo mogli govoriti o obiteljskim humcima, a ne humcima širih jedinica društva (rod ili bratstvo), poznatih kod prapovijesnih zajednica. Nejasna je situacija s grobnim konstrukcijama u humku IX u Pržinama kod Gacka, no tamo je, čini se, bilo više pojedinačnih ukopa, dakako, u više grobnica. U Gubavici je situacija nešto složenija: tamo su otkrivene i grobnice s pojedinačnim ukopima i skupne grobnice.

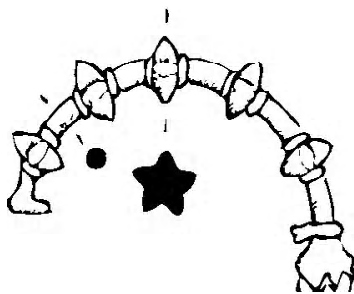
S obzirom na činjenicu da je većina grobnica skupnoga tipa, gdje ukopi nisu izvršeni odjednom, nego se pokapalo u dužem razdoblju, zasigurno su na mjestu takve grobnice morali postojati vanjski, površinski biljezi.⁴¹¹ Kakvi su bili vanjski biljezi, kameni, drveni ili drugačiji, danas nije moguće utvrditi.

⁴¹⁰ Skupne ili obiteljske grobnice obilježile su kulturu željeznog doba na delmatskom, liburnskom i japodskom području (ČOVIĆ 1987a, 470; BATOVIĆ 1987, 357; BRUSIĆ 2000, 1-15; DRECHSLER-BIŽIĆ 1987, 427; TRUHELKA 1901, 3). Skupno pokapanje pojedinačno je poznato još u starčevačkoj kulturi (GARAŠANIN 1979, 122-123). Skupne, zapravo obiteljske grobnice prevladavajući su oblik i tijekom helenističkog razdoblja na jadranskom području, a nastale su na supstratu koji se može vezati "uz autohtone običaje kod domorodaca na tlu Dalmacije" (KIRIGIN 1985, 92, 96, 99-101).

⁴¹¹ Primjer označavanja grobova evidentiran je u badenskoj kulturi u sjevernoj Mađarskoj (DIMITRIJEVIĆ 1979, 204). Usp. također: BATOVIĆ 1983, 288; GARAŠANIN 1983, 479; ČOVIĆ 1987, 272; KIMMIG 1987, 251 i d.

O tome da su grobnice željeznoga doba u humcima zaista skupne (obiteljske), podjednako govori i analiza inventara popudbine. Naime, u svim grobnicama otkriveni su ostatci više kostura. Položeni su jedni preko drugih, a prilozi u grobnicama svojstveni su i muškim i ženskim osobama. U tom smislu ilustrativan je primjer grobnica br. 1 i br. 3 u humku I na Grebnicama u Ukšićima na Ljubomirskom polju (sl. 3) pa ću se njime detaljnije pozabaviti. To su dvije grobnice koje se vremenski nasljeđuju, s tim da starija (br. 1) sadrži neke predmete koji su gotovo iz istoga razdoblja kao predmeti u mlađoj grobnici (br. 3). Dakle, najmlađi predmeti u starijoj pripadaju istom vremenu kao najstariji predmeti u mlađoj grobnici. Grobnica 1 orijentirana je sjeverozapad-jugoistok, a grobnica 3 sjever-jug. Na prvi je pogled zamjetno grupiranje predmeta na sjevernoj i južnoj strani grobnica. Ako povučemo crtu približno po sredini duljine grobnica, onda je analizom jedne i druge skupine predmeta moguće doći do zanimljivih zaključaka.

Analizirajući grobni inventar, držao sam se popisa predmeta od 12. i 16. srpnja 1968. godine prema terenskim planovima (sl. 6 i sl. 7), uz samo jednu malu intervenciju. Naime, u originalnom popisu priloga u grobnici 1 fibule vezane lančićem označene su kao jedan predmet (sl. 6, 15), no držimo li se ujednačena kriterija, onda i njih treba promatrati kao dva predmeta. Na sličan način fragmente pod br. 9 (sl. 6) treba pripisati maču br. 11. S druge strane, nejasan je status fibule tipa "Štrpci" (sl. 29) koje nema u popisu iz 1968. godine, a najvjerojatnije je pripadala grobnici 3, kao i dva brončana privjeska (T. 2, 30-31), 14 komada spiralnih brončanih cjevčica (T. 2, 32-33) i dvije brončane perle (T. 2, 34-35), koji su pripadali grobnici 1, prema terenskom dnevniku.⁴¹² Stoga analizu materijala treba raditi na postojećim podacima, dakle na bazi 47 predmeta u grobnici 1 te 61 predmeta u grobnici 3 (varijanta A). Međutim, ako skupinu staklenih, jantarnih i brončanih zrna u grobnicama smatramo jednim predmetom (najčešće – ogrlica), onda u varijanti B raspoložemo sa 45 predmeta u grobnici 1, odnosno 52 predmeta u grobnici 3.

Sl. 29: Grebnice, Ukšići, tumulus I, grobnica 3 – fibula tipa "Štrpci".
 Fig. 29: Grebnice, Ukšići, tumulus I, grave 3 – the type Štrpci fibula.

⁴¹² Vidi Dodatak 1.

Dakle, u grobnici 1 otkriveno je 47 predmeta priloženih uz 5 pokojnika s glavom na sjeverozapadnoj te 4 s glavom na jugoistočnoj strani.⁴¹³ Oružju pripada 10 (21,3 posto), a nakitu 37 (A: 78,7 posto). Na “sjevernoj” polovici grobnice smješteno je 20 predmeta, što čini 42,5 posto ukupnog broja. Na “južnoj” strani pronađeno je 27 (A) predmeta ili 57,5 posto, odnosno 25 predmeta u varijanti B. No, kako ćemo na koncu ove raščlambe vidjeti, posve je sigurno da oružje na “južnoj” polovici zapravo pripada “sjevernoj” skupini predmeta. Ako se “sjevernoj” strani pridruži još i preostalo oružje s “južne” strane, onda toj skupini predmeta pripada 26 (55,3 posto), a južnoj strani ostaje 21 (44,7 posto) predmet po varijanti A, te 19 predmeta u varijanti B. Nadalje, moguće je utvrditi da “sjevernoj” strani pripada 16 komada nakita (43,2 posto od nakitnih predmeta), a “južnoj” strani 21 (56,8 posto), odnosno 19 komada nakita u varijanti B (Grafikon 2).

Sjevernoj strani grobnice 1 pripadaju sljedeći tipovi materijala: pločaste fibule (sl. 6, 13-14, T. 2, 1-2), fibule vezane lančićem (sl. 6, 15, T. 2, 14), igla s ušicom (sl. 6, 16, T. 2, 17), dvokrake igle (sl. 6, 22-24, T. 2, 22-24), igle sa sitno profiliranim vratom (sl. 6, 17, 20, 26, T. 2, 18-19), igle sa zavintom glavicom (sl. 6, 21, T. 2, 25), brončana pinceta (sl. 6, 12 T. 2, 15-16), fragment željezne pincete (sl. 6, 7, T. 2, 16) brončana alka (sl. 6, 25, T. 2, 28), željezni noževi (sl. 6, 1, 3, 10, T. 2, 44-45) i mač (sl. 6, 2, T. 2, 48). Južnoj strani pripadaju: spiralnonaočaraste fibule (sl. 6, 37-40, T. 2, 3-7), fibule s nogom u obliku beotskoga štita (sl. 6, 30-32, T. 2, 8-12), fibule četvrtaste nožice s kuglicom (sl. 6, 27, 28, T. 2, 10-11), fibula s izduženom nožicom nepravilna oblika (sl. 6, 29, T. 2, 13), spiralne narukvice (sl. 6, 41, 42, T. 2, 26), igle sa sitno profiliranim vratom (sl. 6, 18-19, T. 2, 20-21), brončana alka (sl. 6, 33, T. 2, 27), staklena zrna (sl. 6, 44-46, T. 2, 37-38, 40), srebrni prsten (sl. 6, 47, T. 2, 36), željezna koplja (sl. 6, 4-6, 35, T. 2, 41-43), noževi (sl. 6, 8, 9, T. 2, 46) i mač (sl. 6, 11, T. 2, 47) – Grafikon 2.

Grobnica 3 u humku I na Grebnicama orijentirana je sjever-jug (sl. 7). Kostí pokojnika loše su sačuvane, na sjevernoj strani bilo je najvjerojatnije 7 lubanja, a na južnoj 3.⁴¹⁴ Oružju pripada 21 (34,5 posto), a nakitu 40 predmeta (65,5 posto). Razmještaj nalaza gotovo je isti kao kod grobnice 1. Uz uobičajeno grupiranje na sjevernoj i južnoj strani grobnice, posebno uz glave i na prsima pokojnika, i u grobnici 3 na obje strane položeno je oružje. I dok su u starijoj grobnici br. 1 koplja bila smještena samo na južnoj strani, ona su u grobnici 3 polagana na obje strane. Razdijelimo li grobnicu na pola, sjevernoj strani u varijanti A pripada 30 (49,2 posto), odnosno 29 (B) predmeta, a južnoj strani 31

⁴¹³ Vidi Dodatak 1.

⁴¹⁴ Vidi Dodatak 1.

(50,8 posto), odnosno 23 (B) predmeta. Međutim, ako sjevernoj strani pridružimo i oružje s južne strane, kao u primjeru grobnice 1, onda su odnosi nešto drukčiji. Tada bi sjevernoj strani pripadalo 38 (62,3 posto), odnosno 37 (B), a južnoj 23 (36,5 posto) ili 15 predmeta u varijanti B. Na sjevernoj strani nalazi se 17 (42,5 posto), odnosno 16 (B) nakitnih predmeta, a na južnoj strani 23 (57,5 posto), odnosno 15 (B) komada nakita (Grafikon 3).

U grobnici 3 sjevernoj strani pripadaju: igle sa sitno profiliranim vratom (sl. 7, 10, 54, 61, T. 3, 7-10), omega igle (sl. 7, 12, T. 3, 12), fragmentirana željezna dvokraka igla (sl. 7, 46, T. 3, 15-16), igle sa zavintom glavicom (sl. 7, 30, T. 3, 11), pincete (sl. 7, 9, 59, T. 3, 23-24), privjesci s bačvastim središnjim dijelom (sl. 7, 41, 48, T. 3, 18-19), alke (sl. 7, 42, 44, T. 3, 20, 22), brončana zrna (sl. 7, 55, 60, T. 3, 25-26), kopča (sl. 7, 63, T. 3, 27), nosač i fragment željezne fibule (sl. 7, 47, 56-57, T. 3, 5), koplja (sl. 7, 6, 11, 43, 49, 51, T. 4, 4, 5, 8-10), noževi (sl. 7, 14, 33, 40, 52, 53, 58, 62, T. 5, 1-2, 4, 6-7, 10, 12). Južnoj strani pripadaju: polumjesečaste fibule (sl. 7, 13, 29, T. 3, 1-2), fibule s četvrtastom nogom s rupicama ili roščićem (sl. 7, 34-35, T. 3, 3-4), fragmenti željeznih fibula (sl. 7, 25, 45, T. 3, 6), dvokrake igle (sl. 7, 4, 18, T. 3, 13-14), alka (sl. 7, 3, T. 3, 22), privjesak u obliku kotača (sl. 7, 37, T. 3, 28), staklena (sl. 7, 5, 20, 32, T. 3, 29-31) i jantarska zrna (sl. 7, 2, 8, 21-22, 38, 50, T. 3, 32-39), željezna koplja (sl. 7, 1, 27-28, 31, 39, T. 4, 1-3, 6-7) i noževi (sl. 7, 7, 15, 17, 36, T. 5, 3, 5, 8, 9, 11) – Grafikon 3.

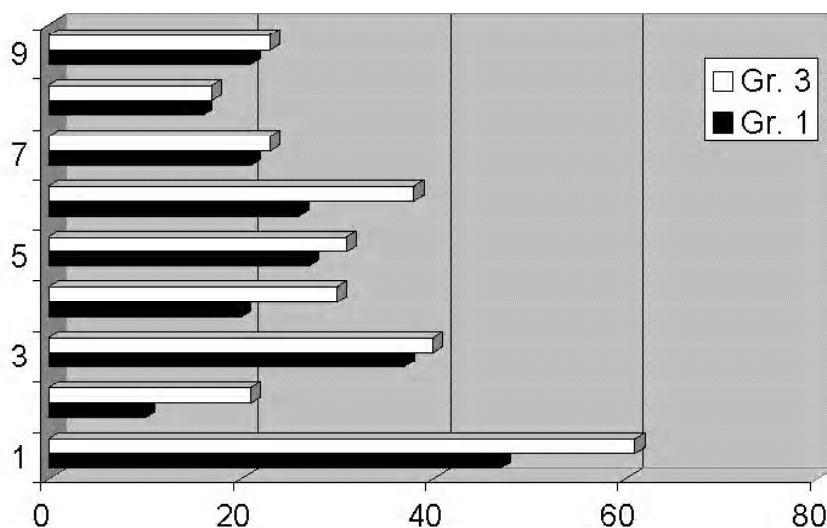
Grobnice, tum I	Grobница 1		Grobница 3	
	A	B	A	B
1. Broj predmeta	47	45	61	52
2. Oružje	10 (21,3%)	10 (22,3%)	21 (34,5%)	21 (40,4%)
3. Nakit	37 (78,7%)	35 (77,7%)	40 (65,5%)	31 (59,6%)
4. Sjever. strana	20 (42,5%)	20 (44,4%)	30 (49,2%)	29 (55,8%)
5. Juž. strana	27 (57,5%)	25 (55,6%)	31 (50,8%)	23 (44,2%)
6. Sjever. strana (svo oružje)	26 (55,3%)	26 (57,8%)	38 (62,3%)	37 (71,1%)
7. Juž. strana (bez oružja)	21 (44,7%)	19 (42,2%)	23 (37,7%)	15 (28,9%)
8. Sjever. strana – nakit	16 (43,2%)	16 (45,7%)	17 (42,5%)	16 (51,6%)
9. Juž. strana – nakit	21 (56,8%)	19 (54,3%)	23 (57,5%)	15 (48,4%)

Tab. 3: Pregled i razmjestaj arheološkog materijala u grobnicama.
Tab. 3: Disposition of the finds in the graves.

GREBNICE, tum. I					
Grobnica 1			Grobnica 3		
Nalazi	Sjev. strana	Juž. strana	Nalazi	Sjev. strana	Juž. strana
1.Fibula	5 (33,3%)	10(66,7%)	1.Fibula	2(25,0%)	6(75,0%)
2.Igla	8 (80,0%)	2(20,0%)	2.Igla	6(66,7%)	3(33,3%)
3.Pinceta	2 (100%)	-	3.Pinceta	2(100%)	-
4.Alka	1 (50,0%)	1 (50,0%)	4.Alka	2(66,7%)	1 (33,3%)
5.Privjesak	-	1 (100%)	5.Privjesak	2(66,7%)	1 (33,3%)
6.Stakl.zrno	-	3 (100%)	6.Stakl.zrno	-	3(100%)
7.Nož	3 (60,0%)	2(40,0%)	7.Nož	8(72,7%)	3(27,3%)
8.Koplje	-	3 (100%)	8.Koplje	5(50,0%)	5(50,0%)
9.Mač	1 (50,0%)	1 (100%)	9.Dugme	-	1 (100%)
10.Narukvica	-	2 (100%)	10.Br.lančić	-	1 (100%)
11.Srebro	-	1 (100%)	11.Br.kopča	1 (100%)	-
12.Kost	-	1 (100%)	12.Br.zrno	2(100%)	-
			13.Jantar	-	7(100%)

Tab. 4: Zastupljenost i učestalost vrsta arheološkog materijala u grobnicama.

Tab. 4: Presence and frequency of the finds in the graves.

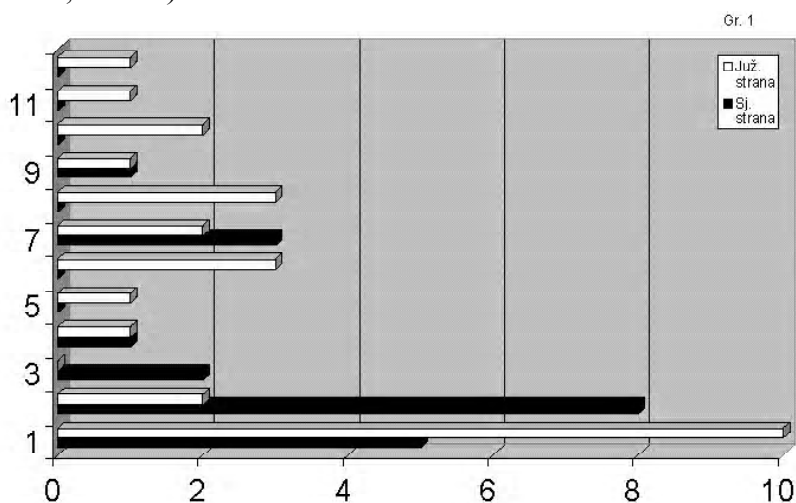

Grafikon 1: Paralelni pregled zastupljenosti arheološkoga materijala u grobnicama 1 i 3, tumulus I u Grebnicama.

Graph. 1: Frequency of the finds in the graves 1 and 3, in Grebnice, tumulus I.

Ostavimo li oružje po strani, jer će o njemu biti još govora, iz tablice i prethodne analize jasno se može uočiti da na sjevernoj strani, uz osjetno manji broj fibula, uopće nema jantarnih i staklenih zrna niti narukvica ili dijadema (lančica). Na južnoj, pak, strani nema pinceta i brončanih zrna, i značajno je manji broj igala. U mlađoj grobnici br. 3 ima, uz gotovo jednak broj kostura, dvostruko manje fibula, što se nikako ne može objasniti manjim brojem pokopa; naime, u grobnici 1 s glavom na toj strani položena su četiri, a u grobnici 3 tri pokojnika. Stoga, osim u toj činjenici, razloge izrazito manjemu broju fibula u mlađoj grobnici treba tražiti u nekim drugim elementima razvitka željeznodobnoga društva. Objasniti tu pojavu samo modnim navikama, bilo bi odveć jednostavno, ali je, s druge strane, gotovo sigurno da fibula u mlađim odsjecima željeznog doba gubi značenje koje je imala u ranijim fazama.

Nadalje, odnosi koje iskazuju vodeće vrste materijala prema svojem položaju u dvjema grobnicama ipak su, bez obzira na vremenski čimbenik, gotovo ujednačeni. I u grobnici 1 i u grobnici 3 izrazita je koncentracija fibula, narukvica, jantarnih i staklenih zrna na južnoj, odnosno igala i pinceta na sjevernoj strani. Postotci učestalosti gotovo su istovjetni u obje grobnice pa se, unatoč tom malom uzorku, čini mogućim izvući nekoliko zanimljivih opaski vezanih uz pokapanje, ali i razvitak željeznodobne kulture. Mislim da je gotovo potpuno sigurno tvrditi da prilozi koncentrirani na južnim stranama dviju grobnica pripadaju ženskim, a na sjevernim stranama muškim pokojnicima (Graf. 2, Graf. 3).

Grafikon 2: Pregled i odnos zastupljenosti vrsta arheološkog materijala u grobnici 1, tumulus I na Grebnicama.

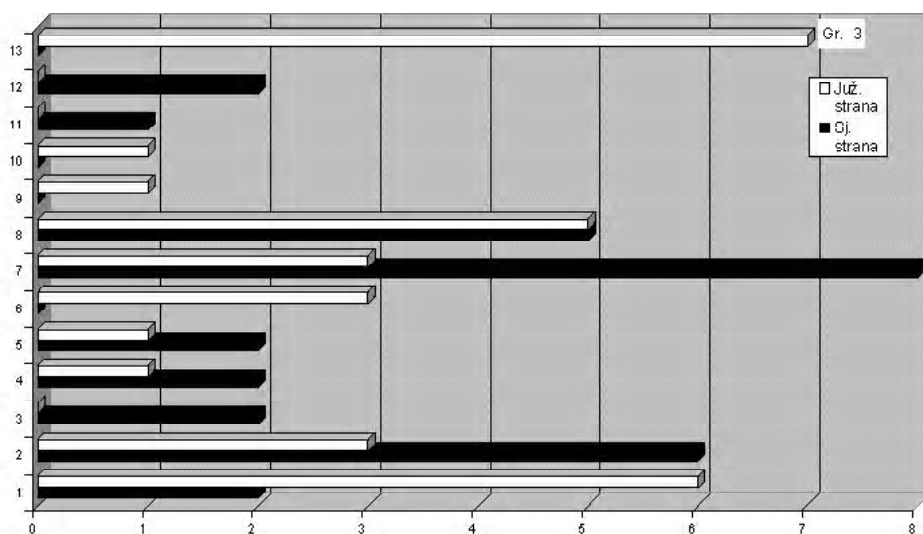
Graph. 2: Relation of the finds types in the grave 1, in Grebnice, tumulus I.

Poseban problem u interpretaciji priloga popudbine zasigurno predstavlja oružje (koplja, noževi, mačevi) na južnoj, zapravo “ženskoj” strani grobnice. Jer, pojava oružja i na toj strani ponajprije može navesti na razmišljanje da se u skupne grobnice pokapalo jednom s glavom na sjevernoj, a drugi ili idući put s glavom na južnoj strani i tako naizmjenice do posljednjeg pokopa, i to bez obzira na spolnu pripadnost pokojnika. To bi značilo da su i muški pokojnici mogli biti položeni s glavom na južnoj, a žene na sjevernoj strani. Mislim da je, ipak, daleko vjerojatnija teza da su naizmjenice u skupnu grobnicu željeznoga doba pokapani članovi jedne obitelji, muški s glavom na sjevernoj/sjeverozapadnoj, a žene na južnoj/jugoistočnoj strani. Jaku potporu takvu gledištu daje primjer grobnice 3. Naime, ako prihvatimo pravilo po kojemu su pokojnici u grobnicu polagani naizmjenice jedan preko drugoga, bez obzira na spol, onda bi u njoj svakako bio pokopan podjednak broj umrlih s glavom na sjevernoj i južnoj strani, unatoč promjenjivosti mortaliteta muškaraca i žena. Tu situaciju otprilike vidimo u grobnici 1. No u grobnici 3, s uzglavljem na sjevernoj strani, pokopano je čak 7 pokojnika, a samo 3 na južnoj strani. Očito je, dakle, da je spolna pripadnost bila odlučujući čimbenik za orijentaciju pokojnika u grobnici, a ne gore spomenuto pravilo. Jer, teško je zamisliti da bi na mogući običaj naizmjenična pokapanja u obiteljsku grobnicu mogli utjecati neki drugi razlozi. Kako su grobnice u humcima zasigurno imale vanjske biljege, puka pogreška u tom smislu naprosto nije vjerojatna, jednako kao što ni zaborav ukopnika o prethodnom pokopu nije moguć. A kada se zna koliko je privrženost starim, posebno pogrebnim običajima i vjеровanjima u zagrobni život duboko ukorijenjena, ne samo u prapovijesnom vremenu i tadašnjem društvu, odstupanja od ustaljenih pravila u tako važnom segmentu ljudskoga života zasigurno nije bilo. Mislim da su upravo grobnice 1 i 3 na Grebnicama vrlo dobar primjer kontinuiteta i čuvanja pogrebnih običaja tijekom dvije stotine godina razvoja društva željeznog doba. Najbolje jamstvo u tom smislu jesu svojstva i vremenski slijed grobnoga inventara te koncentracija i postotci učestalosti pojedinih vrsta materijala na sjevernoj, odnosno južnoj strani grobnice. Na poslijetku, kad bismo i prihvatili tezu o naizmjeničnom pokapanju bez obzira na spolnost, osim što bi tada bio podjednak broj pokojnika s orijentacijom na sjevernoj i južnoj strani, vrlo bi teško bilo objasniti izrazitu koncentraciju ženskoga nakita na južnim te muškoga na sjevernim stranama grobnica.

S obzirom da, nažalost, nije bilo antropološke analize osteološkog materijala, na mnoga je pitanja u konačnici moguće samo djelomično odgovoriti. Je li u vrijeme kojemu pripada grobnica 1 smrtnost žena i muškaraca jedne obitelji bila naprosto koliko-toliko ravnomjerna pa je u njoj bio podjednak broj pokojnika s uzglavljem na jednoj i drugoj strani ili je u vrijeme kojemu pripada grobnica 3, zbog nekih razloga, smrtnost muškaraca bila naglašenija? S druge strane, o istovremenom pokapanju većega broja muškaraca (stradalih u ratnome

sukobu?) u grobnici 3 ne može biti riječi, oslonimo li se na svojstva pokretnoga inventara, posebice njihov vremenski raspon. Mislim da je i to činjenica koja dodatno potkrepljuje iznesene teze.

Koplja pak koja su nađena na južnoj ili “ženskoj” strani zacijelo su pripadala muškim pokojnicima; ona su na drvenom držalu priložena sa šiljkom nadolje, a ona druga, na sjevernoj strani, sa šiljkom uz glavu. Čini se da je u grobnici 1 uz jednoga ratnika polagano jedno koplje, a u grobnici 3 po dva koplja – jedno okrenuto prema glavi, drugo sa šiljkom uz noge. Ostaje i problem kako interpretirati položaj drugih vrsta oružja, mačeva ili noževa, posebice na južnoj ili “ženskoj” strani grobnice? Noževi i mačevi bili su uobičajeno pripasivani uz bedra ili pojas, pa su na tim mjestima postavljeni i uz pokojnike. Istina, na primjeru gr. 1 i gr. 3, noževi i slično oružje nađeni su ne samo na tim “najprirodnijim” mjestima nego i u dijelu uz glavu, ako to, s druge strane, nije posljedica novih pokopa i pomicanja predmeta priloženih uz prije pokopane pokojnike, što je, čini se, malo vjerojatno.

Grafikon 3: Pregled i odnos zastupljenosti vrsta arheološkog materijala u grobnici 3, tumulus I na Grebnicama.

Graph. 3: Relation of the finds types in the grave 3, in Grebnice, tumulus I.

Promotrivši navedenu statistiku o predmetima popudbine u grobnicama 1 i 3, ističem još nekoliko zapažanja. U starijoj grobnici (br. 1) nađeno je više nakita (A: 78,7 posto, B: 77,7 posto), manje oružja (A: 21,3 posto, B: 22,3 posto), a u mlađoj grobnici (br. 3) razmjerno više oružja (A: 34,5 posto, B: 40,4

postoj) što je i razumljivo ako je u mlađoj grobnici pokopano više muškaraca. Nadalje, zanimljivo je da su u obje grobnice predmeti popudbine brojniji na sjevernoj “muškoj” strani ako toj skupini s pravom pridružimo oružje s južne, “ženske” strane. U obje grobnice manje je predmeta oružja, a više nakita. Nakit je osjetno brojniji na “ženskoj” negoli na “muškoj” strani u grobnici 1, a gotovo podjednak u grobnici 3. Razmjerno veći broj nakita i, općenito, predmeta popudbine u grobnici 3 na “muškoj” strani svakako je posljedica činjenice da je u tu grobnicu pokopano znatno više pokojnika s uzglavljem na sjevernoj strani.

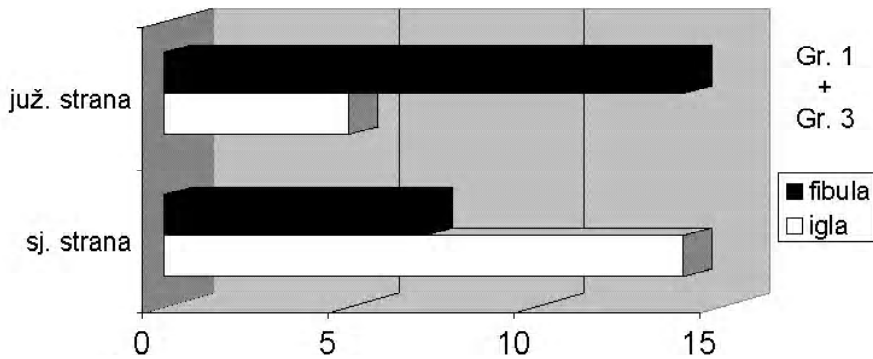
U dvije grobnice vjerojatno je bilo pokopano 12 muškaraca i 7 žena. Ako broj predmeta pripisanih sjevernoj strani podijelimo s brojem pokojnika, onda na jednoga pokojnika u grobnici 1 dođe 5,2, a u grobnici 3 – 5,4 predmeta. Na južnoj ili “ženskoj” strani pojedinačnu ukopu pripada po 5,2 predmeta u grobnici 1, odnosno 7,6 (A) ili 5,0 (B) predmeta u grobnici 3. Uz vjerojatnih 12 muških pokojnika u obje grobnice priloženo je 64 (A) ili 63 (B) predmeta (5,3 predmeta pojedinačno), a uz 7 ženskih ukopa bilo je 44 (A) ili 34 (B) predmeta (pojedinačno 6,2, odnosno 4,9).

Unatoč gore navedenom nerazmjeru u broju pokopa s glavom na sjevernoj i južnoj strani, već sam spomenuo da je nakit ipak znatno brojniji na južnoj strani. Ukupno gledajući obje grobnice, na “ženskoj” je strani 44 (odnosno 34 u varijanti B), a na muškoj 33 (u varijanti B – 32) komada nakita. Ali kako je bilo gotovo dvostruko više pokopanih muškaraca, pojedinačno je ženskim pokopima pripadalo 6,2 (A), odnosno 4,9 (B), a muškim samo 2,7 predmeta nakita. S obzirom da su gotovo svi nakitni predmeti zapravo bili upotrebnici predmeti nošnje, taj je podatak vrlo važan u razmatranju odijevanja muškaraca, odnosno žena u vrijeme željeznoga doba. Jasno je da su žene nosile raznovrsniju nošnju, brojniji i bogatiji nakit. Kad se tomu doda da je u grobnici 1, a naročito u grobnici 3, na sjevernoj strani gotovo isključivo nađen nakit svojstven muškoj nošnji i da je u južnim dijelovima grobnica koncentriran upravo ženski nakit, onda su pretpostavke o pokapanju muškaraca s glavom na jednoj (u ovom primjeru: sjevernoj), a žena na drugoj (južnoj) strani u potpunosti potvrđene. Pojednostavnjeno, fibule (posebice spiralnonaočaraste i polumjesečaste) i ogrlice su ženski, a oružje, pločaste fibule, igle ili pincete su muški prilozi.⁴¹⁵ Dakle – po koncentraciji “muških”, odnosno “ženskih” priloga (sl. 6, sl. 7, Grafikon 1 - 4) gotovo je sigurno da su muškarci pokapani s glavom na sjevernoj, a žene s glavom na južnoj strani.

⁴¹⁵ Usp.: TERŽAN 1990, 65 i d.; SVOLJŠAK 1973, 406; GABROVEC 1975, 342-342, 356-357; GABROVEC 1987, 40, 43, 48, 56, 61; GUŠTIN 1975, 472 i d.; KNEZ 1993, 25; BATOVIĆ 1988a, 84.

S druge strane, sasvim je sigurno da su u jednu grobnicu pokapani upravo članovi jedne obitelji, muški i ženski, vjerojatno i djeca.⁴¹⁶ Zbog slabe istraženosti i nepotpune dokumentacije glavnine nalazišta teško je reći da li je spomenuto pravilo pokapanja muškaraca s glavom na jednoj, a žena s glavom na drugoj strani bilo i opće pravilo pokapanja u željezno doba na području istočne Hercegovine i južnog Jadrana. Stoga samo nova istraživanja mogu u tom smislu dati nove podatke, potvrditi ili zaniijekati taj funeralni običaj, istodobno i sociološki fenomen.

Primjer grobnica 1 i 3 iz humka I u Grebnicama dijelom pruža, dakle, i mogućnost za analizu i utvrđivanje muške i ženske odjeće ili opreme. Budući da su fibule i igle najizrazitiji predstavnici ženske, odnosno muške nošnje, onda treba vidjeti kakav je njihov odnos i raspored u grobnicama (Grafikon 4).

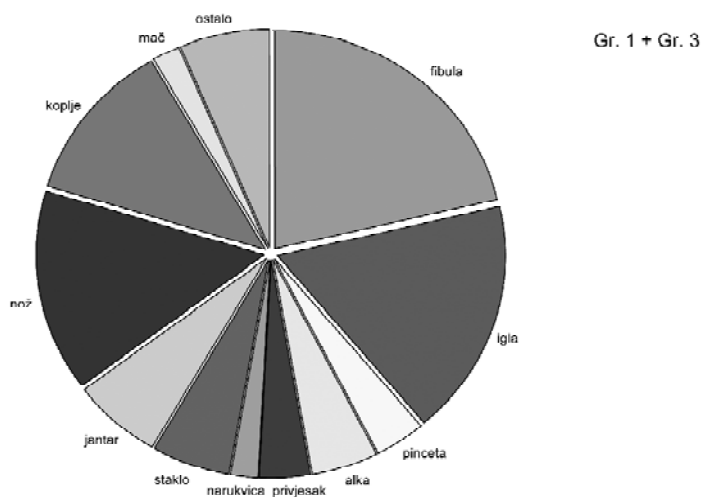
Grafikon 4: Odnos zastupljenosti fibula i igala na južnim i sjevernim stranama grobnica 1 i 3.

Graph. 4: Relation of the fibulae and the needles, found on the south and the north sides of the graves 1 and 3.

U grobnici 1 na sjevernoj strani smješteno je 5 fibula. Ako zanemarimo fragment željezne fibule pod br. 43 na sl. 6 (taj je komad možda i dislociran), muškim pokojnicima zapravo pripadaju dvije pločaste fibule (sl. 6, 13-14, T. 2, 1, 2) i dvije fibule vezane lančićima (sl. 6, 15, T. 2, 14). Kako su se fibule obično nosile u paru (one već spomenute svakako), samo su dva muška pokojnika imala takvu vrstu priloga. S druge strane, kad se uzme u obzir da pločaste fibule zapravo često imaju ulogu pektorala i da fibule vezane lančićem također imaju vrlo sličnu pektoralnu ulogu, onda je zaista i u toj činjenici moguće

⁴¹⁶ Usp.: MIKIĆ 1977, 116; ČOVIĆ 1987a, 470.

vidjeti drukčiju funkciju fibula na muškoj negoli na ženskoj nošnji. Očito, fibule su na muškoj odjeći, uz moguće značenje poput insignija, imale pretežno ukrasnu funkciju. U grobnici 3 na sjevernoj muškoj strani smještene su dvije fibule – dakle, vjerojatno je samo jedan od sedam muških pokojnika nosio tu vrstu predmeta. No kako je riječ o slabo očuvanim fragmentima željeznih primjeraka (sl. 7, 47, 56-57), nije moguće govoriti o njihovu samo ukrasnom značenju, kao u primjeru pločastih fibula ili fibula vezanih lančićem u grobnici 1.

Grafikon 5: Zastupljenost pojedinih vrsta arheološkog materijala u grobnici 1 i 3, tumulus I na Grebnicama.

Graph. 5: Presence of the finds types in the graves 1 and 3, in Grebnice, tumulus I.

Na južnoj strani grobnice 1 otkriveno je 10 fibula. Najviše je spiralnonaočarastih (sl. 6, 37-40, T. 2, 3-6) i fibula s nogom u obliku beotskoga štita (sl. 6, 30-32, T. 2, 8-9, 12), a zastupljene su i druge vrste (sl. 6, 27-29, T. 2, 10-11, 13). Sve su to tipovi uobičajeni i svojstveni razvoju kulture željeznoga doba od konca 7. do početka 5. stoljeća, a kako su s uzglavljem na južnoj strani pokopane 4 pokojnice, ispada da je uz svaku bilo priloženo po 2,5 fibula. Taj nelogični, matematički dobiveni broj svakako valja pokušati analizirati utvrđivanjem kronološke skale i svrstavanjem fibula u parove, jer je gotovo sigurno da su po dvije fibule pripadale svakoj pokojnici, a nekima možda i tri.

Stilski gledano, parovi fibula dosta se lako prepoznaju – dva para činile su četiri spiralnonaočaraste (T. 2, 3-6), jedan par dvije fibule s nogom u obliku beotskoga štita (T. 2, 8, 12), zatim bi u paru mogle biti kasni tip fibule s nogom u obliku beotskoga štita (T. 2, 9) i fibula s izduženom nožicom (T. 2, 13) te napokon i fibule s kugličastim izdankom na četvrtastoj nožici (T. 2, 10-11). Premda nije isključeno da je s glavom na južnoj strani grobnice 1 pokopano 5 pokojnica, a ne 4 (kosti su bile relativno slabo očuvane), moguće je da su u određenom razdoblju one pokapane s po tri fibule; no zbog uvjerljivosti stilskih osobina predloženih parova fibula teško bi bilo načiniti jednako uvjerljivu stilsku i kronološku kombinaciju od 3 fibule u dva slučaja. U grobnici 3 na južnoj je strani smješteno 6 fibula, 4 brončane (sl. 7, 13, 29, 34-35, T. 3, 1-4) i fragmenti dviju željeznih (sl. 7, 25-26, 45, T. 3,6). Ako su s glavom na toj strani grobnice bile pokopane tri pokojnice, onda je svakoj pripadao po jedan par fibula čije stilske i oblikovne osobine daju također jasne elemente za prepoznavanje ili svrstavanje u tom smislu. Jedan su par polumjesečaste (T. 3, 1 i 2), drugi čine fibule na T. 3, 3-4, a treći loše sačuvani dijelovi željeznih fibula (T. 3, 6). Potrebno je još naglasiti da i mikrolokacija fibula u grobnicama 1 i 3 daje punu potporu njihovu svrstavanju u parove (sl. 6, sl. 7).

Ako su fibule vodeća vrsta ženskih priloga, onda su igle na isti način svojstvene muškim pokojnicima, odnosno muškoj nošnji (Grafikon 4). U grobnici 1 na sjevernoj je strani otkriveno 8 igala, a na južnoj samo dvije. Takva zastupljenost pretpostavlja da je na muškoj nošnji bila uobičajena barem jedna igla, a u nekim primjerima i po dvije igle, budući da je na sjevernoj strani bilo 5 pokojnika. Iako je teško odrediti u kojem vremenskom isječku muškarci nose dvije ukrasne igle, a u kojemu jednu, čini mi se da primjer mlađe grobnice 3, gdje je uz 7 pokojnika sjeverne “muške” strane nađeno 6 igala, govori u prilog pretpostavci da su dvije igle nošene u starijim, a jedna u mladim fazama željeznog doba. Gotovo potpuna usklađenost broja igala s brojem pokojnika na jednoj i na drugoj strani grobnice 3 (šest na sjevernoj i tri na južnoj strani) kao da implicira upravo takvu ulogu igala od vremena druge polovice 6. stoljeća. Vjerojatno je, dakle, da su u 7. stoljeću i u prvoj polovici 6. muškarci nosili po dvije ukrasne igle, dok su žene u to vrijeme rijetko ili iznimno nosile tu vrstu predmeta. Kasnije, vjerojatno od druge polovice 6. stoljeća, i muška i ženska nošnja ravnopravno ima po jednu iglu. Primjer grobnica 1 i 3 toliko je malen da se, dakako, ne mogu donositi općenitiji zaključci, ali se, mišljenja sam, ne smiju ni ignorirati, posebno stoga što druga nalazišta, zbog okolnosti ili načina otkrića, nisu upotrebljiva za takvu vrstu raščlambe.

Naposlijetku, gledajući zastupljenost pojedinih vrsta grobnoga inventara, može se reći da su odnosi i u jednoj i u drugoj grobnici približno slični (Grafikon 1), bez obzira što, primjerice, u grobnici 1 nema jantara, brončanih dugmadi,

zrna ili lančića, a u grobnici 3 nema narukvica, srebrnih i koštanih predmeta ili željeznih mačeva. Ta se sličnost u odnosima zastupljenosti ponajprije vidi na vodećim vrstama predmeta. Naime, fibule i igle od nakita te željezni noževi i koplja od oružja daju glavninu predmeta u obje grobnice. Istina, u grobnici 1 više je fibula i igala (55 posto), manje oružja (17 posto), dok je u grobnici 3 obrnuto – fibule i igle čine 28 posto, a oružje čak 34 posto od ukupnog broja predmeta (Grafikon 5). Ostale “popratne” vrste materijala (narukvice, pincete, alke, privjesci, staklo, jantar i sl.) znatno su manje zastupljene, uglavnom ispod 10 posto (Grafikon 5).

Drugi tip grobišta tijekom željeznoga doba u istočnoj Hercegovini i južnoj Dalmaciji pripada nekropolama u ravnome. Najizrazitiji predstavnici su nekropole u Kačnju i Radimlji-Konštici.⁴¹⁷ U južnoj Dalmaciji grobišta u ravnome otkrivena su u Stonu i Cavtatu, možda i drugim nalazištima (Čilipi, Lokrum, Kopila na Korčuli).⁴¹⁸ I tu su, međutim, kao u grobnim humcima, isključivo utvrđene skupne, obiteljske grobnice. Tako je analizom ostataka kostiju iz grobnice u Kačnju utvrđeno 11 kostura, među kojima i kosti jednoga djeteta.⁴¹⁹ Nekropola uz Radimlju u podnožju Konštice (sl. 10) znatnije je bila oštećena gradnjom ceste u austrougarsko vrijeme, a grobnica otkrivena 1984. godine bila je uz samu obalu rječice, dalje od ceste, te je bolje sačuvana, no nestručno je “raskopana” pa su mnogi važni podatci izostali.⁴²⁰ Ipak, vrlo je vjerojatno riječ o skupnoj obiteljskoj grobnici uobičajena tipa. Istraživanja 1990. i 1991. godine na istome lokalitetu donekle će potvrditi da su grobnice na nekropolama u ravnome također imale elipsoidan oblik ili oblik nepravilna pravokutnika, a da su građene kamenim blokovima u nekoliko redova (sl. 10).⁴²¹ Visina takvih grobnica bila je po prilici 0,50 m, gornja ploča-poklopnica sačuvana je samo u tragovima, a u jednom dijelu evidentirana je i dvojna grobnica.

Sve ono što je rečeno za skupne grobnice u humcima, uglavnom vrijedi i za grobnice u Kačnju, Radimlji, potom u Stonu, vjerojatno i Cavtatu, od toga da je doista riječ o obiteljskim grobnicama u koje su pokopani muškarci, žene i djeca do sadržaja i značenja inventara popudbine ili odgovarajućih vanjskih biljega. No, najznačajnija razlika zamjetna je samo kada govorimo o vremenu pojave jednoga ili drugoga tipa. Grobni humci svakako su starije naslijeđe, oni su oblik funeralne arhitekture još od ranoga brončanoga doba, s nedvojbenim kontinuitetom i u željezno doba. S druge strane, groblja u ravnome su mlađa

⁴¹⁷ MARIĆ 1959, 89 i d.; MARIĆ 1977a, 101 i d. Vidi bilješku 78 i 79.

⁴¹⁸ POSEDEL 1905, 441 i d.; BATOVIĆ 1988a, 84; RADIĆ 2000, 40.

⁴¹⁹ Vidi bilješku 105.

⁴²⁰ Vidi bilješku 78.

⁴²¹ Vidi bilješku 38 i 79.

pojava na području istočne Hercegovine te južne Dalmacije, značajnije potvrđena u 5. i 4. stoljeću, u završnim fazama željeznoga doba. Pokapanje na nekropolama u ravnome nastalo je pod utjecajem sa strane, djelovanjem delmatskoga ili grčko-sredozemnoga kulturnog kruga. Zanimljivo je da prihvaćanjem pokapanja u nekropolama na ravnome nisu prestali pokopi u humcima. Štoviše, i u helenističko doba nastavilo se s pokapanjem u grobne humke. Vrlo jasnu potvrdu o tome pružaju upravo nalazi izvan grobnica, ali i u grobnicama 2 i 3 na Grebnicama te na Grudinama kod Ukšića, kao i primjeri istraženih humaka u blizini Gradine na Ošanićima, također u Kačnju i Plani.

Analiza grobnih priloga dala je, kako smo vidjeli, neke općenito poznate činjenice, od one da su uz muške i ženske osobe prilagani predmeti korišteni za života, poglavito odjeća, s pripadajućom opremom i nakitom, pa na kraju osvrta o pokapanju valja još nešto primijetiti. Naime, ako se izuzme prilaganje oružja, teško je u grobnicama željeznog doba južnojadranskog područja pronaći druge predmete statusnoga, simboličnoga ili vjerskoga značenja. Možda je nalaz probušena kamenog "brusa" iz Gubavice, zapravo predmeta koji je imao značenje insignija, jedina iznimka.⁴²² "Statusno pokapanje", posebice istaknuto pokapanje "knezova" ili "kraljeva", zabilježeno je na mnogim mjestima tijekom brončanoga i željeznoga doba.⁴²³ No glavnina nalaza iz istočne Hercegovine ima svojstva predmeta prilaganih uz obične ili prosječne članove željeznodobne zajednice i društva. Malo je primjera za koje bi se moglo tvrditi da pripadaju višemu društvenom ili vladajućem sloju. Možda su u tom smislu indikativni raskošniji nalazi iz Radimlje, Kačnja, Plane te Cavtata s nalazima brončanih grčko-ilirskih kaciga.

Vjerski život

O vjerskom životu u željezno doba ponajviše saznajemo iz podataka o načinu pokapanja i obreda vezanih uz zagrobni život. Vjerovanja u zagrobni život vrlo su stara. O bitnim aspektima tog vjerovanja mišljenja znanstvenika se razilaze; po jednima, riječ je, navodno, o strahu od umrlih, po drugima čovjek prapovijesnog doba nije strahovao od mrtvih budući da je svoje srodnike često pokapao u naseljima, u kućama i slično.⁴²⁴ Za posmrtno običaje vežu se uglavnom obredi koji sadrže raznovrsne magijsko-religijske elemente, a odnose se pretežno na vjeru u zagrobni život. Obrede uz vjerovanja u zagrobni život za vrijeme ili neposredno nakon pokopa naslućujemo po prilozima uz pokojnike

⁴²² ČOVIĆ 1982, T.4,2.

⁴²³ ČAČE 1985, 17.

⁴²⁴ ĐAKOVIĆ 1989, 151-159.

ili razbijanju keramičkoga posuda, potvrđenom u mnogim kulturnim sredinama.⁴²⁵ Vidjeli smo da su srednjovjekovne nekropole vrlo često bile smještene upravo na prapovijesnim humcima, te da se često koriste za pokapanje i u najnovije doba. S druge strane, vrlo je zanimljivo da se i kod današnjega stanovništva istočne Hercegovine susreće pojava razbijanja posuda prilikom pokapanja pokojnika.⁴²⁶ Posude je i u mladim fazama željeznoga doba, u 5. i 4. stoljeću, imalo veliku važnost u obredima vjerovanja u zagrobni život, kada se izravno prilagalo uz pokojnike. Tada se u grobnice uglavnom prilagalo uvozno keramičko posude (Grebnice i Grudine u Ukšićima, Plana, Kačanj, Radimlja-Konštica), ali i brončano posude (Radimlja-Konštica).

Uz krug vjerovanja u zagrobni život usko se veže i kult obiteljskih predaka te kult heroiziranog pokojnika.⁴²⁷ O kultu predaka na posebno jasan način govori trajna upotreba grobnoga humka s nekoliko grobnica, odnosno primjeri višestrukih ukopa u istu grobnicu, bilo da je riječ o grobnicama u humcima bilo o nekropolama u ravnome.⁴²⁸ I dok je kult predaka, kao jedan od najstarijih oblika religije, bio vezan uz uže društvene jedinice (obitelj, rod), kult heroiziranog pokojnika zacijelo je imao važno mjesto u široj zajednici.⁴²⁹ S druge strane, kako se uz kult heroiziranog pretka obično veže pojava podizanja “kneževskih” grobova, mogući primjeri iz Plane, Kačnja, Radimlje ili Cavtata s nalazima grčko-ilirskih kaciga i posuda svakako nisu dovoljno prepoznatljivi u tom smislu, ponajprije zbog činjenice da je tu riječ o zajedničkim, dakle, obiteljskim grobnicama, kako nam najjasnije pokazuje primjer Kačnja. A kult heroiziranog pokojnika svakako podrazumijeva izdvojenost od ostalih srodnika ili članova društva, posebno mjesto (humak ili grobnicu) zagrobnoga života, kako to primjeri u drugim kulturnim sredinama govore.⁴³⁰

Pojaва pokapanja više osoba u istu grobnicu, osim što je bila uzrokovana unutrašnjim razvojem društva, raslojavanjem i kristalizacijom manjih društvenih jedinica (obitelji), svakako je bila i u vezi s vjerovanjima u zagrobni život i kult predaka. Naime, čvrste veze i zajednički život bližih srodnika zacijelo su utjecali na to da se članovi obitelji nađu na jednome mjestu i nakon smrti, što je zacijelo projekcija stvarnoga života u onaj zagrobni. Uzmemo li opet kao primjer grobnice iz humka na Grebnicama, vidjet ćemo da su u njima bili

⁴²⁵ Obredno razbijanje posuda u grobnim humcima zabilježeno je od eneolitika (DIMITRIJEVIĆ 1979a, 285; TASIĆ 1985, 58; MAROVIĆ-ČOVIĆ 1983, 204; ČOVIĆ 1983, 165) do željeznoga doba (BATOVIĆ 1973, 96; GOVEDARICA 1978, 28; ČOVIĆ 1999, 32).

⁴²⁶ GAVAZZI 1965, 187 i d.; KAJMAKOVIĆ 1968, 10 i d.; KULIŠIĆ 1980, 8.

⁴²⁷ STIPČEVIĆ 1984, 215-220.

⁴²⁸ ČAČE 1985a, 72.

⁴²⁹ FROMM 1984, 297; STIPČEVIĆ 1984, 216.

⁴³⁰ ZOTOVIĆ 1985, 88 i d.

pokopani članovi jedne obitelji, najvjerojatnije tijekom tri naraštaja. Za ukop novoga pokojnika trebalo je otvoriti izvana označenu grobnicu u koju su već prije bili pokopani njegovi bliži srodnici; moglo bi se reći da su slagani jedni na druge, muški s uzglavljem na jednoj, a žene s uzglavljem na drugoj strani. Zanimljivo je da prilozi prijašnjih ukopa nisu bili izbačeni iz grobnice niti ozbiljnije dislocirani, što svakako govori o zaštiti i poštovanju dragih pokojnika, zapravo i o vjerovanju da su im ti predmeti i nadalje potrebni u zagrobnom životu. Nakon nekog vremena, po prilici nakon stotinu godina, u istome (obiteljskome) humku građena je nova grobnica. Nije sigurno da je to bila općeprihvaćena pojava, ali primjer grobnica iz humka I na Grebnicama, zacijelo i grobnica iz humaka na Grudinama i na Gubavici, govori upravo u tom smislu. Naime, tamo se grobnice vremenski nastavljaju jedna na drugu pa je, mišljenja sam, riječ o grobnicama jedne obitelji čiji su članovi stoljećima pokapani u taj humak. Jesu li fizička ograničenost grobnice br. 1 ili pak neki drugi razlozi uvjetovali gradnju grobnice br. 3, a potom i grobnice br. 2, teško je ustvrditi. Da je to bio grobni humak jednoga roda ili bratstva, onda bi u spomenutom humku svakako bile i druge istovremene ili paralelne skupne grobnice. Raščlambom pokretnih nalaza, više tipološki gledano, najmlađi pokopi starije grobnice 1 gotovo su vremenski sukladni starijim pokopima mlađe grobnice 3. Vremenska je razlika tako mala da se, primjerice, prilozi zadnjih ukopa iz grobnice 1 mogu uvrstiti u 4. fazu, odnosno u vrijeme kojemu pripada glavina priloga iz grobnice br. 3 na Grebnicama. Ipak je gotovo sigurno, bez obzira na istovremenost nalaza, da su prilozi zadnjega ukopa u grobnici br. 1 prije dospjeli u humak i položeni uz pokojnika negoli prilozi prvoga ukopa u grobnici br. 3.

Jedan od važnih elemenata iz kruga vjerovanja u zagrobni život, koliko i iz kruga razvoja prapovijesnoga društva, svakako je i orijentacija grobnica, odnosno pokojnika. Kako je gore istaknuto, u prapovijesnim razdobljima, u različitim kulturnim sredinama, najčešće su i uobičajene orijentacije grobnica sjever-jug i zapad-istok s brojnim varijacijama. Otvoreno je pitanje koliko su i na samu orijentaciju grobnica, bile one skupne ili ne, utjecali drugi, prije svega vjerski čimbenici, ponajprije solarni kult.⁴³¹ Već smo istaknuli da su grobnice 1 i 3 na Grebnicama u Ukšićima imale pokojnike s glavom na sjevernoj/sjeverozapadnoj, i one s glavom na južnoj/jugoistočnoj strani. Slično je zabilježeno i u humcima na Grudinama te u gr. 3, humka IV na Gubavici kod

⁴³¹ O simboličnu značenju sunca: CHEVALIER-GHEERBRANT 1989, 655-658. Hipotetički, nije li polaganje muškaraca s glavom na sjevernoj strani (što im omogućuje i u zagrobnom životu praćenje pomicanja sunca od istoka prema zapadu) poseban privilegij? Da je položaj sunca imao značajna utjecaja i u pogrebnim radnjama, pokazuju i neki, istina anakroni, primjeri iz srednjega vijeka (MARUŠIĆ 1987, 70).

Mostara.⁴³² Jedan grob u D. Dolini također ima različito orijentirane muške i ženske pokojnike.⁴³³ Iako se okolnosti nalaza u Kačnju mogu označiti destruktivnima, čini se da i tamo ima elemenata koji bi govorili u prilog navedenoj pretpostavci o različito okrenutim muškim i ženskim pokojnicima.⁴³⁴ Zaista je riječ o pojavi koju još treba istražiti, ali da je pokapanja žena s glavom na jednoj, a muškarca s glavom na drugoj strani bilo tijekom prapovijesti, pokazuju primjeri iz različitih kulturnih skupina, od neolitika do brončanoga doba.⁴³⁵ Ipak, valja zaključiti da je ta pojava prije svega posljedica razvoja željeznodobnoga društva na temelju starijih predaja i da je razlika u orijentaciji muških i ženskih pokojnika zapravo pokazatelj izdvajanja muškaraca-ratnika kao vodećega sloja, ali svakako i drukčijega, ako ne podređenoga položaja žene u tadašnjemu patrijarhalnom društvu.

Dakako, na današnjem stupnju istraženosti teško je pouzdano govoriti o vjerovanjima ili punom i jasno definiranom vjerskom životu; prije bi se moglo govoriti o indicacijama ili samo o vjerskim simbolima, da se i ne spominje srž ili sadržaj pojedinih vjerskih obreda. Potrebno je također naglasiti da, s obzirom na posvemašnju heterogenost kulture željeznoga doba, nije moguće govoriti o posebnom vjerskom životu bilo koje od heterogenih rodovsko-plemenskih zajednica na području istočne Hercegovine i južne Dalmacije, niti je ukupno moguće govoriti o vjerovanjima indigenog stanovništva koje bi bilo različito od drugih, susjednih kulturnih područja. Religija je, kao vrlo bitan kohezijski čimbenik održanja prapovijesnih zajednica, uglavnom imala "tribalni karakter".⁴³⁶ Naposlijetku, nijedan poznati predmet nema isključivo vjerska svojstva, a rijetke spoznaje u tom smislu daju neke istaknute osobine predmeta svakodnevne upotrebe, ponajprije ukrasni predmeti nošnje.

U dosadašnjem izlaganju dijelom je bila dotaknuta i problematika vezana uz štovanje sunca, što je, zapravo, druga dominantna pojava iz kruga vjerovanja. Od predmeta vezanih za solarni kult na prvome mjestu spominjem zanimljive nalaze pektorala iz Donjega Brštanika (T. 1, 1) i Pržina (T. 17, 12). O porijeklu tih predmeta bilo je već riječi, ističem samo da je njihov nastanak nedvojbeno vezan uz utjecaje sa strane, ponajprije iz panonskopodunavskoga područja, kojemu je još od eneolitika svojstvena simbolika ptica močvarica. Moglo bi se

⁴³² ATANACKOVIĆ-SALČIĆ 1977, 19 i d.; ČOVIĆ 1982, 19.

⁴³³ ČOVIĆ 1987, 272.

⁴³⁴ MARIĆ 1959, 89.

⁴³⁵ Jednako je zanimljiva i alternacija toj pojavi, koja je, također, vrlo često zabilježena u prapovijesnim razdobljima, a ogleda se u diferenciranom pokapanju muškaraca i žena položenih na lijevi ili desni bok. Usp.: GARAŠANIN 1979, 87; TASIĆ 1979, 68-69; DIMITRIJEVIĆ 1979a, 284-285; DRAŠKOVIĆ-JOHNSON 1973, 13.

⁴³⁶ MUMFORD 1988, 86; SUIĆ 1976, 74.

reći da nalaz iz D. Brštanika predstavlja preostatak ili kasni derivat brončanodobnoga solarnog kulta Apolona Hiperborejskoga.⁴³⁷ Skupini predmeta posebne stilizacije vezanih uz spomenuti kult pripadaju poznata dupljajska glinena kolica, čiji se nastanak vezuje uz odnose između istočnoga Sredozemlja (mikenska kultura) i Podunavlja tijekom kasnoga brončanog doba.⁴³⁸ Tamo sunčevim kolicima koja vuku tri močvarice upravlja idol - Apolon, ornitomorfno oblikovane glave.⁴³⁹ Nekoliko stoljeća kasnije se, zahvaljujući brojnim čimbenicima, susreću pojednostavnjeni (dvodimenzionalni) simbolični predmeti istoga vjerskog kruga iz Velikoga Mošunja i Donjega Brštanika. Unekoliko je poseban nalaz sunčevih kolica s dvije ptice močvarice s Glasinačkoga polja kod Sokolca, koji je datiran u rano željezno doba.⁴⁴⁰ Na nakitu tipa V. Mošunj–D. Brštanik sada četiri ptice (zapravo ptičje protome) “vuku” jedan posve drukčiji sklop, možda krajnje stilizirana kolica.⁴⁴¹ Nije li onaj lik s ptičjom glavom (Apolon) iz Dupljaje postupno transformiran u četvrtu pticu močvaricu? Jer, taj broj četiri, 4 ptičje protome, nalazi se na gotovo svim sličnim predmetima iz kasnoga brončanog i ranoga željeznog doba.⁴⁴² Ukrasna pločica iz Pržina je kasniji primjerak simbolična predmeta iz kruga prikazivanja ptica močvarica (T. 17, 12), a nastala je pod utjecajem pektoralala iz Velikoga Mošunja i Donjega Brštanika.

O štovanju sunčevih kolica, ptica močvarica i Apolona Hiperborejskoga govorilo se na više mjesta, posebice kada se raspravljalo o dupljajskim kolicima.⁴⁴³ Na koji je način taj kult došao na područje istočne Hercegovine te kako je tamo prihvaćen? S obzirom na nalaz iz Velikoga Mošunja, čini se da je toliko puta istaknuta uloga prometnice Bosna–Neretva i u tom slučaju bila presudna, a s obzirom na relativnu učestalost predmeta s prikazima ptica močvarica južnije od Save koncem brončanoga i početkom željeznoga doba, vjerojatno ni kod domaćega stanovništva nije zanemariva prisutnost i štovanje spomenutoga kulta, to više što se još u 7. stoljeću pojavljuje ukasna pločica s ptičjim protomama u Pržinama kod Gacka, dakako, kao znakovit prežitek davnoga vjersko-magijskoga predloška. Gledajući, međutim, nalaze iz kruga simbolike vodenih ptica od srednje Europe do Makedonije, Grčke i Albanije te Bosne, Hercegovine, Hrvatske (Lika, Dalmacija), Slovenije i Italije, može se

⁴³⁷ CHEVALIER-GHEERBRANT 1989, 192.

⁴³⁸ GARAŠANIN 1983a, 531-533.

⁴³⁹ CHEVALIER-GHEERBRANT 1989, 133.

⁴⁴⁰ ČOVIĆ 1976a, 302-304, sl.172.

⁴⁴¹ CHEVALIER-GHEERBRANT 1989, 265.

⁴⁴² VINSKI GASPARINI 1987, 200, T.21,1; PIRKMAJER 1999, 11.

⁴⁴³ TRBUHOVIĆ 1965, 177-179; MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1982, 50; JOVANOVIĆ 1985, 49.

reći da je, zapravo, kult sunca i sunčevih kolica bio prihvaćen u različitim kulturnim i etničkim sredinama i da je imao nadplemenski i nadregionalni karakter. Slijedom tih spoznaja, taj je kult zacijelo bio jedan od najraširenijih i najznačajnijih vjerskih oblika srednjoeuropsko-mediteranskoga prostora tijekom kasnoga brončanog i ranoga željeznog doba.

Kako je već rečeno, nema jasno prepoznatljivih vjerskih sadržaja kod indigenog stanovništva južnojadranskoga područja u željezno doba, a predmeti koji se mogu pripisati toj kategoriji uglavnom su stranoga podrijetla. U ranijim fazama razvoja željeznodobne kulture zajedno s drugim utjecajima dolazili su i predmeti vjerskih svojstava s panonskopodunavskoga područja. S druge strane, u mlađim fazama razvoja kulture slabe utjecaji panonskopodunavskoga područja, a jačaju sredožemni i sjeverozapadni (delmatski) utjecaji. U tom trenutku, a osobito u 5. i 4. stoljeću dolazi do dviju važnih ne samo kulturnih pojava nego i pojava koje bitno mijenjaju i sadržaj vjerovanja, posebice u krugu vjerovanja u zagrobni život. Riječ je o sve široj primjeni pokapanja na nekropolama u ravnome te o značajnijem prilaganju keramičkoga pa i metalnoga posuda u grobnice. Jednako je znakovita i pojava simboličnih predmeta koji se mogu vezati uz kult zmije, poput poznatih srebrnih narukvica iz Kačnja ili dvokrake igle s dvostranim zmijskim umetkom s gradine Kopila.⁴⁴⁴ Većina autora misli da je riječ o simbolu tipičnom za ilirske zemlje te da je izvorno riječ o prijadranskom kultu.⁴⁴⁵ Čini mi se, međutim, da na temelju nalaza iz istočne Hercegovine te južne Dalmacije o štovanju kulta zmije možemo govoriti tek u vrijeme snažnijeg utjecaja grčke kulture, poglavito od 4. stoljeća. Zmije su u dualističkom karakteru grčke religije ktonička božanstva i prijateljski geniji, pa je dosta vjerojatno da se zmijska simbolika iz grčkoga prostora širila prema ilirskim zemljama, uvjetno rečeno, usporedno sa širenjem veza Grčke s barbarskim krajevima na istočnojadranskoj obali koje na poseban način simbolizira mit o Kadmu i Harmoniji.⁴⁴⁶ Ipak, jednako je vjerojatna mogućnost da je sve snažniji grčki utjecaj samo probudio izvorne vjerske sadržaje ilirskoga stanovništva uz obale Jadrana, što bi, dakako, išlo na ruku tezi o "prijadranskom" zmijskom kultu. Uz to, Z. Marić smatra da se "dio grčke mitologije pojavljuje istovremeno i kao dio ilirske mitologije".⁴⁴⁷ Zmijski kult u istočnoj Hercegovini i južnoj Dalmaciji jasno pratimo preko shematizacije derivata fibula "Novi Pazar" iz grobnice 2, humka I na Grudinama i grobnice iz Kačnja.⁴⁴⁸ Na

⁴⁴⁴ MARIĆ 1959, T.2,1; RADIĆ 2000, 41-42, sl.2.

⁴⁴⁵ STIPČEVIĆ 1976, 245-246; KATIČIĆ 1977, 42-44; BATOVIĆ 1988a, 91.

⁴⁴⁶ STIPČEVIĆ 1984, 218-219; ILIEVSKI 1989, 8; JOVANOVIĆ 1989, 124; BATOVIĆ 1988a, 82-83; KUKOČ 1990, 150.

⁴⁴⁷ MARIĆ 1985, 48.

⁴⁴⁸ ATANACKOVIĆ-SALČIĆ 1977, T.2,1; MARIĆ 1977a, T.2,3a.

spomenutim fibulama je i ukras na luku načinjen na način da imitira zmijsko tijelo, dok je glava fibula stilizirana u obliku zmijske glave. Zasigurno, riječ je o domaćim izrađevinama; po ukrasu na luku (tijelu zmije) može se prepoznati i vrsta zmije (poskok, šarka), toliko karakteristične za krške prijadranske krajeve.

Uz utjecaje sa Sredozemlja, u posljednjoj razvojnoj fazi željeznoga doba značajno su mjesto zauzimali i utjecaji sa sjeverozapada, poglavito s delmatskog područja. Tim je smjerom na Banje pokraj Gradine u Ošanićima dospjela fibula s ptičjom protomom na nozi (T. 14, 8). Premda se takav oblik noge fibule ponajprije može pripisati pukoj dekoraciji, možda je moguće u tome pronaći i elemente vjerskoga ili magijskoga značenja, posebno kada se zna koliko je kasnobrončanodobna i željeznodobna delmatska kultura bila vezana uz panonsko područje i tamošnju kulturu polja sa žarama. Stoga je, čini mi se, opravdano pitanje nisu li ornitomorfne fibule s delmatskoga i japodskoga područja kasni prežitak nekoć toliko zastupljene ptičje simbolike?

Vjerojatno i neki drugi predmeti sadrže vjerske ili magijske elemente koje je teško prepoznati, a još teže interpretirati. Podsjećam na simboliku spiralnonaočarastih fibula, fibula s nogom u obliku beotskoga štita, na simboličnu ili vjersku komponentu polumjesečastih fibula, s kojima se, barem na istočnoalpskom području, često nalaze vodene ptice.⁴⁴⁹ A u krug sunčeve simbolike još bi se vjerojatno mogli uključiti i nalazi privjeska u obliku kotača iz grobnice 3 na Grebnicama (T. 3, 28), koji je dosta sličan kotačićima na brončanim kolicima s Glasinačkog polja.⁴⁵⁰

Umjetnost

Kao što nije bilo predmeta isključivo vjerskih sadržaja tako nema ni čisto umjetničkih predmeta u kulturi željeznoga doba južnojadranskoga područja. Zapravo je teško govoriti o umjetnosti; to je više primijenjena umjetnost, radi se o predmetima obrtničke izvedbe za svakodnevne potrebe, poglavito predmetima upotrijebljenima za ukrašavanje odjeće. Primjerice, dvojbeno je koliko je oblikovanje i ukrašavanje fibula ili igala bilo umjetnički rad, a koliko puka namjera da predmet dobije željeni, više ili manje standardizirani oblik ili ukras po ukusu mjesnoga stanovništva. Općenito su umjetnička stremjenja u željezno doba u istočnoj Hercegovini i južnoj Dalmaciji na posve niskoj razini, a uglavnom imaju dekorativnu funkciju. Pa, ipak, unatoč općem siromaštvu umjetničkoga izražaja, može se i u okviru tog segmenta kulture razlučiti nekoliko važnijih pojava ili stilova tijekom razvojnih faza kulture.

⁴⁴⁹ PUŠ 1978, 50; TERŽAN 1990, 65-73.

⁴⁵⁰ ČOVIĆ 1976a, sl.172.

Starijim fazama željeznodobne kulture svojstveno je nekoliko tehnika ili stilova dekoracije predmeta koje vuku korijene iz kasnoga brončanog doba. U prvome redu to je ukrašavanje urezanim geometrijskim motivima na većini metalnih predmeta, na fibulama, narukvicama i slično. Motivi su standardnih formi, najčešće šrafirani trokuti ili rombovi, zatim trokuti koji u negativu tvore cik-cak liniju, koncentrične kružnice ili motiv pješčanoga sata. Repertoar (T. 2, 1-2, 10-11, 15; T. 1, 1) i nije posebice bogat, a iskazuje sve već poznate značajke (strogu geometrizaciju, ponavljanje, apstraktnost) iz kruga zapadnobalkanskoga stila geometrijskoga ukrašavanja, dominantnog u kasno brončano i rano željezno doba.⁴⁵¹ Tu je potom i tehnika iskucavanja, istina, ne tako često zastupljena, ali ipak prisutna. Zanimljivo je da iskucani ornament susrećemo u najstarijim fazama željeznoga doba (knemide iz Dabrice) kao logičnu posljedicu odnosa sa srednjoeuropskim kulturnim krugom, no ni pojava slične tehnike ukrašavanja u 5. stoljeću (narukvice iz Radimlje, fibule s Gradine u Prenju ili iz Cavtata), nije neobična.⁴⁵² Starijim fazama željeznoga doba pripada i žigosanje, kojim su, primjerice, ukrašene pincete iz grobnice I na Grebnicama (T. 2, 15). Istina, nije riječ o klasičnom žigosanju, moglo bi se prije reći da su kružnice s točkom u sredini zapravo oštrim predmetom utisnute u krakove pinceta. Zanimljivo je da se i taj način ukrašavanja javlja u posljednjoj fazi razvoja kulture na fibulama iz Grebnica (T. 6, 1) i Grudina, Kačnja, Radimlje te Cavtata.⁴⁵³ Skupini raširenih načina ukrašavanja pripada i probijeni motiv, najčešće na privjescima i tokama (T. 8, 7; T. 14, 4; T. 17, 5 itd.), a od 6. stoljeća i "tremolo" ukras (T. 2, 8, 12; T. 3, 1-2; T. 6, 1; T. 14, 6).

Iz kasnoga brončanog doba naslijeđen je figuralni izraz, zapravo likovni koncept prikazivanja ptica močvarica, u nešto čistijoj formi zastupljen nalazom iz Donjega Brštanika (T. 1, 1) te u sasvim deriviranom obliku predstavljen na pločici iz Pržina (T. 17, 12). U oba slučaja riječ je o plošnom likovnom (dvodimenzionalnom) izrazu svojstvenom upravo starijem željeznom dobu.⁴⁵⁴ Ptičja simbolika, odnosno stilizacija ptičjih glava susreće se i kasnije, potkraj 5. stoljeća, u posljednjoj fazi razvoja kulture željeznoga doba u istočnoj Hercegovini na fibuli iz Banja (T. 14, 8). Mislim da njezinu pojavu treba vezati uz svojevrsnu akumulaciju elemenata kulture polja sa žarama na susjednim područjima, kod Delmata i Japoda, koja je rezultirala tako zakasnelim figuracijama ptica.

⁴⁵¹ ČOVIĆ 1984, 9-18; VASIĆ 1977, 43.

⁴⁵² ČOVIĆ 1976, sl.4; TRUHELKA 1895, fig.20–fig.22; MARIJAN 1989a, T.2,1; BATOVIĆ 1988, sl.9,12.

⁴⁵³ ATANACKOVIĆ-SALČIĆ 1977, T.2,1; MARIĆ 1977a, T.2,3; TRUHELKA 1895, fig.23, fig.24; BATOVIĆ 1988, sl.9,12.

⁴⁵⁴ VASIĆ 1977, 49; ČOVIĆ 1984, 19-20; GABROVEC 1984, 43, 52.

U vrijeme 3. faze zamjetan je nedostatak stranih utjecaja te nagli razvoj domaćega obrtništva i samosvojnih elemenata kulture, ali i opće siromaštvo umjetničkih nastojanja u izvedbi poznatih nam predmeta. Ipak, u tragovima se nalaze prežitelji prije dominantnog stila ukrašavanja urezivanjem geometrijskih motiva ili, pak, probijeni ukras kao svojstvo širih prostora. Novi je “tremolo” ukras. Uglavnom se može reći da je to prijelazno doba, kada su srednjoeuropski utjecaji zamrli, a sredozemni tek stupaju na scenu. U idućoj (4.) fazi, od sredine 6. stoljeća u istočnoj Hercegovini i južnoj Dalmaciji nestaju ili se samo sporadično javljaju elementi tradicijskih dekorativnih stilova, a njihovo mjesto u punoj mjeri preuzima složeni, višedjelni nakit. Najčešće su fibule (T. 3, 1-2; T. 8, 1-2, sl. 15, 3, 7, 9-10, 12-13) činile središnji dio takva nakita s raznovrsnim lančićima, privjescima i alkama. Stječe se dojam da je najvažnije bilo da predmet bude što kićeniji, uz naglašenu akustičnost kao novu osobinu. Čini se da je pritom odlučujuću ulogu imao utjecaj zapadnih ili sjeverozapadnih susjednih kultura željeznog doba, od delmatskoga i liburnskoga do japodskoga područja. Tamo je, naime, složeni nakit u punoj mjeri bio zastupljen i dugo vremena omiljen.

U 5. i 4. stoljeću prevladavaju sredozemni utjecaji, a u skladu s tim i novi elementi umjetničkog izraza ili ukrašavanja predmeta. Pored “tremolo” ukrasa, tada je najznačajnija pojava oponašanja filigrana i granulacije (T. 12, 1-2), vodećih tehnika ukrašavanja, nesumnjivo kao tekovina sredozemnih zlatarskih centara.⁴⁵⁵ Posvemašnja orijentacija prema Sredozemlju utjecala je, s jedne strane, na reduciranje repertoara i stilsku unifikaciju, ali je, s druge strane, u obrtništvo južnojadranskoga područja uvela plemenite metale (srebro, vjerojatno i zlato), te lončarsko kolo u keramografiji. Osim prevladavajućih sredozemnih utjecaja tijekom 5. i 4. stoljeća, na području istočne Hercegovine i južne Dalmacije zastupljeni su i predmeti delmatsko-japodskoga kulturnoga kruga (ornitomorfnost stilizirana noga fibule iz Banja, zatim pracertosoidne i ranolatenoidne fibule iz Stona i Lokruma). Delmatski biljeg imaju i nalazi fibula te privjesaka s Gradine u Ošanićima (T. 14, 5-6), a zanimljivi su kako zbog tehnika izvedbe, tako i po nastojanju da dijelom realistično stiliziraju životinje (konjića ili magarca s košarom i sl.).

Razvoj društva

O razvoju društva i stvaranju novih društvenih odnosa kod prapovijesnih zajednica ponajviše se saznaje preko kulta mrtvih, odnosno putem svih elemenata vezanih uz pokapanje mrtvih. Tijekom kasnoga brončanog i ranoga

⁴⁵⁵ TRUHELKA 1901, T.1,21-22; MARIĆ 1959, T.2,1.

željeznog doba etnogenetski proces je izdiferencirao i kristalizirao narodnosne skupine i svojevrsno raslojavanje unutar uže zajednice, s definiranim, izdvojenim grupacijama ili slojevima društva.⁴⁵⁶ Dakako, uzročnici takva procesa nisu ni jednostavni ni lako prepoznatljivi, katkad su međusobno suprotstavljeni i isprepleteni. Združivanje teritorijalnih jedinica ili zajednica u širi sustav, krupniju tvorbu ili savez, uz etničku bliskost, bilo je moguće samo ako je došlo i do političke i ekonomske integracije.⁴⁵⁷ Proces unutrašnjega raslojavanja tekao je istodobno s izdvajanjem, prije svega, predvodničkih ratničkih rodova, kao i drugih, na profesionalnoj razini zasnovanih slojeva (obrtnici, trgovci i slično).⁴⁵⁸

Na upravo takav tijek završnih faza etnogenetskoga procesa i razvoja društva utjecale su i šire gospodarske, kulturne ili tehnološke prilike koncem brončanoga i početkom željeznoga doba (rana tehnologija željeza, prodor tračkokimerijskih elemenata i, na poseban način, kultura polja sa žarama). Tračkokimerijski prodor u Podunavlje ponajprije je tehnološki i kulturni udar na zatečeno stanje, nametnuta je nova tehnologija željeza, poglavito za izradbu oružja, novi je način ratovanja, s prestižnim konjaništvom, postao uobičajen, izrazito se izdvaja ratnički sloj. Kao posrednik u transferu svih tih, tehnoloških i društvenih novina ponajviše je učinila kultura polja sa žarama u međuriječju Save, Drave i Dunava.⁴⁵⁹

U završnom stupnju Ha B-razdoblja po srednjoeuropskoj kronologiji stvoreni su temelji željeznodobnoga društva, što prije svega govori o kontinuitetu kulture od brončanoga doba. Proces izdvajanja vojnoga kao vodećega društvenoga sloja stabiliziran je u željezno doba, a u nekim fazama taj je proces pojačan do mjere da se može govoriti o nastanku rodovske aristokracije koncem 6. stoljeća i u 5. stoljeću. To je vrijeme formiranja čvršćih političkih zajednica, možda i s prvim državnim obilježjima na ilirskom etničkom prostoru. U tadašnjem društvu s izraženom polarizacijom bogatstva, nastaje vladajući sloj vojne aristokracije u prapovijesnom smislu, čije su potrebe za sjajem i insignijama vlasti bile tako snažne da su raskošni proizvodi naručivani iz daleke Grčke i južne Italije.⁴⁶⁰ O postojanju ratničkoga sloja mnogo je dokaza – u istočnoj Hercegovini prilaganje oružja u grobnice redovita je pojava u svim fazama razvoja željeznoga doba; u Gubavici je pronađen kameni “brus”, zapravo vrlo vjerojatno statusni predmet, od početka 5. stoljeća nalazi iz

⁴⁵⁶ ČAČE 1979, 47; KNEZ 1978, 143.

⁴⁵⁷ ČAČE 1979, 48-49; M. ZOTOVIĆ 1985, 127.

⁴⁵⁸ KNEZ 1978, 114; ČAČE 1979, 78.

⁴⁵⁹ HARMATTA 1948, 79 i d.; GAZDAPUSTAI 1967, 307 i d.; MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1968, 32-35; VINSKI-GASPARINI 1983, 666; MARIJAN 1995, 58.

⁴⁶⁰ BAUMAN 1984, 172; SUIĆ 1976, 52-53; ZOTOVIĆ 1985, 125.

Radimlje, Kačnja, Plane te Cavtata govore o naglome prisvajanju dobara od strane vodećega vojnoga sloja.⁴⁶¹ Premda se vjerojatno može govoriti i o formiranju drugih društvenih slojeva, zasnovanih na specijalizaciji rada kao uvodu u tržišne odnose (obrtnici, trgovci, poljodjelci, stočari), osim možda kovača i zlatara, izrazitih znakova njihova postojanja nema.

U pokušaju interpretacije funkcioniranja društva s dominantnim vojnim slojem svakako treba uzeti u obzir i nastanak institucije vođa, prvaka ili princepsa, koji su predvodili svoje teritorijalne jedinice združene u širu narodnosnu zajednicu.⁴⁶² A ta je institucija vođe, po nekim pokazateljima, baštinjena iz indoeuropske prošlosti, vjerojatno još od ranoga brončanog doba, jasnije prepoznatljiva tek na početku željeznoga doba.⁴⁶³ Zacijelo se tu mogu vidjeti "barbarske" vođe koji od konca 6. stoljeća kupuju raskošne grčke proizvode ili, pak, oni vođe koje će poslije Rimljani poznavati kao prvake peregrinskih općina. Vođe prapovijesnoga doba su uz ratničku komponentu imali i vrlo važnu vjersku ulogu u društvu.⁴⁶⁴ S obzirom na to da je južnojadransko područje slabije istraženo negoli neka susjedna područja, potvrde svega rečenoga sačuvane su u tragovima, poput nalaza brusa u Gubavici ili skupocjenih sredozemnih proizvoda u grobnicama Radimlje, Plane, Kačnja te Cavtata.

Općenito bi se moglo reći, dakle, da je željeznodobno društvo utemeljeno na obiteljima najbližih rođaka udruženih u rodove, koji su po principu sličnih narodnosnih svojstava činili širu plemensku skupinu ili narod u prapovijesnom smislu. Također se može ustvrditi da je to bilo klasično patrijarhalno društvo s dominantnim muškarcem-ratnikom. Najbolji, pak, pokazatelj u tom smislu upravo su grobnice 1 i 3 na Grebnicama u Ukšićima, gdje su žene bile položene s uzglavljem na jednoj, a muškarci s uzglavljem na drugoj strani. Drugim riječima – kult mrtvih bio je samo projekcija stvarnoga života i položaja žene, odnosno muškarca u prapovijesnom, željeznodobnom društvu.

Relativnokronološki položaj

Mnoge su potvrde kontinuiranog razvoja željeznodobne kulture na području istočne Hercegovine, od početne faze iz druge polovice 8. stoljeća, nastale na supstratu uglavnom kasnoga stupnja Ha B-razdoblja, do sljedećih faza iz 7., 6., 5. i 4. stoljeća, kada postupno nestaju brončanodobne predaje, a

⁴⁶¹ BAUMAN 1984, 168.

⁴⁶² SUIĆ 1976, 53; ČOVIĆ 1999, 33.

⁴⁶³ ČAČE 1979, 116-117.

⁴⁶⁴ ČAČE 1985, 14-15, 26-27; BAUMAN 1984, 226.

stvara se novo kulturno stanje, obilježeno sve jačim sredozemnim utjecajima. I u posljednja tri stoljeća pr. Kr., u vrijeme posvemašnje dominacije grčkohelenističkih kulturnih elemenata, još uvijek su zadržani neki aspekti kontinuiteta kulture od prethodnoga razdoblja, premda se više ne može govoriti o kulturi mlađega željeznog doba (La Tène) po ustaljenoj srednjoeuropskoj periodizaciji. Prije bi se moglo reći da je južniji dio istočne Hercegovine s južnom Dalmacijom postao periferni dio helenističkoga svijeta.

Početak željeznoga doba na južnojadranskom području sigurno je nastupio nakon posljednjega vala panonskobalkanske seobe i tračkokimerijskoga prodora u Podunavlje. Ipak, glavni je posrednik u prenošenju novih kulturnih, društvenih i tehnoloških sadržaja, od pojave željeza, etničke i kulturne homogenizacije do izdvajanja ratničkoga sloja s istaknutim vođama, bila panonskopodunavska kultura polja sa žarama. Zahvaljujući upravo tom posredništvu, na istočnojadranskom području došlo je do bržeg formiranja nekoliko zasebnih etnokulturnih cjelina. Kultura polja sa žarama utjecala je, dakle, na završnu fazu etnogenetskog procesa združivanja manjih rodovskih ili plemenskih zajednica u širi savez, zatim je značajno potaknula formiranje zapadnobalkanskih obrtničkih, ponajprije metalurških ili kovinarskih centara.⁴⁶⁵ Koncem 8. stoljeća gotovo da i nije bilo drugih utjecaja osim onih s panonskopodunavskoga područja.

Faza 1 željeznodobne kulture u istočnoj Hercegovini (vjerojatno i u južnoj Dalmaciji) po pokretnoj građi sukladna je dijelu faze IVa i IVb na Glasincu, a značajne podudarnosti nalazi i u fazama IIA na delmatskom i liburnskom području te u fazi 2 kod Japoda. U smislu srednjoeuropske periodizacije ona uglavnom pripada stupnju Ha B 3, dijelom i početnom Ha C-stupnju (sl. 30).

Sedmo stoljeće obilježio je relativno miran nastavak razvoja željeznodobne kulture. To je vrijeme s još uvijek dominantno prisutnim predmetima naslijeđenim iz prethodne faze ili općenito predmetima koji izvorno pripadaju tipovima koji su nastali u kasno brončano doba, odnosno u Ha B-razdoblju. Osim toga, u širem smislu panonskopodunavskoga fundusa, nepobitni su i utjecaji glasináčkoga područja na veći dio istočne Hercegovine. Nadalje, od sredine 7. stoljeća, od kada se u kontinuitetu može pratiti razvoj kulture na temelju nalaza iz grobnih humaka na Grebnicama i Grudinama u Ukšićima, dolazi do svojevrstne polarizacije područja u smislu njegove pripadnosti različitim kulturnim krugovima. Tako sjeverni dio s Gackim (vjerojatno i Fatnicom i Nevesinjem) zasigurno ide u krug glasináčkoga kulturnog izražaja ili, još šire, pripada kulturnom sklopu Glasinac–Mati.⁴⁶⁶ Primorje i južniji

⁴⁶⁵ VINSKI-GASPARINI 1983, 620.

⁴⁶⁶ KILIAN 1976, 164 i d.; ČOVIĆ 1987c, 575 i d.; ČOVIĆ 1999, 33.

dijelovi Hercegovine (Stolac, Bileća, Trebinje i Neum) već od sredine 7. stoljeća iskazuju znatno veći stupanj samostalnosti, materijalni ostatci svojim osobinama pokazuju da su nastali na tom prostoru ili su podrijetlom i s drugih susjednih područja, a ne samo s Glasinca. Poseban problem u tom smislu čine nalazi iz Gubavice kod Mostara, koji, podjednako kao i nalazi iz Gacka, iskazuju svoju pripadnost glasinačkome kulturnom krugu.

	I. Hercegovina J. Dalmacija	Glasinac (B. Čović)	Dečani (S. Batović)	Japodi (R. Bžić)	Liburni (S. Batović)	Srednja Europa
900	kasno brončano doba	III c-1		1		Ha B 1
800		III c-2	I		I	Ha B 2
700	1	IV a	II A	2	II A	Ha B 3
		IV b				1
600	2	IV c-1	II B	3	II B	Ha C
						2
500	3	IV c-2	III	4	III	1
						4
400	----- 5 -----	Va	IV	5	IV	2/3
						Lt A
300		Vb	VA		VA	Lt B 1
						Lt B 2
200	helenističko doba		VB	6	VB	Lt C 1
						Lt C 2
100				7		Lt D

Sl. 30: Relativnokronološki položaj razvojnih faza kulture željeznog doba južnojadranskoga područja.

Fig. 30: The relative chronology of the phases of the Iron age culture of the southern Adriatic area.

Druga faza željeznodobne kulture na području istočne Hercegovine uglavnom popunjava Ha C-stupanj, a najbolje se može usporediti s fazama IIB delmatske i liburnske kulture te s fazom 3 kod Japoda. Zamjetna bliskost s glasinačkom kulturom uvelike je utjecala i na kronološku poziciju 2. faze. Ipak, ona se najbolje može uspoređivati s mlađim materijalom faze IVb i starijim materijalom faze IVc-1 na Glasincu (sl. 30).

Šesto stoljeće, s 3. i 4. fazom, znatno je bolje istraženo, veći je broj lokaliteta, posebno u južnijem dijelu istočne Hercegovine, na Ljubomirskom polju i u okolici Stoca, kao i južnoj Dalmaciji, u Stonu i Čilipima. Većina poznatih predmeta, uglavnom iz grobnih humaka, ponajprije pokazuje uža regionalna svojstva, nedvojbeno kao rezultat razvoja obrtničkih (kovinarskih) radionica čiji je rad zajamčen još od sredine 7. stoljeća. U prvoj polovici 6. stoljeća nalazi iz Gacka i Gubavice i nadalje pokazuju obilježja glasinačkog kulturnog kruga. U 4. fazi ili drugoj polovici 6. i početku 5. stoljeća još je više naglašena samostalnost i individualnost kulture željeznoga doba na području istočne Hercegovine i južne Dalmacije. Zasebnosti u oblikovanju predmeta jamčile su domaće kovinarske radionice koje su idejno strane tipove u gotovo svim poznatim primjerima modificirale, a nerijetko stvarale i vlastite nove oblike. Čini se da je glasinački utjecaj sve slabiji, a osim utjecaja sa sjeverozapada, pri čemu su Delmati bili vjerojatni posrednici s japodskim, liburnskim i istočnoalpskim područjem, ostvaruju se značajne veze sa sredozemnim kulturama.

Faze 3 i 4 treba gledati kao vrijeme Ha D-stupnja koje svojim materijalom nalaze kronološku poziciju uglavnom sukladnu fazama IVc-1 i IVc-2 na Glasincu, zatim vremenu faza III kod Delmata i Liburna te faze 4 u japodskoj kulturi.

Zahvaljujući ponajprije svestranim odnosima sa Sredozemljem, identitet kulture željeznoga doba stečen tijekom 7. i 6. stoljeća, u 5., a napose u 4. stoljeću gubi svoja temeljna obilježja. Ta su obilježja bila prepoznatljiva zahvaljujući uglavnom domaćem obrtništvu, koje, istina, i nadalje djeluje, no u posve drugim okolnostima. Naime, onoga trenutka kada se u istočnoj Hercegovini i na južnodalmatinskoj obali pojavila luksuzna grčka ili italska roba kao čisti uvoz, a ne posrednička ili domaća imitacija, domaće su se radionice nastojale uklopiti i prilagoditi proizvodnji stilski i tehnološki novih predmeta, bilo da je riječ o nakitu ili keramici. Dakako da je trpjela proizvodnja predmeta domaćih oblika, a drugorazredno značenje dobivaju utjecaji sa sjeverozapada i, posebno, s Glasinca. U takvoj situaciji, kada dolazi do svojevrsne unifikacije kulture i reduciranja tipova predmeta, domaće je obrtništvo zadovoljavalo samo dio potreba. Prednjači uvozna atička roba u okviru keramičkih proizvoda, a čini se da su i predmeti zlatarstva jednim dijelom uvoženi, premda je opstanak autohtonoga kovinarstva i u to vrijeme bio osiguran. Istina, domaći je obrt

izrađivao nakit pod snažnim utjecajem sredozemnih zlatarskih centara. Malo je, dakle, elemenata čisto tradicijskih osobina u kulturi u posljednjoj 5. fazi željeznoga doba. Peta je faza vrijeme vrlo jakih veza sa Sredozemljem, s Grčkom i Italijom. Tendencija produbljivanja i jačanja tih odnosa bit će nastavljena u posljednja tri stoljeća pr. Kr., kada potpuno prevladala grčkohelenistička kultura.

Fazu 5, koju će nova istraživanja vrlo vjerojatno razdijeliti na dvije podfaze ili stupnja što se već sada naziru, svakako treba prije svega gledati kao posljednje prapovijesno, zapravo već protopovijesno razdoblje u razvoju kulture na području istočne Hercegovine i južne Dalmacije. Ona pripada vremenu Lt A i Lt B1 po srednjoeuropskoj kronologiji, a najbolje se komparira s fazama Va na Glasincu, IV i VA na delmatskom i liburnskom teritoriju te fazom 5 kod Japoda (sl. 30).

ZAKLJUČAK

Željezno doba istočne Hercegovine u kronološkom smislu može se sagledati kao razvoj kulture u trima ključnim razdobljima. Rane faze, 1 i 2, označuju početak željeznoga doba, a materijalni ostatci uglavnom su naslijeđe kasnoga brončanog doba, zapravo baština Ha B-razdoblja u užem smislu. Treća i četvrta faza predstavljale bi pravo ili puno željezno doba, a to je razdoblje u razvoju kulture označeno stanovitim osamostaljivanjem, uz sudjelovanje vanjskih utjecaja ili komponenti iz tri različita smjera. Riječ je o glasinačkim, sjeverozapadnim utjecajima (delmatsko, japodsko, liburnsko područje, pa i područje kulture D. Dolina–S. Most) i sredozemnim utjecajima. Tek u 3. fazi počinju se javljati i komparativni nalazi s područja kulturno vrlo bliske južne Dalmacije, a u 4. fazi oni će postati uobičajeni. U vrijeme 5. faze, dakle, tijekom 5. i 4. stoljeća nastupa protopovijesno razdoblje u razvoju kulture željeznoga doba, kada uz oslabljene glasinačke i stabilne delmatske utjecaje dominiraju elementi sredozemnoga kulturnoga kruga u svim aspektima materijalne, a dijelom i duhovne kulture. Tu će fazu novim istraživanjima svakako trebati dijeliti na dvije podfaze. Stariji nalazi 5. faze još uvijek odražavaju tradicijski željeznodobni način življenja i razvoja društva, a mladi su proizvod novih, ponajprije sredozemnih kulturnih strujanja. U posljednja tri stoljeća južniji dijelovi istočne Hercegovine te, sasvim sigurno, i južna Dalmacija pripadaju grčkohelenističkom svijetu, a tada se više ne može govoriti o kulturi željeznoga doba po ustaljenim predodžbama o tom razdoblju. Dakako, taj i takav kronološki slijed potvrđuju, kako je već rečeno, materijalni ostatci.

Zbog ranijih oprečnih stajališta, glavno pitanje ove teme jest. može li se govoriti o željeznom dobu na južnojadranskom području kao zaokruženoj kulturnoj cjelini,⁴⁶⁷ kakvu poznajemo u primjerima delmatske, japodske, liburnske ili glasinačke kulture željeznoga doba? Podsjećam još da je to relativno malo područje, posebno istočna Hercegovina, po B. Čoviću i drugima najčešće uključivano u regionalne manifestacije glasinačkoga kruga, odnosno u kulturni kompleks Glasinac–Mati.⁴⁶⁸ S druge strane, Š. Batović ističe snažne glasinačke utjecaje na južnojadransko primorje od Neretve do Albanije, te smatra da se unatoč tomu ne može govoriti o njegovoj pripadnosti glasinačkoj kulturi.⁴⁶⁹ Osim B. Čovića i Š. Batovića, malo se tko drugi tako sustavno bavio problematikom željeznoga doba istočne Hercegovine i južne Dalmacije. B. Čović je analizom pokretne građe 1964. godine nastojao razdvojiti dva potpodručja unutar “centralno-ilirskoga područja” s granicom na Neretvi; u istočnom dijelu materijal je nazvao “glasinačkim”, u zapadnom “goričkim” tipom.⁴⁷⁰ Poslije će on napustiti tu tezu, ali će u sintezi željeznoga doba glasinačkoga područja te kasnijim radovima u taj kulturni krug uključiti i nalaze iz istočne Hercegovine.⁴⁷¹ Što se danas, nakon analize sve poznate i dostupne građe željeznoga doba u istočnoj Hercegovini i južnoj Dalmaciji, može reći o tezama B. Čovića i Š. Batovića?

Na početku želim naglasiti da B. Čović u posljednjem radu o glasinačkoj kulturi nije, osim nalaza iz Gubavice kod Mostara i Mazluma kod Gacka, razmatrao arheološki materijal iz humka na Grebnicama u Ukšićima (T. 2 - T. 6) kao ni nalaze iz okolice Stoca, primjerice Pješivac (T. 8, sl. 14), dakako, ni materijal s područja južne Dalmacije.⁴⁷² Glasinačkom kulturnom izrazu pripisao je materijal iz Gubavice i okolice Gacka (Mazlumi – T. 16), a gledajući izdvojeno samo te nalaze, u potpunosti bi se moglo prihvatiti predloženo mišljenje. Drugi nalazi, međutim, od onih iz humka I na Grebnicama do Pješivca, zatim iz Radimlje (T. 9-T. 13), Gradine u Ošanićima (T. 14) ili Gradine u Prenju, a nedvojbeno i nalazi iz Stona, Čilipa, Cavtata, Lokruma i Kopila na Korčuli daju jednu potpuno drukčiju sliku. Zbog čega, dakle, danas ne može opstati mišljenje o isključivo glasinačkom identitetu kulture željeznoga doba južnojadranskoga područja?

Što se tiče oblika materijalne kulture, u ranijim fazama željeznoga doba (sl. 11, sl. 12), mogu se zamijetiti uglavnom izražene bliskosti iz Gubavice i

⁴⁶⁷ BENEDICT 1976, 243-248; BAUMAN 1984, 28-48.

⁴⁶⁸ ČOVIĆ 1987c, 575,576,578-580,636; BENAC 1987, 785.

⁴⁶⁹ BATOVIĆ 1988, 68.

⁴⁷⁰ ČOVIĆ 1964, 95 i d.

⁴⁷¹ ČOVIĆ 1987c, 575 i d.; ČOVIĆ 1999, 29 i d.

⁴⁷² ČOVIĆ 1987c, 575 i d.

okolice Gacka s glasinačkim tipovima, a svi drugi lokaliteti, uz određenu bliskost s glasinačkim, ali i s drugim područjima, oblikom i ukrasom ponajprije pokazuju mjesne odlike. Dakle, nalazi poput pločastih fibula svojina su širega, nikako ne samo glasinačkoga ili istočnohercegovačkoga područja. U Gubavici je taj tip s nesumnjivo glasinačkim svojstvima, dok je na Grebnicama (T. 2, 1-2) najvjerojatnije odraz mjesnoga razvoja ili veza sa zapadnohercegovačkim susjedstvom. Nipošto ne želim umanjiti značenje glasinačke kulture, dapače, sasvim je sigurno da je u ranim fazama željeznoga doba područje istočne Hercegovine i južne Dalmacije održavalo vrlo intenzivne odnose s Glasincem. Istina je, također, da se to područje u ranim fazama otvara ne samo prema Glasincu nego podjednako i prema drugim kulturnim sredinama u smjeru sjeverozapada, od delmatskoga do japodskoga područja i dalje. A i po naravi kulturnih zbivanja s konca brončanog i početka željeznog doba, pri čemu mislim na sve pojave od tehnologije željeza i prodora tračkokimerijskih elemenata u Podunavlje do djelovanja kulture polja sa žarama, sasvim je logično da u transferu tih novina sa sjevera tranzicijsko područje put istočne Hercegovine i južne Dalmacije bude upravo i Glasinac, bez obzira što je posve sigurno glavni teret u tom smislu ponijela prometna vertikalna Bosna – Neretva.

U 3. i 4. fazi (sl. 13, sl. 15), uglavnom dakle u 6. stoljeću, kultura željeznoga doba pokazuje najviše samostalnosti, posebno u 3. fazi. I tada su, naravno, latentno prisutni strani utjecaji iz tradicionalnih smjerova, ali općenito se može reći da je, zahvaljujući usponu domaćega obrta, ponajprije kovinarstva, razvoj materijalne kulture u značajnoj mjeri samostalan, oslonjen na vlastite snage unutar područja istočne Hercegovine i južne Dalmacije. Lijep je primjer u tom smislu fibula s nogom u obliku beotskoga štita. To je tip koji se na zapadnobalkanskom prostoru poglavito veže uz glasinačko područje, ali gotovo svaki nalaz iz istočne Hercegovine i južne Dalmacije pokazuje uže regionalno svojstvo. Tendencija stvaranja vlastitih tipova materijalne kulture još je pojačana u drugoj polovici 6. stoljeća. Posebno se ističu fibule iz Pješivca (sl. 14). S druge strane, može se reći da je u to vrijeme u oblikovanju kulture više udjela imala "sjeverozapadna" (delmatsko-japodsko-liburnska) negoli glasinačka komponenta. Tu uz ostalo ponajprije mislim na polumjesečaste fibule različitih shematizacija iz Grebnica (T. 3, 1-2), Pješivca (sl. 14), Čilipa i Stona te fibulu s elementima tipa *a due bottoni* iz Radimlje (T. 10, 1), inače nepoznate glasinačkom području.⁴⁷³ U istome smislu govore i nalazi malih spiralnonaočarastih fibula (T. 2, 3-7), za koje opet najviše sličnosti nalazimo na delmatskom, japodskom ili liburnskom području. Jednako kao na Glasincu,

⁴⁷³ VINSKI-GASPARINI 1987, 209.

tijekom 6. stoljeća u istočnoj Hercegovini i južnoj Dalmaciji sredozemni utjecaji sve su izraženiji; rekao bih da su tada značajnije veze uspostavljene s Apeninskim poluotokom. Dakle, 3. i 4. faza željeznoga doba predočuju kulturnu sliku s najvećim stupnjem autonomnoga razvoja, bez obzira na vanjske utjecaje, posebno “sjeverozapadnoga” ili sredozemnoga te glasinačkoga kulturnog kruga.

U protopovijesno vrijeme 5. faze (sl. 19), u 5. i 4. stoljeću, utjecajem Sredozemlja dolazi do unifikacije kulture u toj mjeri da su još donekle zamjetni tradicionalni utjecaji sa sjeverozapada, a gotovo su nestali oni s Glasinca. Prekretnica u smislu strujanja utjecaja, odnosno promjene smjerova iz kojih su utjecaji dolazili u istočnu Hercegovinu i južnu Dalmaciju, ali i čitavo istočnojadransko područje sa zaledem, nastala je još u 6. stoljeću. Naime, od tog vremena potpuno prestaju sjeverni, panonski utjecaji, a sve su prisutniji utjecaji sredozemnoga kulturnoga kruga. U tom su obratu vrlo važno mjesto, zbog svojega geografskog položaja, imale upravo južna Dalmacija i istočna Hercegovina. Gotovo sigurnim se može držati da su već od 6. stoljeća, a sigurno u 5. stoljeću ti krajevi tranzicijsko područje za sredozemne utjecaje prema Glasincu, kao što je prethodno tu ulogu dugo vremena imao Glasinac u obrnutom smjeru. Najbolju ilustraciju takvu stanju daju nalazi sredozemnih obilježja, grčke ili italske (etrurske) provenijencije iz Radimlje, Grebnica i Grudina, Plane i Kačnja, Blata na Korčuli i Gomile na Stinama na Pelješcu. Za ovu prigodu ističem samo primjer brončane oinohoe iz Radimlje (sl. 17), koja je svakako tek jedna točka na putu tih posuda od Italije do Novoga Pazara.

Većina oblika materijalne kulture željeznoga doba u istočnoj Hercegovini i južnoj Dalmaciji pokazuje naglašenu heterogenost, što je ponajprije posljedica vanjskih utjecaja. U ranim fazama očituju se osobito sjeverni, panonski, preko Glasinca i prometnice Bosna–Neretva transformirani utjecaji. Autonomna komponenta posebno se ističe tijekom 6. stoljeća, a u 5. i 4. stoljeću prevladavaju sredozemni utjecaji. Kada se tome pribroje u svim fazama prisutni “sjeverozapadni” utjecaji, katkad jači, katkad slabiji, dobit ćemo sve bitne sudionike u stvaranju kulture željeznoga doba. Osim nalaza iz Gubavice i okolice Gacka, čini mi se da je na najvećem dijelu istočne Hercegovine i južne Dalmacije kultura željeznoga doba ipak prepoznatljiva, doduše kao vrlo heterogena pojava u rasteru željeznodobnih kulturnih cjelina ili skupina na istočnojadranskoj obali i u njezinu zaleđu. Primanje, primjena ili transformacija tekovina drugih kulturnih sredina, ne samo glasinačke, delmatske ili sredozemne provenijencije, mislim da je siguran pokazatelj stanovite neodvisnosti prema bilo kojoj od tih kultura.

Dakle, osim u sjevernom, nevesinjsko-gatačkom dijelu, istočna se Hercegovina s južnom Dalmacijom, po materijalnim ostacima, unatoč brojnim sličnostima, ne može uže smatrati dijelom glasinačke kulture. Naravno, zbog geografske blizine Glasinca, tu se u kulturi željeznoga doba susreće više

glasinačkih utjecaja negoli, primjerice, na delmatskome području. S druge strane, ako pogledamo nalaze iz Stona, Čilipa, Cavtata i Lokruma, Blata i Kopila na Korčuli te Glogovika u Boki, premda su to nalazi ograničeni na samo mlađe odsjeke željeznoga doba, jasno se mogu prepoznati velike sličnosti s materijalom istočne Hercegovine. Uostalom, jedinstvo područja istočne Hercegovine te južne Dalmacije i Boke, odnosno, u širem smislu, južnojadranskog područja, indiciraju i stariji nalazi, poput knemida iz Dabrice i Dobrača. No, nedostatak nalaza uz južnojadransku obalu, posebno u Boki i zapadnoj Crnoj Gori, svakako čini preveliku poteškoću za podrobnija razmatranja u tom smislu.

Potporu za izneseno, poglavito za gledište da željezno doba većega dijela istočne Hercegovine ili južne Dalmacije ne spada u regionalne manifestacije glasinačke kulture, daje i način pokapanja mrtvih, posebno s obzirom na mišljenje da se pojave vezane uz kult mrtvih mogu iskoristiti za etničke interpretacije u većoj mjeri negoli ostatci materijalne kulture.⁴⁷⁴ Naime, oblik pokapanja u grobne humke dominantan je u svim fazama razvoja željeznoga doba, premda se od 5. stoljeća ravnopravno pokapalo i u nekropolama u ravnome. Na Glasincu se gotovo isključivo pokapalo u grobne humke tijekom svih faza željeznoga doba.⁴⁷⁵ No, osim te znakovite razlike, zanimljivo je da su na području istočne Hercegovine i južne Dalmacije redovito otkrivene skupne obiteljske grobnice, i u humcima i u ravnim nekropolama, dok je na Glasincu u humcima s više grobova u same grobove gotovo redovito pokopan po jedan pokojnik. Da su obiteljske grobnice u istočnoj Hercegovini i južnoj Dalmaciji otkrivene samo u ravnim nekropolama 5. i 4. stoljeća, ta bi se pojava možda mogla objasniti utjecajem Sredozemlja ili delmatskoga područja, međutim, skupne grobnice su prevladavajuća, gotovo isključiva pojava u svim fazama razvoja željeznoga doba, a najbolji primjer tog kontinuiteta ustanovljen je u humcima na Grebnicama i Grudinama u Ukšićima, na nekropoli u ravnome u Kačnju kod Bileće te vjerojatno i u Stonu, dijelom i u Gubavici. Ta je činjenica od posebne važnosti za razmatranje odnosa između Glasinca i istočne Hercegovine te južne Dalmacije, ali istodobno i opća indikacija u smislu kontinuiteta kulture ili nepromjenjivosti etničkoga sastava stanovništva u željezno doba. Jer, posebice istočna Hercegovina rabi tip obiteljske grobnice i u vrijeme (7. stoljeće) kada su sredozemni utjecaji gotovo nezamjetni, a delmatski (za koje je jedno od osnovnih obilježja također skupna, obiteljska grobnica) imaju tek sekundarno značenje. Dodatna posebnost vezana uz pokapanje očituje se i u pokapanju muškaraca s uzglavljem na jednoj (sjevernoj) te žena na drugoj (južnoj) strani.

⁴⁷⁴ GARAŠANIN 1976, 174.

⁴⁷⁵ ČOVIĆ 1963, 41-62.

Nadalje, na Glasincu već od faze IVc prevladava spaljivanje pokojnika.⁴⁷⁶ A osim dvojbeni primjera na Grudinama u Ljubomirskom polju, spaljivanje nije zabilježeno na istočnohercegovačkom ili južnodalmatinskom području.⁴⁷⁷ U svakom slučaju, razlike između glasinačkoga i istočnohercegovačkoga, odnosno južnodalmatinskoga područja u okviru ritusa pokapanja toliko su izražene da se ne može govoriti o njihovu jedinstvu, unatoč općim zajedničkim svojstvima. U tom segmentu, istočna Hercegovina i južna Dalmacija mnogo su bliže delmatskom području, posebice u protopovijesnom razdoblju 5. i 4. stoljeća.

Ako je pitanje neodvisnosti željeznoga doba istočne Hercegovine i južne Dalmacije, naročito prema Glasincu, dijelom razriješeno, ostaje niz drugih problema vezanih uz identitet ili kompaktnost te kulture, uz njezin razvoj, kronologiju ili periodizaciju. Mislim, naime, da u biti nisu problematične iznesene teze o početku ili svršetku željeznoga doba istočne Hercegovine i južne Dalmacije, ali da je zato ostalo mnoštvo nepoznanica i pitanja vezanih uz internu kronologiju i periodizaciju. Istočnu Hercegovinu i južnu Dalmaciju ne može se u potpunosti gledati kao područje s jedinstvenom kulturom željeznoga doba. U tom su smislu, u odnosu na glavninu građu, posebno ilustrativni nalazi iz Gubavice i Gacka.

Naime, začuđujuće je da gotovo svi predmeti nekropole u Gubavici pokazuju zamjetnu sličnost pa i pripadnost glasinačkom kulturnom krugu. Tamo gotovo da i nema predmeta koji su oblikovno ili stilski bez analogija na Glasincu. Čini se da samo tipovi igala donekle izlaze iz tog smisla. Situaciju poput one u Gubavici svakako bi se prije moglo očekivati, primjerice, na Ljubomirskom polju ili u okolici Bileće, krajevima koji su geografski bliže središtima glasinačke kulture i koji se, zapravo, nalaze na granici željeznodobnoga kulturnoga kompleksa Glasinac–Mati. Kako objasniti tu pojavu? Teško je naći slične primjere, a pravi odgovor zašto je materijal glasinačke kulture bio u toj mjeri zastupljen u Gubavici mogu dati samo istraživanja, prije svega prostora između Gubavice i Glasinca (Nevesinje), ali i Gubavici susjednih krajeva, uglavnom stolačkoga područja i donje Neretve. Jer, teško je povjerovati da bi indigeno stanovništvo u Gubavici bilo u toj mjeri fascinirano glasinačkom kulturom, te je zato uz

⁴⁷⁶ BENAC–ČOVIĆ 1957, 58; ČOVIĆ 1987c, 639. I u sjevernoj Albaniji, dakle na prostoru kulturnog kompleksa Glasinac–Mati, također se istovremeno javljaju oba ritusa pokapanja (inhumacija i incineracija): usp.: JUBANI 1972, 203–215.

⁴⁷⁷ ATANACKOVIĆ–SALČIĆ 1977, 34–37. Istina, i I. Pušić pretpostavlja ritis incineracije u humku u Glogoviku, međutim, s obzirom na okolnosti u kojima je bilo nalazište u vrijeme istraživanja, taj problem ostaje nerazjašnjen, u svakom slučaju, pod velikom sumnjom – usp. PUŠIĆ 1962, 77–78.

svoje pokojnike prilagalo gotovo isključivo predmete glasinačkih svojstava, unatoč blizini Neretve, pogodne za tranziciju utjecaja svih vrsta. To je utoliko čudnije što nije riječ o kratkom vremenskom isječku nego je zapravo trend prilaganja pretežno glasinačkoga materijala na Gubavici nastavljen sve do sredine 6. stoljeća. Stoga bih, s najvišim stupnjem opreza, pretpostavio određenu vrstu glasinačkoga trgovačkoga “emporija” na tom području uz Neretvu, koji nisu nužno morali činiti trgovci s Glasinca, nego domaći posrednici. Naime, na Glasincu je prilično rano, upravo tijekom 7. stoljeća, u najbogatijim “kneževskim” grobovima zastupljena luksuzna importirana roba (brončano posuđe i knemide) kao rezultat mediteranskih utjecaja.⁴⁷⁸ Gotovo je sigurno da je upravo dolina Neretve bila put kojim su ti predmeti dospjeli na Glasinac. Za takvo mišljenje nalazi iz Gubavice nemaju baš presudnu ulogu, odlučujući su bili prirodni i kulturni elementi svojstveni dolini Neretve. Uostalom, koncem 7. ili početkom 6. stoljeća na Gradinu u Prenju kod Stoca dospio je i jedan krater apulske geometrijske keramike, što samo potvrđuje postojanje trgovačke razmjene s južnom i srednjom Italijom. Tako su i glasinačke knemide, najvjerojatnije, uvezene iz srednje Italije, a prikaz broda sa svim tehničkim detaljima i elementima na jednome paru knemida iz Ilijaka snažna je potpora njihovoj mediteranskoj provenijenciji.⁴⁷⁹

Dok nalazi iz Gubavice nesumnjivo potvrđuju heterogen karakter kulture željeznog doba, čije će pravo objašnjenje dati samo nova istraživanja, čini mi se da skupina nalaza iz okolice Gacka (T. 16; T. 17) pokazuje veliku bliskost s nalazima na Glasincu. Stoga gatačke nalaze svakako treba uključiti u manifestacije glasinačke kulture, dakle odvojiti ih od nalaza iz južnijega dijela istočne Hercegovine, pa prema tome i od nalaza iz južne Dalmacije. Treba također naglasiti da i glasinačka kultura u nekim, prije svega perifernim područjima, pokazuje elemente heterogenosti.⁴⁸⁰

U južnijem dijelu istočne Hercegovine, u okolici Trebinja i Bileće, Neuma i Stoca dosta je elemenata na temelju kojih je moguće utvrditi postojanje jednoga kompaktnijeg kulturnoga izražaja u kontinuitetu. Razvoj kulture može se pratiti od početka željeznoga doba, poglavito od sredine 7. stoljeća, a brojni i raznovrsni predmeti s više lokaliteta međusobno se nadopunjuju ili alterniraju. Najbolja je situacija s primjerom humka I na Grebnicama u Ukšićima, gdje se tri otkrivene grobnice vremenski nadovezuju i daju temelj za utvrđivanje interne periodizacije, ali i

⁴⁷⁸ BENAC-ČOVIĆ 1957, 35-38.

⁴⁷⁹ BENAC-ČOVIĆ 1957, 36, T.16,2-3.

⁴⁸⁰ ZOTOVIĆ 1985, 127-128.

periodizacije željeznog doba u istočnoj Hercegovini pa i južnoj Dalmaciji. Iako nije cjelovito objelodanjen, i materijal iz grobnih humaka na Grudini u Ukšićima ima također vrlo važno mjesto u tom smislu. Dakako, značajne stupove te periodizacije čine i druga nalazišta, posebno iz stolačkoga kraja (Dabrica, D. Brštanik, Pješivac, Gradina u Prenju, Gradina u Ošanićima, Banje, Radimlja-Vojvodina, Radimlja-Konštica, Tasovčići), iz okolice Mostara (Gubavica), zatim Kačanj i Plana kod Bileće, Gradac kod Neuma, te Ston, Cavtat, Lokrum i Čilipi kod Dubrovnika, Blato i Kopila na Korčuli, Nakovana i Gomile na Stinama na Pelješcu.

Na kraju još nekoliko riječi o etničkim pitanjima. Dugovremeni etnogenetski proces na istočnojadranskom području od eneolitičkoga svakako od ranoga brončanog doba, završne je faze zasigurno imao u kasno brončano i rano željezno doba.⁴⁸¹ Istraživanja su pokazala da je tako bilo u većini područja od Istre do Albanije, gdje se najkasnije u rano željezno doba može govoriti o etnokulturnim sredinama Histra, Liburna ili Delmata.⁴⁸² Zacijelo je sličan tijek etnogenetskoga razvoja bio i na području istočne Hercegovine te južne Dalmacije, bez mogućnosti identificiranja jednoga etnonima ili barem vodećega plemena, odnosno naroda poznatoga antičkim piscima poput Histra, Liburna, Delmata ili Autarijata. Dakako, to ne znači da u povijesnim vrelima nisu zabilježene i zajednice istočne Hercegovine i južne Dalmacije, no nijedno povijesno poznato pleme ili narod nije zauzimalo sve to, relativno malo područje.

U rješavanju složenih pitanja etnogeneze i identificiranja plemena i naroda koji su nastavali južnojadransko područje u željezno doba zapravo nam mogu poslužiti dvije kategorije građe, materijalna kultura te podatci antičkih pisaca. Premda se arheološka građa, u ovom slučaju željeznoga doba na južnojadranskom području, ne može automatizmom i etnički atribuirati, činjenica je da: a) ostatci materijalne kulture pokazuju kontinuitet od 8. do 4. stoljeća, b) od početka željeznoga doba uočava se polarizacija područja na sjeverni dio (Gacko i Nevesinje), koji se više veže uz Glasinac, dok južniji krajevi imaju izraženiji biljeg autonomnosti unatoč općoj heterogenosti kulture, c) i u južnijem se dijelu mogu uočiti manje razlike, primjerice između stolačkoga kraja, više vezana uz sjeverozapadne utjecaje, i trebinjsko-bilečkoga kraja, koji je i nadalje apsorbirao glasilačke utjecaje u većoj mjeri negoli krajevi uz Neretvu, zatim primorskoga dijela, koji pokazuje zajedničke osobine i jednome i drugome spomenutom potpodručju. Na temelju podataka antičkih pisaca područje istočne Hercegovine i južne

⁴⁸¹ BENAC 1977, 1-14.

⁴⁸² ČAČE 1979, 47.

Dalmacije nastavalo je nekoliko manjih plemena, odnosno naroda.⁴⁸³ Tako su Plereji držali veći dio obalnoga pojasa s poluotokom Pelješcem te dio Trebinja, Vardeji su bili jugozapadni susjedi Daorsa, Glinditioni su na Nevesinjskom, Melkumani na Gatačkome polju i Deramisti na Dabarskome, a Naresii sjevernije od Mostara (sl. 31). Daorsi, kao najpoznatije istočnohercegovačko pleme, živjeli su na prostoru od Bijeloga polja kod Mostara do Popova polja u visini Slanoga, gdje su možda izlazili na more.⁴⁸⁴ Najviše je podataka o Daorsima, o kojima se, kao stanovnicima stolačkoga kraja, gomilaju vijesti u posljednja tri stoljeća pr. Kr. Ne dvojecí da je slično bilo i u ranijim prapovijesnim razdobljima, ipak, od prvih značajnijih dodira s grčko-italskim krugom tijekom 6. stoljeća, povijest i kultura Daorsa sve je više vezana uz Sredozemlje, a od 3. stoljeća stolački kraj kulturno postaje dio tog svijeta. U to vrijeme već se može govoriti i o formiranju plemenskih saveza, zapravo i državnoga ustrojstva u koji su ušle manje plemensko-teritorijalne jedinice sličnih narodnosnih svojstava.⁴⁸⁵ Naravno, danas u potpunosti nije poznato kakav je, primjerice, bio status Daorsa i drugih istočnohercegovačkih te južnodalmatinskih plemena u ilirskoj državi kao najznačajnijoj državopolitičkoj pojavi na južnome Jadranu.⁴⁸⁶ U svakom slučaju, može se pretpostaviti da su ponajprije Daorsi zadržali određeni stupanj samostalnosti spram susjednih državopolitičkih tvorevina, plemenskih, odnosno natplemenskih saveza, bilo da je riječ o Ardijejcima, Plerejima, Autarijatima ili Delmatima, što na poseban način ilustrira njihova materijalna kultura željeznoga doba.⁴⁸⁷

Unatoč činjenici da Daorsi i druga manje poznata plemena iz istočne Hercegovine i južne Dalmacije nisu istaknuti politički čimbenici istočnojadranske obale, jer je uglavnom riječ o manjim zajednicama, ipak smo svjedoci njihovih vrlo visokih kulturnih i gospodarskih dosega, osobito u stolačkome kraju. Tako su Daorsi na svojem prostoru stvorili sve uvjete za primjenu tekovina grčkohelenističke kulture, od urbanizacije i graditeljstva (sl. 24, sl. 25, sl. 28), obrta, posebno zlatarstva i lončarstva, zatim trgovine, do prihvaćanja grčkoga pisma i kovanja vlastita novca. Daorsi su među rijetkima od ilirskih naroda koji su kovali svoj novac, a prikaz lađe na reversu s legendom DAORSOΝ na njihovu novcu samo je nepobitna potvrda spomenutih činjenica.⁴⁸⁸

⁴⁸³ BOJANOVSKI 1985, 7 i d.; ZANINOVIĆ 1992, 103 i d.

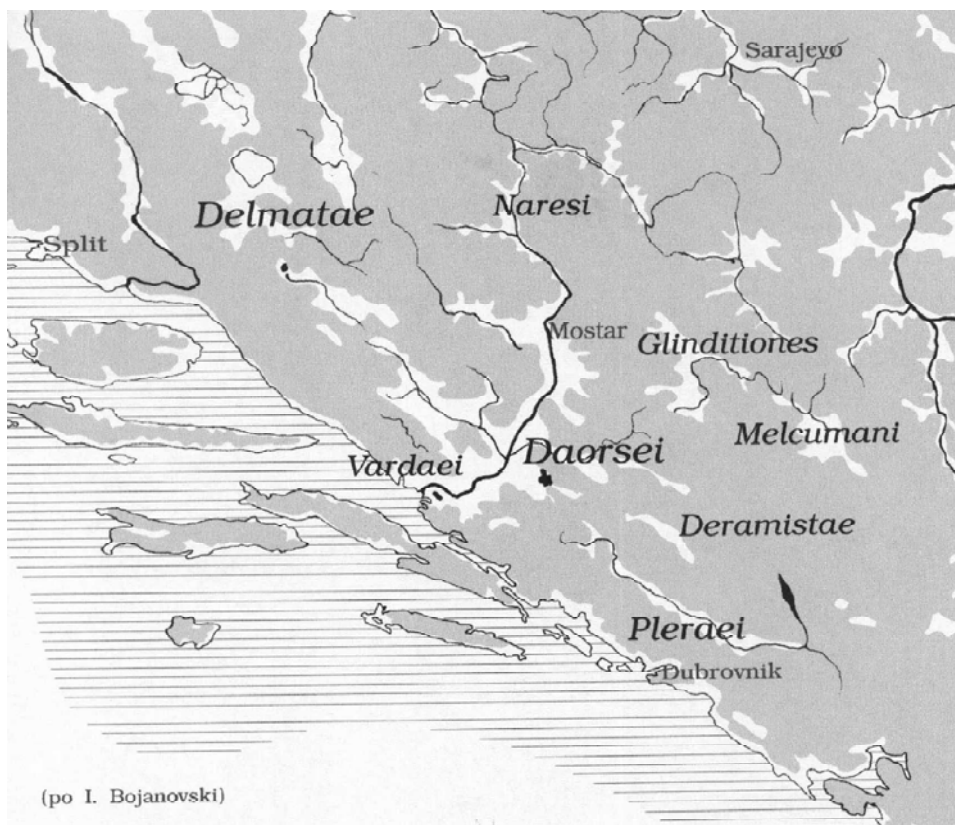
⁴⁸⁴ PATSCH 1922, 41 i d.; MARIĆ 1973a, 115, 123; BOJANOVSKI 1985, 11.

⁴⁸⁵ ČAČE 1979, 47-48; BOJANOVSKI 1985, 9-10; ČOVIĆ 1999, 33.

⁴⁸⁶ PAPAZOGLU 1963, 71-86; PAPAZOGLU 1967, 123, 139-144.

⁴⁸⁷ MARIĆ 1985, 49.

⁴⁸⁸ RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1965, 87; MARIĆ 1976, 252.

Sl. 31: Razmještaj ilirskih plemena/naroda na južnojadranskom području u antičko doba.

Fig. 31: Disposition of the Illyrian tribes of the southern Adriatic area.

Ako je nepromjenjivost etničkoga sastava stanovništva, utemeljena na kontinuiranu razvoju kulture željeznoga doba, gotovo sigurna, onda se, dakle, i u plemenima koja spominju antički pisci zacijelo mogu prepoznati prapovijesni žitelji istočne Hercegovine i južne Dalmacije. Odnos pokretne i nepokretne građe prema povijesno poznatim narodima istočne Hercegovine i južne Dalmacije posebno je važan. Primjerice, nalazi iz okolice Gacka s velikom se vjerojatnosti mogu pripisati populacijama snažnoga autarijskoga saveza sa središtem na Glasincu.⁴⁸⁹ Zaista, pogleda li se pokretni materijal željeznoga doba, ta se veza sjevernoga dijela Hercegovine s glasinačkim područjem i u

⁴⁸⁹ BOJANOVSKI 1985, 21; VASIĆ 1972, 117 i d.

etničkom smislu čini stvarnom. Drugim riječima, Nevesinjsko i Gatačko polje predstavljali bi rubno glasinačko područje ne samo po arheološkoj građi nego i u etničkom smislu. Okolica Trebinja i Bileće, Neuma i Stoca te južna Dalmacija područja su koja su u željezno doba bila nastanjena drugim ilirskim narodima; predvodnici su im Daorsi, Plereji, Deramiste i Vardeji (sl. 31). I. Bojanovski pretpostavlja da su Daorsima prvi susjedi bili Deramiste na Dabarskom polju do Bileće (Plane), te da su s njima i etnički vrlo bliski.⁴⁹⁰ Ako, pak, usporedimo pokretni materijal u okolici Stoca, Trebinja (Ljubomir), Pelješca, dubrovačkoga kraja ili otoka Korčule, mogu se primijetiti mnogi zajednički elementi pa, s jednakom rezervom, možda se može govoriti i o značajnoj etničkoj bliskosti Daorsa u stolačkom kraju i Plereja, vjerojatnih stanovnika okolice Trebinja i većega dijela primorskoga pojasa.

Daorsi, Plereji, Deramiste, Melkumani i Glinditioni nedvojbeno spadaju u ilirsku narodnosnu skupinu. Naime, onomastički materijal s tog područja R. Katičić uključuje u jugoistočno imensko područje, a uz to područje, čije su sjeverozapadne i sjeverne granice išle do Cetine i razvođa Bosne i Neretve, ponajprije se može vezati ilirsko ime.⁴⁹¹ S druge strane, i toponomastički materijal također je vrijedna građa za istraživanja u tom smislu.⁴⁹² Na ilirsko podrijetlo, primjerice Daorsa, upućuju i podatci starih pisaca, po Apijanuu su oni prvi potomci Ilirija, a Livije navodi i Daorse među onim Ilirima koji su nakon rimske pobjede nad Gencijem dobili povlastice.⁴⁹³

Uspoređujući povijesna vrela s pokretnim materijalom 6. i 5. stoljeća s obje strane Neretve, B. Čović je pretpostavio tzv. "centralno ilirsko područje" od srednje Dalmacije do Albanije.⁴⁹⁴ To se područje uglavnom uklapa u podjelu na južne, središnje (prijelazne) i sjeverozapadne ilirske zemlje s terminološkom alternativom - južni, središnji i sjeverozapadni Ilirik.⁴⁹⁵ Naime, kraj uz Neretvu s pretpostavljenim, pretežno daorskim i plerejskim teritorijem bio je zapravo to rubno područje južnoga Ilirika, ne samo zbog toga što se granice jugoistočnoga imenskoga područja poklapaju s njim nego ponajprije zbog svojstava pokretne građe željeznoga doba. Općenito gledano, materijalna kultura željeznoga doba na južnojadranskom području sa zaledem spada u krug pojava svojstvenih ilirskom etničkom području, a njezina heterogenost zacijelo je rezultat plemenske ili narodnosne rascjepkanosti, s jedne strane, te zemljopisnoga položaja, s druge strane. Tako su, dakle, istočna Hercegovina i

⁴⁹⁰ BOJANOVSKI 1985, 15-16.

⁴⁹¹ KATIČIĆ 1964, 15 i d. Usp. također: SUIĆ 1976a, 179-196.

⁴⁹² ČAČE 1976, 139 i d.

⁴⁹³ MARIĆ 1973a, 115-116; KATIČIĆ 1977, 34.

⁴⁹⁴ ČOVIĆ 1964, 95 i d.

⁴⁹⁵ ČAČE 1979, 47 i d.; KATIČIĆ 1964, 15 i d.; BENAC 1977, 13; ČOVIĆ 1999, 29.

južna Dalmacija bile klasično kontaktno područje između južnoga i sjeverozapadnoga Ilirika. Nadalje, bez obzira na činjenicu da je u sjevernom susjedstvu bila snažna zajednica Autarijata, a na jugu nadmoćan sredozemni kulturni krug, kroz sve faze željeznoga doba zastupljen je bio i utjecaj sjeverozapadnih ilirskih zemalja, pri čemu su Delmati odigrali odlučujuću ulogu.⁴⁹⁶ Geografski položaj svakako je presudno utjecao na mješovit ili heterogen karakter kulture, čemu su značajno pridonijeli i susjedi s izraženim identitetom (Autarijati, Delmati) te unutrašnja etnička rascjepkanost i nepostojanje jedne snažnije etnije ili saveza. U okolnostima mnoštva vanjskih utjecaja domaći su majstori najvećim dijelom reproducirali ili prepravljali strane tipove, a simboliku odnosa prema susjedima pa i bit tog kontaktnog područja nalazimo na primjerima nakitnih predmeta (poput fibule iz Pješivca, Grudina u Ukšićima, Stona ili Čilipa), u čiju su kompoziciju ugrađeni elementi nekoliko različitih tipova iz nekoliko kulturnih sredina.⁴⁹⁷ Znakovito je da je najviše “eksperimenata” u tom smislu evidentirano na nalazištima u okolici Stoca i priobalju – komunikacijski najotvorenijim krajevima.

Nakon svega, ponajprije treba reći da je o željeznom dobu istočne Hercegovine i južne Dalmacije još uvijek relativno malo podataka. Ipak, zaključujem ono najbitnije:

1. Na supstratu Ha B-razdoblja, oko sredine 8. stoljeća u istočnoj Hercegovini (vjerojatno i u južnoj Dalmaciji), kao i u većini istočnojadranskih područja, započinje željezno doba.

2. Početak željeznoga doba, obilježen tehnologijom željeza i završnim fazama etnogenetskoga procesa u vezi je sa zbivanjima u panonskopodunavskome prostoru nakon tračkokimerijskoga kulturnotehnološkoga prodora.

3. Kontinuitet brončanoga u željezno doba nije sporan, unatoč malome broju nalaza kasnoga brončanog doba. Željezno doba trajalo je u istočnoj Hercegovini i južnoj Dalmaciji po prilici od sredine 8. gotovo do konca 4. stoljeća. Željezno doba može se dijeliti na tri razdoblja i pet faza. Rano razdoblje, ili faze 1. i 2. (druga polovica 8. i 7. stoljeće) predstavljeno je tipovima materijalne kulture koji su nedvojbeno odraz kasnoga brončanoga doba, poglavito Ha B-razdoblja po srednjoeuropskoj kronologiji. Drugo razdoblje, 3. i 4. faza (uglavnom 6. stoljeće) vrijeme je razvoja kulture punoga željeznoga doba, s najvećim stupnjem autonomnosti, utemeljenom na ojačanom domaćem obrtništvu, ponajprije kovinarstvu. Posljednje protopovijesno razdoblje, 5. faza ili 5. i 4. stoljeće u razvoju željeznoga doba, vrijeme je unifikacije kulture nastalo pod sredozemnim, grčko-italskim utjecajima. A od konca 4. stoljeća, u

⁴⁹⁶ Usp.: MARIC 1973a, 122-124.

⁴⁹⁷ BAUMAN 1984, 119; RADCLIFFE-BROWN 1982, 280-281.

vrijeme prihvaćanja brojnih tekovina grčkohelenističke kulture, u istočnoj Hercegovini i južnoj Dalmaciji više se ne može govoriti o željeznom, odnosno mlađem željeznom dobu.

4. Tipovi materijalne kulture za sve vrijeme trajanja željeznoga doba pokazuju na različite sredine njihove izvornosti. Heterogenost materijalne kulture od najranijih faza kao glavno svojstvo, s jedne je strane pokazatelj slabosti domaće supstancije, ali istodobno i posebnosti pa i neodvisnosti spram susjednih kulturnih područja. Doduše, sjeverni dio (Nevesinjsko i Gatačko polje) je, najvjerojatnije, činio periferiju glasinačkoga kulturnoga kruga. Najveći dio istočne Hercegovine (Trebinje, Bileća, Stolac, Neum) te južnu Dalmaciju treba gledati kao posebno prijelazno ili kontaktno područje između južnih i sjeverozapadnih ilirskih zemalja, sa svim pojavama svojstvenim takvim sredinama.

5. U oblikovanju željeznoga doba istočne Hercegovine jasno se raspoznaju bitni sudionici. Uz žilavu domaću predaju, u starijim razdobljima prevladavaju sjeverni utjecaji, akumulirani stoljetnim djelovanjem kulture polja sa žarama, pri čemu je značajnu ulogu odigrala prometna okosnica Bosna–Neretva i glasinačko područje. Unekoliko samostalan razvoj u 6. stoljeću (3. i 4. faza) obilježili su sjeverozapadni, delmatsko-liburnsko-japodski te glasinački utjecaji, a počinju se sve više javljati i sredozemni utjecaji. U protopovijesnom razdoblju, u 5. i 4. stoljeću, dominiraju sredozemni utjecaji, sjeverozapadni su još vrlo jasni, a gotovo su nezamjetni glasinački.

6. Gradine kao isključivi oblik naselja za trajanja željeznoga doba naslijeđene su iz prethodnoga razdoblja. Nažalost, i danas najvećim dijelom pokretni materijal s gradinskih naselja ima sekundarno značenje, uglavnom bez mogućnosti prepoznavanja vertikalne stratigrafije. O željeznodobnim nastambama još je manje podataka, uglavnom iz istih razloga.

7. Stanovništvo željeznoga doba na južnojadranskom području pokapalo se za sve vrijeme u grobnim humcima, a od 6. i 5. stoljeća i na nekropolama u ravnome. I u grobnim humcima i na nekropolama u ravnome isključivo je poznat tip skupnih, obiteljskih grobnica.

8. Iz kruga vjerovanja, najviše je podataka o vjerovanjima u zagrobni život. Uz prilaganje nakita i oružja u grobnicama, zabilježena je i pojava razbijanja keramičkoga posuda, koje je obično pronađeno u konstrukciji humaka. Od 5. stoljeća u grobnice se prilažu keramičke, iznimno i brončane posude. Iz kruga vjerskoga života ne može se govoriti tek o nekim predmetima s vjerojatnim vjerskim sadržajima, zapravo vjerskim simbolima. U starijim fazama željeznoga doba prevladava štovanje sunca i ptica močvarica vezanih uz kult sunca, što je nesumnjivo zaostavština utjecaja panonskopodunavske kulture polja sa žarama. U vrijeme značajnijega samostalnoga razvoja kulture,

dakle u 6. stoljeću, najmanje je podataka u tom smislu, a u protopovijesnom razdoblju u 5. i 4. stoljeću prevladavaju simboli sredozemnoga vjerskoga kruga (zmije).

9. I u umjetnosti željeznoga doba istočne Hercegovine naprosto nema čistih predmeta koji bi spadali u tu kategoriju. Dakle, uglavnom se može govoriti o primijenjenoj umjetnosti, prakticiranoj na predmetima nakita pa, zapravo treba govoriti tek o prevladavajućim stilovima dekoracije tih predmeta. Figuralni koncept kasnoga brončanoga doba s motivima vodenih ptica u ranim fazama željeznoga doba ima svoje rijetke prežitke, poput pektorala iz D. Brštanika (T. 1, 1). U većoj je, međutim, mjeri zastupljen stil geometrijskoga ukrašavanja na nakitnim predmetima. U drugoj polovici 6. stoljeća naročito je zastupljen složeni nakit, kombiniran od nekoliko zasebnih predmeta tako da, uz naglašenu kićenost, ima i zvučnost kao bitno svojstvo. U protopovijesno razdoblje dominiraju tehnike ukrašavanja sredozemnih zlatarskih centara.

10. Uz trgovinu, najznačajnije gospodarske grane u vrijeme željeznoga doba bile su stočarstvo i obrti, ponajprije kovinarstvo i lončarstvo. Općenito se može primijetiti da je nedostatak prirodnih bogatstava (posebice metala) na najbolji način nadomješten trgovinom sa susjednim krajevima, ali i s udaljenim područjima, od srednje Europe do Sredozemlja, Grčke i Italije.

11. Procesom raslojavanja, združivanjem manjih etnički bliskih zajednica, društvo željeznoga doba južnojadranskoga područja jest rodovsko-plemensko društvo koje počiva na užim obiteljskim zajednicama s istaknutim vojnim ili ratničkim slojem. Zapravo je riječ o patrijarhalnim zajednicama predvođenima istaknutim prvacima, najčešće ratnicima, od kojih će se u 5. i 4. stoljeću stvoriti sloj tzv. plemenske aristokracije. Upravo će najvećim dijelom taj sloj utvrditi unutrašnju hijerarhiju društva u osvit organizacije državnih tvorevina na ilirskom prostoru.

12. Po tipovima materijalne kulture, po onomastičkim i toponomastičkim ostatcima, stanovništvo željeznoga doba južnojadranskoga područja pripada ilirskom etničkom stablu. Povijesna vrela poznaju Daorse u okolici Stoca, Plereje na Pelješcu, primorskom pojasu i otocima te oko Trebinja, zatim Vardeje na ušću Neretve, Deramiste na Dabarskom polju do Bileće, Melkumane na Gatačkom polju te Glinditione na Nevesinjskom polju.⁴⁹⁸

⁴⁹⁸ Zahvaljujem svima koji su mi pomogli tijekom rada na ovome članku: B. Čoviću, Đ. Odaviću, D. Radiću, D. Periši, Č. Raiću, R. Jovandić, S. Kudra, J. Radojević, N. Čmajčaninu, V. Bunjevac, M. Marijanović, T. Pleše, M. Gregl, I. Maroševac. Posebno zahvaljujem Z. Mariću, Z. Žeravici i M. Palameti, koji su mi ustupili ovdje objelodanjen arheološki materijal, otkriven njihovim istraživanjima i terenskim radom te profesoricu N. Majnarić-Pandžić na stručnim raspravama, stalnoj potpori i hrabrenju.

DODATAK 1.

Z. Marić

DNEVNIK RADA ZA ISKOPAVANJA TUMULUSA U OKVIRU
PROJEKTA “ŠIRI BAZEN TREBIŠNJICE” IZVEDENOG U JULU I
AVGUSTU 1968. GODINE*

LJUBOMIR-Ukšići

Tumulus I (lokalitet Grebnice)

Vlasnik : Crkva Sv. Petra u Ljubomiru

8. juli 1968. godine

Za danas su bili pozvani radnici radi popisa i dogovora. U grupu za iskopavanje tumulusa ušla su danas samo 3 radnika. Unijeli smo osnovne podatke o radnicima i obavijestili još neke mještane o početku radova kako bi mogli u njima učestvovati. Izvršeni su još neki sitniji pripremni radovi. Stručna ekipa će dolaziti na teren svakog dana kombijem iz Trebinja. Radit će se svakog dana, izuzev subote i nedjelje. Od ponedjeljka do četvrtka (zaključno) radit će se po 9 sati, sa pauzom za ručak, a petkom će se raditi po 8 sati. Početak radova svakog dana bit će u 7 sati a završetak u 16 sati.

9. juli 1968.

Radimo sa 5 radnika. U stručnoj ekipi su dr Zdravko Marić, šef radilišta, Ante Kučan, preparator i rukovodilac radova za otklanjanje stećaka sa tumulusa, Slobodan Kudra arhitektonski tehničar i Radmila Jovandić, nastavnik crtanja. Prije početka radova fotograf Čiro Rajić je snimio tumulus I iz raznih uglova.

Tumulus I je promjera oko 15 metara. Maksimalna visina je, u odnosu na okolno zemljište, oko 2 metra. Tumulus je, uglavnom, pokriven travom, ali iz njega viri i dosta kamenja manjih dimenzija. Na vrhu tumulusa nalaze se 3, paralelno postavljena, stećka u obliku ploča koje treba neoštećene pomaći i prebaciti na livadu pored tumulusa da nas ne bi ometali u radovima. Prilikom fotografskog snimanja stećci su dobili brojeve 1, 2, 3. Isto označavanje preuzeli smo i na planu kojeg je izradio S. Kudra. U toku dana R. Jovandić je nacrtala sva tri stećka odozgo i razvijenu projekciju dva stećka. A. Kučan je stećke 1 i 3 prebacio na livadu pored tumulusa.

S. Kudra je izradio, prije početka iskopavanja, tlocrt tumulusa sa tačnim položajem stećaka na njemu. Tumulus je kočićima na svakom metru, podijeljen na 4 segmenta (kvadranta), kvadrante A, B, C, D, uz pomoć dvije prave linije koje se u centru sjeku pod pravim uglom. Ove dvije linije označavaju tačno pravce sjever – jug i istok – zapad. Tačka gdje se sjeku označena je kao O tačka. Od nje na istok, zapad, sjever i jug metri su označeni od broja 1 pa dalje.

Nakon otklanjanja stećaka sa tumulusa utvrdilo se da je ispod njih tamnosmedja prhka zemlja sa nešto kamenja i da nema traga od ploča koje bi trebalo da pokrivaju grobove. Na stećku br. 1 nalazi se u uglu jedna rozeta.

10. juli 1968.

Od 7 sati rade sljedeći članovi ekipe : Z. Marić, S. Kudra, R. Jovandić sa 7 radnika. A. Kučan prebacuje zadnji stećak sa tumulusa (stećak br. 2). R. Jovandić crta bočne strane trećeg stećka.

U 9 sati stigao je na tumulus S. Kudra i Vejn Vučinić sa Normanom Naimarkom i Peterom Salo, članovima američke ekipe. S. Kudra je dopunio linije sjever – jug i istok – zapad koje su podizanjem stećaka bile prilično oštećene pri centru tumulusa. U plan je unešeno sve vidljivo kamenje (tlocrt). Na samom vrhu nazire se red kamenja koji, možda, predstavlja gornji dio neke centralne konstrukcije tumulusa.

R. Jovandić je ucrtala ornament u vidu loze na stećku br. 2.

V. Vučinić je uglavnom rukovodio organizacijom rada i obišao sva radilišta Projekta.

Nakon otklanjanja stećaka počeli smo kopati ispod mjesta gdje su stajali stećak 2 i 3. Ispod stećka 2 nalazi se sloj tamnosmedje zemlje sa komadima kamenja i pojedinačnim fragmentima ljudskih kostiju. Na ovom mjestu smo kopali do dubine od oko 25 cm, ali nismo naišli na grob niti kakvu grobnu konstrukciju.

Ispod mjesta gdje je ležao stećak 3 kopali smo do dubine od preko 50 cm i tek tada smo naišli na kamene ploče kroz koje se naziru šupljine. Napustili smo kopanje na ovom mjestu jer nije bilo izgleda da u jami izvedemo korektno iskopavanje groba i jer postoji mogućnost da se ne radi o konstrukciji srednjovjekovnog groba već nekakvoj praistorijskoj konstrukciji. Zato su svi radnici prebačeni na skidanje površinskog sloja u kvadrantu B. Kvadrant B je u donjem dijelu prekriven sitnom travom a u gornjem travom i kamenjem. Nakon skidanja površinskog sloja pokazalo se da je zemlja u gornjem dijelu vrlo tamna, tamnosmedja (između kamenja), a donji dio, gdje nije bilo kamenja, je svijetlosmedje boje. Razlike u nijansama su vrlo izrazite.

11. juli 1968.

Početak radova u 7 sati. Radi se sa jedanaest radnika. Od početka su u ekipi Z. Marić i Č. Rajić. Osam radnika radi na kvadrantu B a tri u kvadrantu C. U kvadrantu B je završen prvi kop a u kvadrantu C je tek započet prvi kop.

U 9 sati je došao V. Palavestra i V. Vučinić. Kvadrant B je u donjem dijelu očišćen a prostor bez kamenja, u njemu, uglačan. Time se dobio oko 1 metar širok trak žutobijele, vrlo tvrde zemlje koja, očito, predstavlja već dio zdravice. Rub dijela sa kamenjem, između kojih je tamnosmedja, skoro crna, zemlja, očišćen je špahtlama i mistrijama pa se pokazao luk širine oko 30-40 cm, sastavljen od bijelo očišćenog kamenja i nešto zemlje između njih. Međutim jasno je da se kamenje nastavlja prema centru tumulusa. Nakon fotografiranja ove situacije nastavilo se kopanje u ovom kvadrantu prema nula tački. U kvadrantu C se još uvijek skida površinski sloj.

Oko podne naišli smo u kvadrantu B na ostatke ljudskih kostiju. Odmah smo pokušali da, čišćenjem pratimo pravac pružanja kostiju i konačno smo otkrili da se radi o zajedničkoj grobnici najvjerovatnije, od oko 4 osobe, ratnika. Izgleda da su tri lobanje na sjevernoj strani a jedna na južnoj. Mrtvaci su poredani jedan preko drugog na dužini od oko 170 cm,

a na širini od oko 50-60 cm. Kostii su u veoma lošem stanju jer su veoma plitko ukopani (25-30 cm ispod površine) pa su bile izložene svim snažnijim promjenama atmosferskih prilika. Danas nismo mogli završiti čišćenje grobova pa sam ostavio čuvaru koji treba da čuvaju grobnicu do same noći i od zore do početka radova u 7 sati. Nacrtano nije ništa jer nije imao to tko da uradi. Uradić će se ovo sutra.

Uz skelete u grobnici 1 nadjeni su sljedeći objekti: srebrni prsten, bronzana fibula sa kvadratnom nogom i dugmetom na njoj, jedan fragment široke željezne pincete, jedan kratki željezni mač, jedna željezna kratka sulica, fragmenti širokog dvoreznog noža (ili koplja), komad nasadnika za koplje, bronzani obruč, dva kriva željezna noža, jedna koštana perla. Skeleti leže na kamenju nepravilnog oblika, bez ikakve grobne konstrukcije.

12. juli 1968.

Početak radova u 7 sati. Radi se sa jedanaest radnika. Od početka radnog vremena u ekipi su V. Palavestra i V. Nikolić. Sedam radnika radi na kvadrantu C, četiri na čišćenju grobnice 1 (kvadrant B). U kvadrantu C se čisti obodno kamenje – priprema za prvi kop. Na kvadrantu B S. Kudra crta grobnicu 1 u razmjeri 1:10 i unosi u plan tumulusa (Tlocrt) položaj grobnice 1.

U prašini nalazimo 2 bronzane perle, zahvaljujući situ kroz koje prosijavamo zemlju i prašinu dislociranu sa jugoistočnog dijela grobnice 1, u kvadrantu B.

U 9 sati dolaze na radilište C. Di Fronzo, De Luca T., N. Naimark i P. Salo.

Pet radnika na situ prosijavaju prašinu oko groba i između kostiju grobnice 1 u kvadrantu B.

Nastavlja se sa čišćenjem zida u kvadrantu C. Uz zapadni profil javlja se veća količina helenske keramike uz sitnije fragmente ljudskih kostiju. Istočnije, ispod zida, nalazi se čitava lobanja. Uz istočni dio kvadranta nema nalaza.

Kvadrant B: U grobnici 1 bilo je, vjerovatno, istovremeno pokopano 9 muškaraca-ratnika. Petorica su bili položeni glavom na sjeverozapadu a četvorica glavom na jugoistoku. Svi su bili naslagani jedan na drugog, tako da su im kosti bile potpuno izmiješane, pa se nije moglo ustanoviti koji prilozi pripadaju kojem skeletu. Na drugom skeletu nadjene su dvije spiralne narukvice, na svakoj strani po jedna. Učinjen je pokušaj da se koliko-toliko razdvoje nalazi prema pripadnosti određenom skeletu tako što je izvršeno numerisanje gornjeg sloja kostiju i onda su one fotografirane in situ (snimak kod A. Mc Pherona).

U grobnici 1 nadjeni su sljedeći prilozi:

A/uz sjeverozapadne lobanje, uglavnom na prsima:

- dvije bronzane fibule, vezane lančićem od bronzne,
- tri bronzane igle (jedna duža sa zavojima),
- jedna "omega" igla (nadjena ispod jedne lobanje),
- jedna kratka igla, sa savijenim vrhom,
- jedna bronzana pinceta, slomljena (uz lobanju),
- jedan bronzani obruč promjera 2,5 cm,
- jedna bronzana M igla,
- isto,
- dvije bronzane fibule u obliku dviju sastavljenih kružnih pločica,
- dvije bronzane spiralne narukvice (nije potpuno jasno da li pripadaju skeletu koji je bio orijentiran u pravcu sjeverozapad-jugoistok ili obratno, snimak kod A. Mc Pherona).
- jedan željezni mač,
- jedan željezni mač, veoma loše očuvan,

- jedan savijeni željezni vrh od koplja,
- jedna bronzana karičica, promjera 9 mm, slomljena,
- nekoliko sitnijih fragmenata željeza i dijelova bronzanih igala.

Primjedba V. Palavestre: Spiralne narukvice su označene koja je bila na kojoj strani skeleta. Međutim, nisam siguran posve da li su bile na rukama. Čisteći zemlju iz sredine narukvica nisam našao ni traga kosti.

B/uz jugoistočne lobanje, po prsima:

- pet fibula glasinačkog tipa sa nogom u obliku beotskog štita, bronzane
- pet naočalastih fibula bez petlji između zavojnica,
- jedan bronzani privjesak sa piramidalnim donjim dijelom,
- donji dio privjeska istog oblika,
- jedan privjesak sa kružnom ušicom gore, zadebljanjem na sredini i, vjerovatno, također sa kružnom ušicom na donjem dijelu,
- jedan bobak, duguljast, bikonusno zadebljan na sredini,
- tri bronzane perle, tri staklene perle (plava, zelenkasta i žuta sa plavim očima),
- fragment bronzane narukvice (?),
- četrnaest većih i manjih fragmenata spiralno savijene bronzane žice,
- devet komada bronzanih karika od lanca na fibulama,
- tri dugačke igle sa spiralno uvijenim glavicama (bronzna),
- dva željezna koplja sa širokim listom (jedno je oštećeno pri dnu, drugo samo fragmentirano),
- jedan manji željezni nož,
- fragment mača (ili noža), željezni,
- jedna željezna strijela,
- dva fragmenta željezne fibule,
- jedan vrh (ili igla), željezo,
- jedan željezni fragment objekta nepoznate namjene.

Napomena V. Palavestre: Predmeti su veoma osjetljivi i lako lomljivi. Neophodno je pažljivo rukovanje.

Grobnica 1 je, nakon što su izvadjeni prilozi i djelomično numerisane kosti, potpuno očišćena. Može se smatrati da je rad na ovoj grobnici završen.

U kvadrantu C istog tumulusa, nadjeno je 180 fragmenata helenske keramike, 14 komada željeznih fragmenata, jedan željezni ekser, 2 vrha bronzane igle, jedan manji bronzani kotur i jedan fragment oboda zelenkaste staklene posude. Sve je ovo nadjeno prilikom prvog kopanja, pri čemu se naišlo i na jedan razoreni grob. Kopanje nije završeno.

15. juli 1968.

Početak radova u 7 sati. U ekipi su Z. Marić i S. Kudra. Radimo sa 10 radnika. Pet radnika radi u kvadrantu B a 5 u kvadrantu C. Radnici u kvadrantu B skidaju sloj sterilne zemlje smeđe boje sa dodatkom sitnijeg kamenja. Kopaju u uglu kvadranta. U ovom sloju nadjen je fragment keramike, gornjeg dijela posude sa drškom (rano bronzano doba).

Radnici u kvadrantu C skidaju gornji sloj zemlje mrkosmedje boje sa dodatkom sitnijeg kamenja. Kopaju oko nekih zidova u centru tumulusa.

Grobnica 2 (razorena)?: Na jednom prostoru se i dalje stalno nalaze fragmenti grčke keramike i nešto domaće, zatim fragmenti noževa i kopalja i dijelovi skeleta. Na istočnoj strani kvadranta C radnici kopaju nešto dublje i skidaju jedan dio "zidova" kojima nismo mogli pronaći ivicu. To je možda, neka "centralna konstrukcija".

U 9 sati su na radilište došli V. Vučinić, C. De Luca, N. Naimark, Flannery i M. Makela. S. Kudra je ucrtao rubove kamene konstrukcije koja se javlja u kvadrantu B i C. Radnici su zatim na oba sektora počeli sa rušenjem i odbacivanjem kamenog plašta tumulusa.

U kvadrantu B radnici su skinuli sve slojeve do zdravice i očistili profile. Zdravica je svijetlosmedja i žučkastobijele boje.

Poslije podnevne pauze čistili smo prostor pored grobnice 2 (razorena) i ustanovili da se tu nalazi red velikog kamenja koji, izgleda, predstavlja nekakvu unutarnju, centralnu, kružnicu. Najvjerovatnije je da smo na drugim mjestima taj zid već probili, a da ga nismo ni primijetili. Važno je napomenuti da između njega i ravnog zida zida (zidanog malterom) nema arheološkog materijala, dok je uz njega, sa vanjske strane, mnogo arheološkog materijala (framenata grčke keramike, nešto domaće keramike radjene rukom, bronzane igle, jedna srebrna fibula, fragmenti željeznih noževa i kopalja, nešto jantarskih perli, nešto fragmenata starog stakla, i slično) sa pomiješanim fragmentima ljudskih kostiju. To sve skupa (prostor sa nalazima) nazvali smo "Grobница 2 (razorena)".

Kako smo danas ustanovili da je ravni zid, spojen malterom (kameni zid), sigurno je da se ne radi o prastorijskom arheološkom objektu. Zato smo riješili da taj zid srušimo kako bismo oslobodili prostor oko nulte tačke na tumulusu. U kvadrantu C sada se naziru 3 groba poklopljena pločama.

S. Kudra je nacrtao južni profil u kvadrantu B (polovina linije istok – zapad na istočnoj strani).

16. juli 1968. godine

Ujutro su u ekipi S. Kudra i Z. Marić. Radimo sa 10 radnika. Ujutro kopamo oko nulte tačke u kvadrantu C. Skidamo ostatak površinskog sloja pored zida sa malterom. U kvadrantu D skidamo površinski sloj obrastao travom iz koje viri sitnije kamenje i nešto veće kamenje. U površinskom sloju u kvadrantu C (uz 0 tačku) ima nešto fragmenata grčke keramike.

U kvadrantu D otkrivena je Grobnica 3, gomila skeleta sa glavama na jednom i drugom kraju. Grobnica je orijentirana u pravcu sjever-jug. Kostii su dosta loše očuvane zbog male dubine. Ipak se vidi da su mrtvaci pažljivo poredani jedan na drugog, na vrlo uskom prostoru. Mrtvaci su složeni tako da noge jednog leže na glavama drugih, onih ispod njih. Već prvo čišćenje je otkrilo 2 cijela koplja, 2 noža, 2 M igle, staklenu i jantarsku perlu, fragmentiranu bronzanu pincetu, bronzani obruč, dugu iglu sa narezanom glavom i drugo.

U grobnici 3 (kvadrant D) moglo se ustanoviti da su svi skeleti u ispruženom položaju. Na južnoj strani su bile, najvjerovatnije, tri lobanje, eventualno četiri. Prema jednoj, bolje očuvanoj, vilici moglo se zaključiti da se radi o starijoj osobi (dio vilice je bez zuba a alveole su posve srasle, vilica je vrlo uska). Skidanje gornjeg sloja kostiju otkrilo je još velike količine raznog arheološkog materijala in situ, ali je bilo nemoguće odrediti koji predmeti pripadaju kojem grobu. Ipak je jasno da je grobnica do iskopavanja bila posve netaknuta, jer su svi objekti nadjeni na mjestu gdje se nalaze i u grobovima drugih nalazišta. Tako su koplja uvijek pored glava mrtvaca (noževi i mačevi takodje), igle ispod glave, na prsima ili uz samu glavu, fibule na prsima, i slično. Mjesto nalaza svakog objekta unosi se na crtež grobnice u razmjeri 1:10, sa nazivom objekta (Pogledati popis uz crtež grobnice). Zbog veoma velikog broja arheoloških objekata u grobnici 3 nije bilo moguće završiti čišćenje, pa smo ostavili čuvare radilišta do sutra u 7 sati. U donjem sloju su na sjevernoj polovini (na kraju) ležale četiri lobanje jedna na drugoj i jedna pored druge. Iznad njih su bile, vjerovatno, još 3 lobanje. Radi se sigurno o skeletima 9-10 ljudi, najvjerovatnije muškaraca-ratnika, koji su sahranjeni istovremeno.

17. juli 1968.g.

Vrijeme je kišovito. Naizmjenice pada slaba kiša sa kratkotrajnim jačim pljuskovima. Radimo sa 10 radnika, ali na prekide, zbog kiše. U ekipi su S. Kudra i Z. Marić. Nastavljamo sa čišćenjem Grobnice 3 u kvadrantu D. Istovremeno raščišćavamo teren oko grobova sa pločama u kvadrantu C. U Grobnici 3 još uvijek ima arheoloških objekata, koji se unose u crtež grobnice sa tačnim nazivima.

S. Kudra je unio dubine do sada iskopanih grobnica. Grobnica 3 nije imala nikakve konstrukcije, kao ni grobnica 1 i 2 (razorena).

U kvadrantu C u uglu, pored nulte tačke je crna zemlja sa većim kamenjem, ali bez nalaza. Ponegdje se nadje pokoji fragment ljudske kosti.

Uz sam profil jug – sjever (kvadrant C) oko 4 metra od 0 tačke prema jugu, nalazi se veliki broj fragmenata crne posude sa urezanim ornamentom, koja će se, vjerovatno, moći posve rekonstruirati (rano bronzano doba). Poslije podne oko 13 sati i 30 minuta došlo je 5 Amerikanaca na posao.

Poslije podne otvaramo Grobnicu 4, pokrivenu nepravilnim kamenim pločama. Ovdje viri lobanja već nekoliko dana. Orijehtacija grobnice je sjeverozapad – jugoistok, sa glavom na sjeverozapadu. U grobnoj jami, uokvirenoj pločama, nalazi se dobro očuvan skelet mlade žene, vrlo niskog rasta. Dužina skeleta do vrška prstiju na nogama je 154 cm. Ruke su položene poprečno na trbuhu, paralelno. Sve kosti smo pokupili u jednu platnenu kesu.

18. juli 1968.g.

Radimo sa 10 radnika. U stručnoj ekipi su Z. Marić i S. Kudra, i R. Jovandić. Kopamo u kvadrantima C i D. U kvadrantu C kopamo na prostoru između srednjovjekovnih grobova, profila i nula tačke. Tu još uvijek u sloju tamne, skoro crne, zemlje ima fragmenata keramike pomiješanih sa sitnijim kamenjem. Keramika pripada tipu "Cetina" i Kotorac sa trokutnim ubodima. Ovakvi fragmenti su crvene boje.

U 9 sati otvaramo grobnicu 5 (srednjovjekovni). Grobnica je ograđena kamenim pločama i pokrivena pločama. Skelet je odlično očuvan. U ispruženom je položaju a leži na leđjima. Lijeva ruka je skoro ispružena, tako da se prsti nalaze na karličnom području (u sredini). Desna ruka je položena poprečno preko trbuha. Glava se okrenula na lijevu stranu. Kostii su krupne. Dužina skeleta iznosi 170 cm. Orijehtacija sjeverozapad – jugoistok, sa glavom na sjeverozapadu. Priloga nema.

Prosjećamo profil kontrolni između kvadranta C i D radi otvaranja grobnice 6 (srednjovjekovni grob) pokrivenog kamenim pločama. Otvaramo (prosjećamo) kontrolni profil između kvadranta B i D, radi otvaranja grobnice 7 (srednjovjekovni grob) pokriveno kamenim pločama.

U 11 sati smo otvorili grobnicu 6 (srednjovjekovni grob). To je grob u obliku sanduka od ploča, pokriven kamenim pločama. Orijehtacija skeleta je jugozapad – sjeveroistok, sa glavom na jugozapadu. Skelet leži na leđjima u ispruženom stavu. U grobu se mogu utvrditi položaj desne ruke. Ona je koso položena na krilo. Radi se o dječjem skeletu od najviše desetak godina. Dužina skeleta je 115 cm.

U kontrolnom profilu između kvadranta B i D prosjekli smo usjek i očistili odozgo srednjovjekovni grob sa kamenim pločama (Grobica 7). Nakon skidanja ploča ustanovili smo da je grobnica puna crne zemlje koja je, najvjerovatnije, nabačena na mrtvacu, pa je tek onda grob bio pokriven pločama. Skelet se nalazi unutar vertikalno postavljenih ploča. U kvadrantu D, oko tačke 0 nalaze se, na dubini od oko 0,70 – 0,80 m nalaze se fragmenti

ranobronzanodobne keramike. Ovdje se radi, pretežno, o keramici crvene boje sa trokutnim ubodima.

Prije podne su na iskopavanjima učestvovali V. Vučinić i J. Jedd.

Uz nultu tačku, pola u kvadrantu C a pola u kvadrantu D, ukopana malo u zdravicu, otkrivena je grobnica 8, ustvari skelet koji je ležao ispod stećka br. 2. Dubina kod karlice iznosi, od površine mjereno, 0,82 metra. Ruke su prekrštene na stomaku. Skelet leži na leđjima u ispruženom stavu. Orijehtacija je sjeverozapad – jugoistok, sa glavom na sjeverozapadu. Kostu su osrednje očuvane. Uz lijevu nogu, od koljena pa do kraja prstiju na nogama, ležala su dva komada pougljenisanog drveta. Nema nikakve grobne konstrukcije. Grobnica 7 (srednjovjekovna) smještena je u kvadrantima B i D tako da koso sječe kontrolni profil. Ispod ploča i debljeg sloja zemlje unutar sanduka kamenog, nalaze se, uzdužno, na leđjima položena dva skeleta. Orijehtacija je sjeverozapad – jugoistok, sa glavama na sjeverozapadu. Drugi skelet ima nenaglašene nadočne lukove, pa pretpostavljam da se radi o ženi. Prvi skelet ima ruke prekrštene na grudima (muškarac). Položaj ženskog kostura je isti kao i položaj muškog kostura. Ženski skelet leži na desnoj strani grobnice a ispod muškog skeleta. Nalaza nema.

Rušimo kontrolni profil između kvadranta C i D i kontroliramo zemlju. Na oko 7 metara prema jugu od nulte tačke, na dubini od oko 0,50 metara, mjereno od površine, nadjeni su dijelovi skeleta. Kostu su dobro očuvane.

19. juli 1968. g.

Početak radova u 7 sati. U ekipi su M. Petrić i S. Kudra. Radi se sa 10 radnika. Pet radnika radi u kvadrantu A i skida gornji sloj zemlje. Ostali radnici raščišćavaju kontrolni profil između kvadranta B i D. Dvojica radnika su pregledala ostatak zemlje iz kontrolnog profila C i D i našla nešto keramike (starije bronzano doba), zatim su očistili i izvadili skelet iz grobnice br. 6, 7 i 8. U kontrolnom profilu B – D nadjen je fragment naočalaste fibule u obliku zavojnice.

U kvadrantu A, na dubini od oko 0,20 m (drugi kop), našlo se nekoliko fragmenata domaće keramike i dio željeznog noža.

Oko 9 sati svi radnici rade u kvadrantu A. Zemlja je u ovom kvadrantu crnosmedje boje sa dosta krupnog kamenja. Kopa se u slojevima od 10-20 cm. Stalno nalazimo fragmente domaće keramike. Na dubini od 40 cm pojavilo se nekoliko komadića lobanje, ali na različitim mjestima.

Radilo se do 15 sati. Do tog vremena postigla se dubina (u kvadrantu A) od oko 70 cm.

22. juli 1968. g.

Radimo sa 9 radnika. U stručnoj ekipi su Z. Marić i S. Kudra. Danas je četvoricu radnika odveo A. Kučan da rade sa M. Wenzel na podizanju stećaka i iskopavanju ispod stećaka. Zato sam primio 3 nova radnika. Tako radimo sa devet radnika. Kopamo u kvadrantu A. Već smo pri dnu kvadranta svuda, osim pri centru tumulusa. Tu pregledavamo zemlju veoma pažljivo (pri centru).

Skidamo kontrolne profile u kvadrantu A, sloj po sloj. Pri dnu sloja, na nekadašnjoj površini, nalazi se oko nulte tačke, na razdaljini od oko 1,5 metra, razasuto svuda, fragmenti keramike radjeni rukom. U kontrolnom profilu između kvadranta A i B nadjeni su loše očuvani skeleti dva djeteta bez priloga. Jedan je jako oštećen. Djeca nisu mogla imati više od 6-7 godina.

Oko 9 sati Z. Marić je otišao u obilazak tumulusa u Ljubomirskom polju kod Ždrijelovića radi odabiranja tumulusa za kopanje. Jedan od tih tumulusa (Glavica) ima na sebi šumu i dosta je visok pa bi ga bilo teško kopati.

Pri kraju radnog vremena S. Kudra je ucrtao položaj novootkrivenih grobova (skeleta). Svatri stećka koje smo skinuli sa tumulusa očistili smo sa svih strana tako da su i dalje dobro vidljivi.

Time je završeno iskopavanje na tumulusu 1 u Ljubomirskom polju.

U Trebinju 17. avgusta 1968.

Iskopavanje vodio i dnevnik napisao
Zdravko Marić

“Dnevnik” donosim u izvornoj, integralnoj verziji, bez prekrajanja, oduzimanja, dodavanja ili ispravljanja – dakle, onako kako ga je sastavio Z. Marić. Odobrenje za objavu “Dnevnika” na ovome mjestu dobio sam od Z. Marića (17. listopada 2000.) pa mi ostaje da mu još jednom iskreno zahvalim.

B.M.

POPIS I SADRŽAJ ILUSTRACIJA

Sl. 1

Karta s nalazištima željeznog doba na južnojadranskom području:

1. Gradina, Prenj, Stolac. 2. Gradina, Ošanići, Stolac. 3. Martinovića gomila, Hodovo, Stolac. 4. Gradac, Hrgud, Stolac. 5. Gradina Krstača, Vranjska, Bileća. 6. Kličanj, Krajkovići, Trebinje. 7. Grad Nakovana, Pelješac. 8. Gomile na Stinama, Orebić, Pelješac. 9. Koplja, V. Luka, Korčula. 10. Mosko, Bileća. 11. Bjelani, Bileća. 12. Plana, Bileća. 13. Grudina, Ukšići, Ljubomir (Trebinje). 14. Grebnice, Ukšići, Ljubomir. 15. Glavica, Ždrijelović, Ukšići. 16. Radimlja-Vojvodina, Stolac. 17. Banje, Ošanići, Stolac. 18. Dabrica, Stolac. 19. Gubavica, Mostar. 20. Akar, Pješivac, Stolac. 21. Donji Brštanik, Stolac. 22. Gradac, Neum. 23. Glogovik, Kutli, Herceg-Novi. 24. Malzumi, Gacko. 25. Pod Pržinama, Pržine, Gacko. 26. Kaluđerica, Pržine, Gacko. 27. Dizdarica, Pustopolje, Gacko. 28. Kačanj, Bileća. 29. Radimlja-Podnožje Konštice, Stolac. 30. Ston, Pelješac. 31. Cavtat, Dubrovnik. 32. Stolac. 33. Tasovčići, Čapljina. 34. Čilipi, Dubrovnik. 35. Lokrum, Dubrovnik. 36. Blato (Kopila?), Korčula. Izradili: M. Gregl, I. Maroševac, B. Marijan.

Sl. 2

Grebnice, Ukšići, tumulus I – tijekom istraživanja. Snimio: Č. Raič.

Sl. 3

Grebnice, Ukšići – tlocrt tumulusa I. Snimio i nacrtao: S. Kudra.

Sl. 4

Grebnice, Ukšići, tumulus I – pogled na grobnicu 1. Snimio: Č. Raič.

Sl. 5

Grebnice, Ukšići, tumulus I – pogled na grobnicu 3. Snimio: Č. Raič.

Sl. 6

Grebnice, Ukšići, tumulus I – tlocrt grobnice Popis predmeta: 12. 07. 1968. godine: 1. Željezni nož. 2. Željezni nož. 3. Željezni nož. 4. Željezno koplje. 5. Željezno kolje. 6. Željezno koplje. 7. Fragment željezne pincete. 8. Željezni nož. 9. Željezni nož u komadima. 10. Željezni nož. 11. Željezni mač. 12. Brončane pincete. 13. Brončana fibula. 14. Brončana fibula. 15. Brončane fibule. 16. Brončana igla. 17. Brončana igla. 18. Brončana igla. 19. Brončana igla. 20. Brončana igla. 21. Brončana igla. 22. Brončana igla. 23. Brončana igla. 24. Brončana igla. 25. Brončana alka. 26. Brončana igla. 27. Brončana fibula. 28. Brončana fibula. 29. Brončana fibula. 30. Brončana fibula. 31. Brončana fibula. 32. Brončana fibula. 33. Brončana alka. 34. Koštana perla. 35. Fragment ?. 36. Brončani privjesak. 37. Brončana fibula. 38. Brončana fibula. 39. Brončana fibula. 40. Brončana fibula. 41. Brončana narukvica. 42. Brončana narukvica. 43. Fragment željezne fibule. 44. Stakleno zrno. 45. Stakleno zrno. 46. Stakleno zrno. 47. Srebrni prsten. Snimio i nacrtao: S. Kudra.

Sl. 7

Grebnice, Ukšići – tumulus I, tlocrt grobnice Popis predmeta: 16. 07. 1968. godine:

1. Željezno koplje. 2. Jantarno zrno. 3. Brončana alka. 4. Brončana igla. 5. Stakleno zrno. 6. ? 7. Željezni nož. 8. Jantarno zrno. 9. Brončana pinceta. 10. Brončana igla. 11. Željezno koplje. 12. Brončana igla. 13. Brončana fibula. 14. Željezni nož. 15. Fragment željeznog noža. 16. Brončani

lančić. 17. Željezni nož. 18. Brončana igla. 19. Brončano dugme. 20. Stakleno zrno. 21. Jantarno zrno. 22. Jantarno zrno. 23. Jantarna zrna. 24. Fragment željezne igle. 25. Željezni fragment ?. 26. Željezna fibula. 27. Želježno koplje. 28. Želježno koplje. 29. Brončana fibula. 30. Brončana igla. 31. Želježno koplje. 32. Stakleno zrno. 33. Željezni nož. 34. Brončana fibula. 35. Brončana fibula. 36. Željezni nož. 37. Brončana alka. 38. Jantarno zrno. 39. Želježno koplje. 40. Željezni nož. 41. Brončani privjesak. 42. Brončana alka. 43. Želježno koplje. 44. Brončana alka. 45. Fragment željezne fibule. 46. Željezna igla. 47. Nosač brončane fibule. 48. Brončani privjesak. 49. Želježno koplje. 50. Jantarno zrno. 51. Želježno koplje. 52. Fragment željeznoga noža. 53. Fragment željeznoga noža. 54. Brončana igla. 55. Brončano zrno. 56. Fragment željezne fibule. 57. Željezni predmet ?. 58. Fragment željeznoga noža. 59. Brončana pinceta. 60. Brončana zrno. 61. Brončana igla. 62. Željezni nož. 63. Brončana kopča. Snimio i nacrtao: S. Kudra.

Sl. 8

Grebnice, Ukšići, tumulus I - pogled na grobnicu 2. Snimio: Ć. Raič.

Sl. 9

Radimlja-Konštica, nekropola u ravnome. Istraživanje razorene grobnice s nalazima željeznog oružja (T.9). Snimio: B. Marijan.

Sl. 10

Radimlja-Konštica, tlocrt grobnice. Snimila i nacrtala: V. Bunjevac.

Sl. 11

Vodeći tipovi arheološkog materijala (1. faza):

1. Donji Brštanik, Stolac. 2. Gradina Krstača, Vranjska, Bileća. 3. Gubavica, Mostar (po B. Čoviću). 4. Glavica, Ždrijelović, tum.VIII, Ljubomir. 5. Gubavica, Mostar (po T. Anđeliću). 6. Dabrica, Stolac (po B. Čović). 7. Glavica, Ždrijelović, tum.VIII, Ljubomir. 8. Glavica, Ždrijelović, tum.VIII, Ljubomir. Nacrtala: M. Marijanović.

Sl. 12

Vodeći tipovi arheološkog materijala (2. faza):

1. Gubavica, Mostar (po B. Čoviću). 2. Grebnice, tum.I, Ukšići, Ljubomir. 3. Gubavica, Mostar (po T. Anđeliću). 4. Grebnice, tum.I, Ukšići. 5. Gubavica, Mostar (po B.Čoviću). 6. Mosko, Bileća (po W. Radimský). 7. Martinovića gomila, Hodovo, Stolac. 8. Gubavica, Mostar (po B. Čoviću). 9. Grebnice, tum.I, Ukšići, Ljubomir. 10. Gubavica, Mostar (po B. Čoviću). 11. Grebnice, tum.I, Ukšići, Ljubomir. 12. Gubavica, Mostar (po B. Čoviću). 13. Gubavica, Mostar (po B. Čoviću). 14. Grebnice, tum.I, Ukšići, Ljubomir. 15. Grebnice, tum.I, Ukšići, Ljubomir. 16. Grebnice, tum.I, Ukšići, Ljubomir. 17. Gubavica, Mostar (po B. Čoviću). Nacrtala: M. Marijanović.

Sl. 13

Vodeći tipovi arheološkog materijala (3. faza):

1. Gubavica, Mostar (po T. Anđeliću). 2. Grebnice, tum.I, Ukšići, Ljubomir. 3. Mosko, Bileća (po W. Radimský). 4. Grebnice, tum.I, Ukšići, Ljubomir. 5. Ston (po J. Posedel). 6. Grebnice, tum.I, Ukšići, Ljubomir. 7. Gubavica, Mostar (po T. Anđeliću). 8. Gradina Krstača, Vranjska, Bileća. 9. Grebnice, tum.I, Ukšići, Ljubomir. 10. Mosko, Bileća (po W. Radimský). 11. Grebnice, tum.I, Ukšići, Ljubomir. 12. Grebnice, tum.I, Ukšići, Ljubomir. 13. Grebnice, tum.I, Ukšići, Ljubomir. 14. Grebnice, tum.I, Ukšići, Ljubomir. 15. Grebnice, tum.I, Ukšići, Ljubomir. 16.

Grebnice, tum.I, Ukšići, Ljubomir. 17. Gradac, Neum. 18. Gradina, Prenj, Stolac. Nacrtała: M. Marijanović.

Sl. 14

Akar, Pješivac, Stolac – brončane fibule. Snimio: Č. Raič.

Sl. 15

Vodeći tipovi arheološkog materijala (4. faza):

1. Grebnice, tum.I, Ukšići, Ljubomir. 2. Grebnice, tum.I, Ukšići, Ljubomir. 3. Grebnice, tum.I, Ukšići, Ljubomir. 4. Grebnice, tum.I, Ukšići, Ljubomir. 5. Grebnice, tum.I, Ukšići, Ljubomir. 6. Radimlja (Konštica), Stolac. 7. Grebnice, tum.I, Ukšići, Ljubomir. 8. Grudina, tum.IV, Ukšići, Ljubomir (po V. Atanacković-Salčić). 9. Čilipi, Dubrovnik (po Š. Batović). 10. Ston (po J. Posedel). 11. Grudina, tum.IV, Ukšići, Ljubomir (po V. Atanacković-Salčić). 12. Akar, Pješivac, Stolac. 13. Akar, Pješivac, Stolac. 14. Grudina, tum.IV, Ukšići, Ljubomir (po V. Atanacković-Salčić). 15. Grebnice, tum.I, Ukšići, Ljubomir. 16. Grebnice, tum.I, Ukšići, Ljubomir. 17. Grebnice, tum.I, Ukšići, Ljubomir. 18. Grebnice, tum.I, Ukšići, Ljubomir. 19. Grebnice, tum. I, Ukšići, Ljubomir. 20. Akar, Pješivac, Stolac. 21. Grebnice, tum.I, Ukšići. 22. Grebnice, tum.I, Ukšići, Ljubomir. 23. Grebnice, tum.I, Ukšići, Ljubomir. 24. Grebnice, tum.I, Ukšići, Ljubomir. 25. Grebnice, tum.I, Ukšići, Ljubomir. 26. Grebnice, tum.I, Ukšići, Ljubomir. 27. Grebnice, tum.I, Ukšići, Ljubomir. 28. Gradina, Prenj, Stolac. 29. Blato, Korčula (po P. Lisičar). Nacrtała: M. Marijanović.

Sl. 16

Gradina, Prenj - fragment crvenofiguralne posude. Snimio: M. H. Čeman.

Sl. 17

Radimlja-Konštica - brončana posuda. Snimio: Č. Raič.

Sl. 18

Gradina, Ošanići – fragmenti staklene posudice. Snimio: M. H. Čeman.

Sl. 19

Vodeći tipovi arheološkog materijala (5. faza):

1. Banje, Gradina iznad Ošanića, Stolac. 2. Lokrum, Dubrovnik (po Š. Batović). 3. Kačanj, Bileća (po Z. Marić). 4. Radimlja, podnožje Konštice, Stolac. 5. Cavtat, Dubrovnik (po Š. Batović). 6. Grebnice, tum.I, Ukšići, Ljubomir. 7. Kačanj, Bileća (po Z. Marić). 8. Gradina, Ošanići, Stolac. 9. Radimlja (Vojvodina), Stolac (po Č. Truhelka). 10. Radimlja (Konštica), Stolac. 11. Kačanj, Bileća (po Z. Marić). 12. Kačanj, Bileća (po Z. Marić). 13. Grebnice, tum.I, Ukšići, Ljubomir. 14. Grebnice, tum.I, Ukšići, Ljubomir. 15. Grebnice, tum.I, Ukšići, Ljubomir. 16. Ždrijelović, tum.VIII, Ljubomir. 17. Martinovića gomila, Hodovo, Stolac. 18. Grebnice, tum.I, Ukšići, Ljubomir. 19. Radimlja (Konštica), Stolac. 20. Radimlja (Konštica), Stolac. 21. Grebnice, tum.I, Ukšići, Ljubomir. 22. Radimlja (Konštica), Stolac. 23. Grebnice, tum.I, Ukšići, Ljubomir. 24. Grudina, tum.I, Ukšići, Ljubomir (po V. Atanacković-Salčić). 25. Radimlja (Konštica), Stolac. 26. Gradina, Ošanići, Stolac. 27. Radimlja (Konštica), Stolac. 28. Grudina, tum.I, Ukšići, Ljubomir (po V. Atanacković-Salčić). 29. Grebnice, tum.I, Ukšići, Ljubomir. 30. Grebnice, tum.I, Ukšići, Ljubomir. 31. Stolac (po V. Čurčiću). 32. Cavtat (po Š. Batović). Nacrtała: M. Marijanović.

Sl. 20

Gradina, Prenj, Stolac – pogled s istoka na gradinu i kanjon Bregave te vapnenačku zaravan Dubrave-Brotnjo. Snimio: B. Marijan.

Sl. 21

Gradina Prenj, Stolac – tlocrt naselja. Snimila i nacrtala: V. Bunjevac.

Sl. 22

Martinovića (Dubac) gomila, Hodovo, Stolac – pogled sa sjeveroistoka. Snimio: B. Marijan.

Sl. 23

Martinovića (Dubac) gomila, Hodovo, Stolac – tlocrt naselja. Snimila i nacrtala: V. Bunjevac.

Sl. 24

Gradina, Ošanići, Stolac – pogled s jugozapada (s Konštice) na podgradinske terase. Snimio: Đ. Odavić.

Sl. 25

Gradina, Ošanići, Stolac – tlocrt naselja. Snimila i nacrtala: V. Bunjevac.

Sl. 26

Meteriz-Orašje, Trebinje – detalj obrambenog zida. Snimio: Đ. Odavić.

Sl. 27

Kopila, Korčula – pogled iz zraka na gradinske nasebinske terase. Snimio: D. Radić.

Sl. 28

Gradina, Ošanići, Stolac – megalitski zid. Snimio: Č. Raič.

Sl. 29

Grebnice, Ukšići, tum.I, gobnica 3 – fibula tipa Štrpci. Nacrtala: T. Pleše.

Sl. 30

Relativnokronološki položaj razvojnih faza kulture željeznog doba južnojadranskoga područja.

Sl. 31

Razmještaj ilirskih plemena/naroda na južnojadranskom području u antičko doba (po I. Bojanovski).

T. 1

Donji Brštanik, Stolac.

1. Brončani pektoral, 11,5 x 7,8 cm. 2. Brončani privjesci s prstenastom glavom, 6,6 x 2,6 x 0,9 cm. 3. Brončane spiralne cjevčice, 1,9 cm. 4. Brončani saltaleone, 0,6 cm. Nacrtao: S. Kudra.

T. 2

Grebnice, Ukšiči, tumulus I, grobnica 1.

1. Brončana fibula, 7,7 x 4,0 cm. 2. Brončana fibula, 8,2 x 4,1 cm. 3. Brončana fibula, 4,2 x 1,6 cm. 4. Brončana fibula, 3,8 x 1,6 cm. 5. Brončana fibula, 3,4 x 1,5 cm. 6. Brončana fibula, 3,0 x 1,4 cm. 7. Fragmenti brončane fibule. 8. Brončana fibula, 5,4 x 3,7 cm. 9. Brončana fibula, 3,8 x 2,8 cm. 10. Brončana fibula, 4,8 x 3,3 cm. 11. Brončana fibula, 3,2 x 2,0 cm. 12. Brončana fibula, 5,0 x 3,4 cm. 13. Brončana fibula, 4,6 x 2,1 cm. 14. Dvije brončane fabule (3,1 x 2,1 i 3,2 x 2,4 cm). 15. Brončana pinceta, 5,8 x 3,9 cm. 16. Fragment željezne pincete, 4,2 x 3,3, cm. 17. Brončana igla, 9,0 cm. 18. Brončana igla, 12,7 cm. 19. Brončana igla, 12,9 cm. 20. Brončana igla, 12,1 cm. 21. Brončana igla 12,1 cm. 22. Fragment brončane igle, 8,8 cm. 23. Fragment brončane igle, 5,9 cm. 24. Brončana igla, 10,3 cm. 25. Frgment brončane igle, 4,1 cm. 26. Brončana narukvica, 4,0 x 6,8 cm. 27. Brončana alka, 3,8 cm (promjer). 28. Brončana alka 2,9 cm (promjer). 29. Brončani privjesak, 3,8 x 0,9 cm. 30. Brončano zrno-privjesak, 2,3 x 1,5 cm. 31. Brončani privjesak, 3,0 x 0,8 cm. 32. Fragment uvijene cjevčice, 2,8 x 0,4 cm. 33. Fragment uvijene cjevčice, 1,3 x 0,9 cm ?. 34. Brončano zrno, 1,0 x 1,0 cm. 35. Brončano zrno, 1,2 x 1,2 cm. 36. Brončani prsten, 2,1 cm (promjer). 37. Stakleno zrno, 1,2 x 0,9 cm (plavo). 38. Stakleno zrno, 1,0 x 0,3 cm (žuto). 39. Stakleno zrno, 1,4 x 1,1 cm (zeleno). 40. Stakleno zrno, 0,9 x 0,7 cm (žuto). 41. Željezno koplje, 13,6 x 4,1 cm. 42. Fragmentirano željezno koplje, 13,2 x 1,5 cm. 43. Fragmentirano željezno koplje, 6,3 x 2,2 cm. 44. Željezni nož, 17,9 x 2,3 cm. 45. Željezni nož, 16,0 x 2,4 cm. 46. Željezni nož, 16,3 x 2,4 cm. 47. Fragment željeznog mača, 20,2 x 3,6 cm. 48. Fragment željeznog mača, 2,7 x 4,3 cm. Nacrtała: R. Jovandić.

T. 3

Grebnice, Ukšiči, tumulus I, grobnica 3.

1. Brončana fibula, 2,4 x 2,1 cm. 2. Brončana fibula, 2,5 x 2,1 cm. 3. Brončana fibula, 2,5 x 2,1 cm. 4. Brončana fibula, 2,5 x 1,7 cm. 5. Fragment željezne fibule, 4,1 x 1,8 cm. 6. Fragment željezne fibule, 3,7 x 2,5 cm. 7. Brončana igla, 9,8 cm. 8. Fragment brončane igle, 6,1 cm. 9. Brončana igla, 5,9 cm. 10. Brončana igla 10,4 cm. 11. Fragment brončane igle, 6,9 cm. 12. Fragment brončane igle, 7,4 cm. 13. Fragment željezne igle, 5,3 cm. 14. Fragment željezne 10,5 cm. 15. Brončano dugme, 1,0 x 1,1 cm. 16. Brončani privjesak, 1,8 x 1,3 cm. 17. Brončani privjesak, 1,8 x 1,1 cm. 18. Brončana alka, 3,4 cm (promjer). 19. Brončana alka, 2,4 cm (promjer). 20. Brončana alka, 3,2 cm (promjer). 21. Brončana pinceta, 7,7 x 3,5 cm. 22. Fragment brončane pincete, 4,4 x 0,8 cm. 23. Brončano zrno, 1,7 x 1,7 cm. 24. Brončano zrno, 1,8 x 1,8 cm. 25. Brončana kopča, 4,4 x 1,4 cm. 26. Brončani privjesak-aplika, 3,2 cm (pomjer). 27. Plavo stakleno zrno, 1,9 x 1,6 cm. 28. Plavozeleno stakleno zrno, 1,9 x 1,6 cm. 29. Plavo stakleno zrno, 0,9 x 0,3 cm. 30. Jantarno zrno, 2,2 x 1,8 cm. 31. Jantarno zrno, 1,7 x 1,2 cm. 32. Jantarno zrno, 1,8 x 1,8 cm. 33. Jantarno zrno, 1,8 x 1,4 cm. 34. Jantarno zrno, 3,1 x 1,1 cm. 35. Jantarno zrno, 1,5 x 0,7 cm. 36. Jantarno zrno, 1,8 x 0,8 cm. 37. Jantarno zrno, 2,1 x 1,2 cm. 38. Jantarno zrno, 1,8 x 0,8 cm. 39. Jantarno zrno, 2,1 x 1,2 cm. Nacrtała: R. Jovandić.

T. 4

Grebnice, Ukšiči, tumulus I, grobnica 3.

1. Željezno koplje, 34,1 x 6,6 cm. 2. Željezno koplje, 49,5 x 3,9 cm. 3. Željezno koplje, 31,8 x 3,7 cm. 4. Željezno koplje, 38,3 x 3,7 cm. 5. Željezno koplje, 36,3 x 5,4 cm. 6. Željezno koplje, 29,4 x 3,6 cm. 7. Željezno koplje, 22,2 x 2,9 cm. 8. Željezno koplje, 10,2 x 2,7 cm. 9. Željezno koplje, 13,0 x 3,0 cm. 10. Željezno koplje, 18,9 x 3,2 cm. Nacrtała: R. Jovandić.

T. 5

Grebnice, Ukšiči, tumulus I, grobnica 3.

1. Željezni dugi nož, 20,3 x 1,8 cm. 2. Željezni nož, 14,8 x 1,8 cm. 3. Željezni nož, 14,2 x 1,7 cm. 4. Željezni nož, 15,1 x 2,1 cm. 5. Željezni nož, 15,1 x 1,8 cm. 6. Željezni nož, 7,8 x 2,1 cm. 7. Željezni nož, 6,2 x 1,4 cm. 8. Željezni nož, 15,1 x 1,4 cm. 9. Željezni nož, 7,2 x 2,3 cm. 10. Željezni nož, 11,4 x 1,5 cm. 11. Željezni nož, 7,3 x 1,6 cm. 12. Željezni nož, 6,0 x 1,4 cm. Nacrtała: R. Jovandić.

T. 6

Grebnice, Ukšiči, tumulus I, grobnica 2.

1. Srebrna fibula, 5,4 x 2,4 cm. 2. Brončana igla, 7,2 cm. 3. Brončana igla, 7,8 cm. 4. Brončana igla, 6,8 cm. 5. Fragment brončane igle, 10,7 cm. 6. Fragment brončane igle, 7,4 cm. 7. Fragment brončane igle, 5,4 cm. 8. Fragment brončane igle, 6,8 cm. 9. Fragment brončane igle, 2,1 cm. 10. Fragment brončane igle, 6,2 cm. 11. Dva fragmenta brončane igle, 4,1 i 2,3 cm. 12. Brončano dugme, 1,1 x 1,0 cm. 13. Brončana alka, 2,9 cm (promjer). 14. Brončana alka, 2,8 cm (promjer). 15. Brončani prsten ili naušnica, 2,3 x 0,4 cm. 16. Jantarno zrno, 0,9 x 0,6 cm. 17. Jantarno zrno, 0,7 x 0,6 cm. 18. Jantarno zrno, 0,9 x 0,8 cm. 19. Jantarno zrno, 1,1 x 0,5 cm. 20. Jantarno zrno, 0,9 x 0,6 cm. 21. Jantarno zrno, 0,7 x 0,6 cm. 22. Jantarno zrno, 0,6. 23. Željezni nož, 16,4 x 2,1 cm. 24. Fragment željeznog noža, 3,0 x 1,7 cm. 25. Fragment željeznog koplja, 6,3 x 1,8 cm. 26. Fragment željeznog koplja, 10,5 x 1,2 cm. 27. Kiliks, 17,0 x 4,0 cm (s ručkama). 28. Kiliks na nozi, 20,0 x 6,4 cm (s ručkama). Nacrtała: R. Jovandić.

T. 7

Glavica, Ždrijelović, tumulus VIII.

1. Željezno koplje, 18,1 x 4,2 cm. 2. Brončana narukvica, 5,4 cm (promjer). 3. Jantarno zrno, 2,2 x 1,2 cm. 4. Jantarno zrno, 1,6 x 0,6 cm. 5. Jantarno zrno, 2,5 x 1,7 cm. 6. Željezno koplje, 19,4 x 3,9 cm. Nacrtała: J. Radojević.

T. 8

Akar, Pješivac, Stolac.

1. Brončana fibula, 7,8 x 6,2 cm. 2. Brončana fibula 5,9 x 2,4 cm. 3. Brončana fibula (detalj), 5,9 x 2,4 cm. 4. Brončana fibula (detalj). 5. Brončana kopča, 5,6 x 1,6 cm. 6. Astragaloidni brončani prutići, 5,6 x 0,4 cm. 7. Brončana toka, 3,5 x 1,3 cm. 8. Brončano dugme, 1,7 x 1,4 cm. Nacrtała: J. Radojević.

T. 9

Radimlja-Konštica, Stolac (1990.-1991.).

1. Željezno koplje, 41,0 x 5,0 cm. 2. Fragment željeznoga koplja, 12,4 x 2,8 i 7,0 x 1,4 cm. 3. Željezno koplje, 27,8 x 3,7 cm. 4. Željezni nož, 14,0 x 1,5 cm. 5. Brončano dugme, 1,1 x 0,9 cm. 6. Stakleno zrno, 0,8 x 0,7 cm. 7. Fragment ukrašena brončanog lima, 1,8 x 1,4 cm. Nacrtao: N. Čmajčanin.

T. 10

Radimlja-Konštica, Stolac (1990.-1991.).

1. Brončana fibula, 3,8 x 2,5 cm. 2. Brončano dugme, 2,7 x 3,2 cm. 3. Brončano dugme, 3,3 cm (promjer). 4. Fragmenti brončane igle, 6,4 cm. 5. Srebrna igla, 6,8 cm. 6. Jantarno zrno, 1,0 x 0,6 cm. 7. Jantarno zrno, 0,9 x 0,3 cm. 8. Jantarno zrno, 2,6 x 2,5 x 0,8 cm. Nacrtao: S. Kudra.

T. 11

Radimlja-Konštica, Stolac (1984.)

1. Srebrna naušnica. 2. Dvije srebrne fibule. 3. Fragmentirane brončane fibule, alke, spiralne cjevčice. 4. Osam brončanih igala sa svitkastom glavicom. 5. Fragmenti brončanih dvokrakih igala. Snimio: Č. Raič.

T. 12

Radimlja-Konštica, Stolac (1984.)

1. Srebrna zrna. 2. Srebrna zrna. 3. Srebrna zrna. 4. Jantarna i staklena zrna. 5. Brončani privjesak. Snimio: Č. Raič.

T. 13

Radimlja-Konštica, Stolac (1984.)

1. Kiliks na nozi, brončana oinohoc, crnofirmisani skifos. 2. Sedam željeznih kopalja. Snimio: Č. Raič.

T. 14

Gradina, Ošanići, Stolac.

1. Brončani privjesak, 6,6 x 3,7 cm. 2. Fragment brončane igle, 4,7 cm. 3. Fragment brončane igle, 7,5 cm. 4. Brončani privjesak, 2,7 x 1,7 cm. 5. Brončani privjesak, 4,0 x 2,4 cm. 6. Brončana fibula, 5,3 x 3,4 cm. 7. Brončana alka, 1,9 cm (promjer). 8. Brončana fibula, 5,8 x 1,3 cm. 9. Brončana toka, 2,3 cm (promjer). 10. Srebrna igla, 8,9 cm. Nacrtao: S. Kudra.

T. 15

Martinovića (Dubac) gomila, Hodovo, Stolac.

1. Brončano dugme, 2,5 x 2,8 x 1,6 cm. 2. Brončana fibula, 3,4 x 1,5 cm. 3. Brončana fibula, 2,7 x 2,0 cm. 4. Brončana igla, 14,4 cm. 5. Brončano dugme, 1,1 cm (promjer). 6. Fragment brončanoga astragaloidnog prutića, 3,5 x 1,1 cm. 7. Fragment brončanoga astragaloidnog prutića, 3,4 x 0,3 cm. 8. Brončani privjesak, 2,4 x 1,0 cm. 9. Brončani privjesak, 1,1 x 1,1 cm. 10. Željezni privjesak s lančićem. 11. Brončano zrno, 1,1 x 0,6 cm. 12. Fragment višebojnoga stakla, 1,6 x 1,4 cm. Nacrtao: J. Radojević.

T. 16

Mazlumi, Gacko.

1. Brončana fibula, 5,5 x 3,7 cm. 2. Brončana fibula, 4,6 x 3,7 cm. 3. Brončana toka, 3,5 cm (promjer). 4. Brončani privjesak, 5,7 cm x 1,9 cm. 5. Brončana narukvica, 7,2 cm (promjer). 6. Brončani privjesak, 4,1 x 2,1 cm. Nacrtao: S. Kudra.

T. 17

Pod Pržinama, Pržine, Gacko (1-2, 4-9, 11-17), Kaluđerica, Pržine, Gacko (3), Dizdarica, Pustopolje, Gacko (10).

1. Brončana fibula, 6,7 x 3,7 cm. 2. Brončana fibula, 7,9 x 3,8 cm. 3. Brončana fibula, 4,0 x 3,6 cm. 4. Brončana igla fibula, 4,5 cm. 5. Brončana toka, 4,2 x 2,0 cm. 6. Brončana kopča-falera, 9,4 x 3,6 cm. 7. Brončana narukvica, 6,8 x 3,4 cm. 8. Fragment brončanog svitka, 2,3 cm. 9. Brončani svitak, 2,2 cm. 10. Brončani okov motke, 5,6 x 3,7 cm. 11. Brončani privjesak, 2,4 x 2,0 cm. 12. Brončani pektoral (privjesak), 7,4 x 3,8 cm. 13. Brončani saltaleone, 2,4 x 0,5 cm. 14. Brončani saltaleone, 3,1 x 0,4 cm. 15. Složeni brončani privjesak, 10,8 cm. 16. Brončana igla, 9,8 cm. 17. Brončana igla, 12,8 cm. Nacrtao: S. Kudra.

KRATICE ČASOPISA I SERIJA

AAnz.	Archäologische Anzeiger, Berlin, New York.
AANL	Atti della Accademia Nazionale dei Lincei, Roma.
ABSA	The Annual of the British School at Athens, London.
ActaArchHung.	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest.
Acta Carsologica	Acta Carsologica, Ljubljana.
AE	Archaeologiai Ertesítő, Budapest.
AI	Archaeologia Iugoslavica, Beograd, Ljubljana.
AJA	American Journal of Archaeology, New York, Philadelphia.
ALBH	Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
Anali Dubrovnika	Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, Dubrovnik.
AP	Arheološki pregled, Beograd, Ljubljana.
APA	Acta Praehistorica et Archaeologica, Berlin.
APL	Archivo de Prehistoria Levantina, Valencia.
Aquileia Nostra	Aquileia Nostra, Aquileia.
Arch.roz.	Arheologické rozhledy, Praha.
Arheologija Sofia	Arheologija, Arheologički institut, Sofija.
ARR	Arheološki radovi i rasprave, Zagreb.
ASP	Archivo storico pugliese, Bari.
Atti Gargano	Atti del Convegno storicoarcheologico del Gargano, 8910 novembre 1970, Foggia.
AV	Arheološki vestnik, Ljubljana.
Balkanica	Balkanica, Balkanološki institut, Beograd.
BAR	British Archaeological Reports, Oxford.
BCH	Bulletin de correspondance hellénique, Paris.
BPI	Bulletino di paleontologia italiana, Roma.
BRGK	Bericht der Römisch-Deutschen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt.
Bull.ASPR	Bulletin. American School of Prehistoric Research, Cambridge. CA Carniola archaeologica, Novo Mesto.
CNRS	Centre national de la recherche scientifique, Paris
ČGT	Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Tuzla.
Dacia	Dacia, Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, Bucaresti.
Dela SAZU	Dela Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Ljubljana.
Diadora	Diadora, Glasilo Arheološkog muzeja u Zadru, Zadar.

- DissMon. Dissertationes et Monographiae, Savez arheoloških društava Jugoslavije, Beograd.
- DissPann. Dissertationes Pannonicae, Budapest.
- Djela CBI Djela Centra za balkanološka ispitivanja, Sarajevo.
- Đerdapske sveske
Đerdapske sveske, Arheološki institut, Narodni muzej, Beograd.
- FA Fasti archeologici, Firenze.
- FolArch. Folia Archaeologica, Budapest.
- FbBW Fundeberichte aus BadenWürttemberg, Stuttgart.
- Gallia Gallia, Paris.
- Germania Germania. Anzeiger der RömischGermanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Mainz.
- Geografski glasnik
Geografski glasnik, Zagreb.
- Godišnjak CBI Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, Sarajevo.
- GNAM Glasnik Narodnog arheološkog muzeja u Plovdivu, Plovdiv.
- GSAD Glasnik Srpskog arheološkog društva, Beograd.
- GZM Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo.
- GZM(A) Glasnik Zemaljskog muzeja, nova serija (arheologija), Sarajevo.
- GZM (E) Glasnik Zemaljskog muzeja, nova serija (etnologija), Sarajevo.
- HBA Hamburger Beiträge zur archäologie, Hamburg
- Hercegovina Hercegovina, Arhiv Hercegovine, Muzej Hercegovine, Mostar.
- Histria Histria, Bucuresti.
- HistriaArch. Histria archaeologica, Pula.
- Iliria Iliria, Riviste arkeologjike, Tirane.
- Istanbuler Mitteilungen
Istanbuler Mitteilungen, Istanbul.
- Izdanja HAD Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb.
- Izvestia Sofia Izvestia na Arheološki institut, Sofija.
- Izvestia Varna Izvestia na Narodni Muzej Varna, Varna.
- JdI Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Institut, Berlin.
- JHS The Journal of Hellenic Studies, London
- JiČ Jugoslavenski istorijski časopis, Beograd.
- JRGZM Jahrbuch des RomischGermanischen Zentralmuseum, Mainz.
- KiM Katalogi in monografije, Ljubljana.
- Kleine Schriften Kleine Schriften, Marburg.
- Konavoski zbornik
Konavoski zbornik, Dubrovnik.
- Lihnid Lihnid, Ohrid.
- Ljetopis JAZU Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- MAA Macedoniae Acta Archaeologica, Prilep, Skopje.
- MAG Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, Wien.
- MDAI(A) Mitteilungen des Deutschen archäologischen Instituts, Athenische Abteilung, Mainz.
- Marburger Studien
Marburger Studien zur Vorund Frühgeschichte, Marburg.
- MatSADJ Materijali Saveza arheoloških društava Jugoslavije, Beograd.

- Mecklenburg Collection
Mecklenburg Collection, Harvard University, Cambridge, New York.
- Memorie Verona
Memorie del Museo civico di storia naturale di Verona, Verona.
- Naše starine
Naše starine, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Sarajevo.
- Novitates
Novitates musei Saraevensis, Zemaljski muzej, Sarajevo.
- Nsc
Notizie degli scavi di antichità, Roma.
- OA
Opuscula Archaeologica, Zagreb.
- PamArch.
Pamatky archeologické, Praha.
- Pelješki zbornik
Pelješki zbornik, Zagreb.
- PJZ
Praistorija jugoslavenskih zemalja, Sarajevo.
- Posebna izdanja CBI
Posebna izdanja Centra za balkanološka ispitivanja, Sarajevo.
- Posebno izdanje AMM
Posebno izdanje Arheološkog muzeja na Makedonija, Skopje.
- Preistoria Alpina
Preistoria Alpina, Trento.
- Preistoria Polesina
Preistoria e protostoria nel Polesina, Paudsa.
- PZ
Praehistorische Zeitschrift, Berlin, New York.
- Radovi JAZU
Radovi Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- Raška baština
Raška baština, Kraljevo.
- RFFZd
Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Zadar.
- RGF Romisch
Germanischen Forschungen, Frankfurt.
- Rivista Como
Rivista archeologica dell'antica Provincia e Diocesi di Como.
- Rivista Roma
Rivista dell'Istituto Nazionale d'archeologia e storia dell'arte, Roma.
- RSP
Rivista di scienze preistoriche, Firenze.
- RStLig
Rivista di studi Liguri, Bordighera.
- RVM
Radovi vojvodanskih muzeja, Novi Sad.
- Savaria
Savaria, Szombathely.
- Situla
Situla, Glasilo Narodnega muzeja, Ljubljana.
- Slovo Gorčina
Slovo Gorčina, Stolac.
- Starinar
Starinar, Arheološki institut, Beograd.
- Starine CG
Starine Crne Gore, Cetinje.
- Studia Albanica
Studia Albanica, Tirane.
- Studia ethnologica
Studia ethnologica, Zagreb.
- Studien aus Alteuropa
Studien aus Alteuropa, KölnGraz.
- Studi Vonwiller
Studi in onore F. R. Vonwiller, Como.
- Tribunia
Tribunia, Glasilo Zavičajnog muzeja, Trebinje.
- VAHD
Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split.
- VAMZ
Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Zagreb.
- VHAD
Vjesnik Hrvatskoga arheološkog društva, Zagreb.
- WMBH
Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnischherzogöwinischen Landesmuseums, Wien.

Zbornik ADBH Zbornik Arheološkog društva Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
Zbornik AMM Zbornik Arheološkog muzeja na Makedonija, Skopje.
Zbornik FF Zbornik Filozofskog fakulteta, Beograd
Zbornik NM Zbornik Narodnog muzeja, Beograd.
Zbornik NMM Zbornik Narodnog muzeja na Makedonija, Skopje.

LITERATURA

- ALBH 1988, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*. - Zemaljski muzej, Sarajevo.
- ALEXANDER, J. 1965, The Spectacle Fibulae of Southern Europe. - *AJA* 69, 7-23.
- ALFEDENA 1975, Autori vari, Alfedena, Samnium (L' Aquila). - Scavi del 1974 nel' necropoli. - *Nsc* 8/29.
- ALIU, S. 1984, Tuma e Prodanit. - *Iliria* 14/1, 27-67.
- ANDREA, Z. 1976, Tumat e Kuçit të Zi. - *Iliria* 6, 163-233.
- ANDREU, J. 1985, Një perkrenare bronzë e tipit "ilir" me zbukurim të incizuar. - *Iliria* 15/2, 285-288.
- ANDELIĆ, T. 1969, Nekoliko preistorijskih nalaza iz Hercegovine. - *GZM(A)* 24, 109-113.
- ARIAS, P. E. 1955, Delle necropoli di Spina. La tomba 136 di Valle Pega. - *Rivista Roma* 4, 137-142.
- ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, V. 1977, Prethodni izveštaj sa istraživanja praistorijskih tumula u Ljubomiru. - *Tribunia* 3, 19-50.
- BAILO MODESTI, G. 1980, *Cairano nell'età arcaica*. - Napoli.
- BAKALAKIS, G. 1947, A Lekythos from Skopelos. - *AJA* 51/3, 263-266.
- BASLER, Đ. 1955, Gradina na Ošanićima kod Stoca. - *Naše starine* 3, 79-94.
- BASLER, Đ. 1980, Paleolitski čovjek u porječju Neretve. - *Izdanja HAD* 5, 11-14.
- BATOVIĆ, Š. 1973, Pregled željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali. - *VAHD* 58, 44-74.
- BATOVIĆ, Š. 1976, Le relazioni culturali tra le sponde adriatiche nell'età del ferro. - U: *Jadranska obala u protohistoriji*, 11-93, Zagreb.
- BATOVIĆ, Š. 1976a, Problemi kulture željeznoga doba na istočnoj jadranskoj obali. - *MatSADJ* 12, Zadar, 89-112.
- BATOVIĆ, Š. 1977, Caracteristiques des agglomerations fortifiées dans la region des Liburniens. - *Godišnjak CBI* 15/13, 201-225.
- BATOVIĆ, Š. 1979, Uvod u željezno doba na našem Primorju. - *RFFZd* 18, 23-41.
- BATOVIĆ, Š. 1980, L'età del bronzo recente sulla costa orientale dell'Adriatico. - *Godišnjak CBI* 18/16, 21-62.
- BATOVIĆ, Š. 1983, Kasno brončano doba na istočnom Jadranskom primorju (Južnoprimorska kulturna skupina). U: *PJZ* 4, 271-373.
- BATOVIĆ, Š. 1984, Contribution aux études de la céramique corinthienne sur la côte orientale de l'Adriatique. - *VAHD* 77, 37-62.

- BATOVIĆ, Š. 1986, Dalmatska kultura željeznog doba. - *RFFZd* 25, 5-60.
- BATOVIĆ, Š. 1987, Liburnska grupa. – U: *PJZ* 5, 339-390.
- BATOVIĆ, Š. 1988, Osvrt na područje Dubrovnika u prapovijesti. - *Izdanja HAD* 12, 51-77.
- BATOVIĆ, Š. 1988a, Konavle u prapovijesti. - *Konavoski zbornik* 2, 13-148.
- BAUMAN, Z. 1984, *Kultura i društvo*. - Prosveta, Beograd.
- BEAUMONT, R. L. 1936, Greek influence in the Adriatic Sea before the Fourth Century B. C. - *JHS* 56, 159-204.
- BEDELLO, M. – E. FABBRICOTTI 1975, Veio (Isala Farnese). - *Nsc* 8/29, 70-167.
- BELLINTANI, G. F. – R. PERETTO 1984, Il ripostiglio di Fratesina ed altri manufatti enei raccolti in superficie. - *Preistoria Polesina* 20/1-4, 57-62.
- BENAC, A. 1967, O učešću Ilira u egejskoj seobi. - *ARR* 4-5, 319-339.
- BENAC, A. 1972, Some Aspects of the Migrations of Cultures in Northwestern Balkan. - *Balkanica* 3, 1-10.
- BENAC, A. 1973, O identifikaciji ilirskog etnosa. - *Godišnjak CBI* 11/9, 93-109.
- BENAC, A. 1977, Prediliri, Protoiliri, Prailiri – neki novi aspekti. - *Balkanica* 8, 1-14.
- BENAC, A. 1980, Širenje neolitskih i eneolitskih kultura dolinom Neretve. – *Izdanja HAD* 5, 15-22.
- BENAC, A. 1980a, Problem retardacije na prijelazu iz neolitskog u doba metala. - *Diadora* 9, 45-53.
- BENAC, A. 1984, Kult mrtvih na ilirskom području u praistorijskom dobu. - *Posebna izdanja CBI* 67/11, 133-153.
- BENAC, A. 1987, O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji. – U: *PJZ* 5, 737-802.
- BENAC, A. 1988, Iliri u Apuliji. - *Godišnjak CBI* 26/24, 43-67.
- BENAC, A. – B. ČOVIĆ 1957, *Glasinac 2*, Zemaljski muzej, Sarajevo.
- BENEDICT, R. 1976, *Obrasci kulture*, Prosveta, Beograd.
- BENOÎT, F. 1964, Les courants de civilisation en Méditerranée occidentale à l'époque préromaine. - *RStLig* 30/1-4, 110-114.
- BERČIU, D. 1958, La casque gréco-illyrien de Gostovař (Olténie). - *Dacia* 2, 437-450.
- BERČIU, D. 1964, Pour une voie cimmerienne de diffusion de la métallurgie du fer. - *Arch.roz.* 16/2, 264-279.
- BOJANOVSKI, I. 1967, Novi ilirsko-grčki šljem iz Crvenice. - *Naše starine* 11, 181-186.
- BOJANOVSKI, I. 1973, Rimska cesta Narona-Leusinium kao primjer saobraćajnog kontinuiteta. - *Godišnjak CBI* 10/8, 137-188.

- BOJANOVSKI, I. 1975, Novi rimski miljokazi iz Ljubomira i Poljica kod Trebinja. - *Tribunia* 1, 53-64.
- BOJANOVSKI, I. 1985, Ilirska plemena u istočnoj Hercegovini i njihov smještaj. - *Tribunia* 9, 7-24.
- BOLTIN-TOME, E. 1980, Apulska keramika s Kaštelirja pri Dvorih nad Izolo. - *Situla* 20-21, 219-222.
- BOTTINI, A. – I. RAININI – S. ISNENGGHI COLAZZO 1976, Valle d'Ansato. Roca s. Felice (Avellino).- Il deposito votivo del santuario di Mefite. - *Nsc* 8/30, 473-493.
- BOULOUMIÉ, B. 1978, Les tumulus de Pertuis (Vaucluse) et les oenochoés "Rhodiennes" hors d' Etrurie. - *Gallia* 36/2, 233-240.
- BOULOUMIÉ, B. 1983, Remarques sur la diffusion d'objets grecs et étrusques en Europe Centrale et Nor-occidentale. - *Savaria* 16, 181-192.
- BOÚZEK, J. 1973, *Graeco-Macedonian Bronzes*, Praha.
- BOÚZEK, J. 1974, Macedonian Bronzes. Their Origins, Distribution and Relation to Other Cultural Groups of the Early Iron age. - *PamArch.* 65, 278-338.
- BOŽKOVA, A. 1989, Atičeska čerňofirnisova keramika v Trakia (V-III v. pr. n. e.). - *Arheologija Sofia* 2, 1-11.
- BRACCESI, L. 1977, *Grecità adriatica*, Pàtron, Bologna.
- BRUNŠMID, J. 1900, Prehistorijski predmeti željeznoga doba iz Šarengrada u Srijemskoj županiji. - *VHAD* 4, 1-9, 59-70.
- BRUNŠMID, J. 1901, Predmeti halštatskoga doba iz grobova u Vranića gromili u Širokoj Kuli (kotar Gospić). - *VHAD* 5, 63-72.
- BRUNŠMID, J. 1902, Prehistorijski predmeti iz Srijemske županije. - *VHAD* 6, 68-86.
- BRUSIĆ, Z. 1976, Gradinska utvrđenja u šibenskom kraju. - *MatSADJ* 12, 113-130.
- BRUSIĆ, Z. 2000, Nekropola Gradine kod Dragišića. - *RFFZd* 38/25, 1-15.
- BUJUKLIEV, H. 1985, Trakijski vrhove na kopja ot ranoželeznata epoha v blgarskite zemi. - *Arheologija Sofia* 2, 27-30.
- BUNGURI, A. 1989, Armě ilirie në krahinën e Dibrës. - *Iliria* 19/1, 67-72.
- CAMBI, N. 1980, Antička Narona – urbanistička topografija i kulturni profil grada. - *Izdanja HAD* 5, 127-153.
- CAMBI, N. 1993, Arheološki pogled na probleme istraživanja, konzervacije, rekonstrukcije i prezentacije ilirskog naselja na Ošanićima. - *RFFZd* 32, 37-60.
- ČEKA, N. 1985, Kultura protoqytetare ilirie. - *Iliria* 15/1, 111-138.
- CHEVALIER, J. – A. GHEERBRANT 1989, *Rječnik simbola*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb.
- CSERMÉNY, V. – E. TOTH 1983, Der Abschnitt der Bernsteinstrasse in Ungarn. - *Savaria* 16, 283-290.

- ČAČE, S. 1976, O stratifikaciji prapovijesnih toponima i njihovu odnosu prema arheološkoj građi na istočnojadranskoj obali. - *MatSADJ* 12, 133-143.
- ČAČE, S. 1979, Prilozi proučavanju političkog uređenja naroda sjeverozapadnog Ilirika. - *RFFZd* 18, 43-125.
- ČAČE, S. 1985, Obredi uz kneževski grob u Atenici i tragovi arhaičnog kraljevstva u Iliriku. - *RFFZd* 24, 13-32.
- ČAČE, S. 1985a, Nekropola u prostoru zajednice. - *MatSADJ* 20, 65-73.
- ČAČE, S. – R. JURIC 1975, Bilješka o arheološkim spomenicima u okolici Metkovića. - *Diadora* 8, 149-163.
- ČEČUK, B. – D. RADIĆ 1995, *Vela špilja. Protopovijest otoka Korčule* (katalog izložbe u Dubrovniku, rujan-listopad 1995.), Centar za kulturu – Vela Luka.
- ČOVIĆ, B. 1957, Nekoliko manjih preistorijskih nalaza iz Bosne i Hercegovine. - *GZM(A)* 12, 241-255.
- ČOVIĆ, B. 1959, Glasinac 1957. Rezultati revizionog iskopavanja tumula glasinačkog tipa. - *GZM(A)* 14, 53-85.
- ČOVIĆ, B. 1963, Pogrebni običaji praistorijskih stanovnika glasinačkog područja. - *GZM(A)* 18, 41-62.
- ČOVIĆ, B. 1964, Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području. - *Posebna izdanja CBI* 9/1, 95-134.
- ČOVIĆ, B. 1967, O izvorima za istoriju Autarijata. - *Godišnjak CBI* 5/3, 103-122.
- ČOVIĆ, B. 1967a, Praistorijska nekropola “Petkovo brdo” u Radosavskoj. - *GZM(A)* 21-22, 161-167.
- ČOVIĆ, B. 1967b, Nalazi iz tumula u Gotovuši (Pljevlja) 1906. - *ČGT* 7, 35-41.
- ČOVIĆ, B. 1969, Grobnice željeznog doba iz Crvenice kod Duvna. - *VAHD* 63-64, 25-48.
- ČOVIĆ, B. 1970, Vodeći arheološki tipovi kasnog bronzanog doba na području Dalmata. - *Godišnjak CBI* 8/6, 67-97.
- ČOVIĆ, B. 1976, Bronzane knemide iz Dabrice kod Stoca. - *GZM(A)* 29, 19-33.
- ČOVIĆ, B. 1976a, *Od Butmira do Ilira*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- ČOVIĆ, B. 1978, Bronzano doba u Hercegovini. - *Tribunia* 4, 133-147.
- ČOVIĆ, B. 1980, Počeci metalurgije željeza na sjeverozapadnom Balkanu. - *Godišnjak CBI* 18/16, 63-81.
- ČOVIĆ, B. 1980a, Ostava Brgule. - *GZM(A)* 34, 43-53.
- ČOVIĆ, B. 1982, Tumulusi željeznog doba u Gubavici. - *Hercegovina* 1, 13-32.
- ČOVIĆ, B. 1983, Regionalne grupe ranog bronzanog doba. – U: *PJZ* 4, 114-190.

- ČOVIĆ, B. 1984, Umjetnost kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali i u njenom zaleđu. - *Posebna izdanja CBI* 67/11, 7-41.
- ČOVIĆ, B. 1985, Praistorijska zbirka Franjevačkog samostana na Humcu kod Ljubuškoga. - U: *100 godina Muzeja na Humcu (1884-1984)*, 49-59, Ljubuški.
- ČOVIĆ, B. 1987, Grupa Donja Dolina – Sanski Most. U: *PJZ* 5, 232-286.
- ČOVIĆ, B. 1987a, Srednjodalmatinska grupa. - U: *PJZ* 5, 442-480.
- ČOVIĆ, B. 1987b, Srednjobosanska grupa. - U: *PJZ* 5, 481-528.
- ČOVIĆ, B. 1987c, Glasinačka kultura. - U: *PJZ* 5, 575-643.
- ČOVIĆ, B. 1990, Über die Struktur der Viehzucht im nordwestlichen Balkan während der Bronze- und Eisenzeit. - *Godišnjak CBI* 28/26, 65-73.
- ČOVIĆ, B. 1999, Mostarsko područje u prahistorijsko doba. - *Hercegovina* 4-5(12-13), 7-37.
- ČOVIĆ, B. – D. NIKIĆ 1983, Grobnice željeznog doba iz Vašarovina kod Livna. - *Zbornik ADBH* 1, Sarajevo, 87-92.
- ČURČIĆ, V. 1909, Prähistorische Funde aus Bosnien un der Herzegowina in den Sammlungen des K. K. Naturhistorischen Hofmuseum in Wien. - *WMBH* 11, 96-101.
- DE JULIIS, E. M. 1977, Manfredonia. Masseria Cupola (Foggia). – *Fondi di capanne di età arcaica*. - *Nsc* 8/31.
- DE LA GENIÈRE, J. 1968, *L'âge du fer en Italie Meridionale*. – Publications du centre Jean Bérard 1, Institut Française de Naples, Naples.
- DIMITRIJEVIĆ, S. 1979, Badenska kultura. - U: *PJZ* 3, 183-234.
- DIMITRIJEVIĆ, S. 1979a, Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks. - U: *PJZ* 3, 267-341.
- DRAŠKOVIĆ-JOHNSON, J. 1973, Pokapanje u moriškoj kulturnoj grupi sa posebnim osvrtom na pogrebni ritual. - *RVM* 21-22, 5-17.
- DRECHSLER-BIŽIĆ, R. 1958, Naselje i grobovi preistoriskih Japoda u Vrepcu. - *VAMZ* 3/1, 35-60.
- DRECHSLER-BIŽIĆ, R. 1961, Rezultati istraživanja japodske nekropole u Kompolju 1955-1956. godine. - *VAMZ* 3/2, 67-114.
- DRECHSLER-BIŽIĆ, R. 1968, Japodske kape i oglavlja. - *VAMZ* 3/3, 29-51.
- DRECHSLER-BIŽIĆ, R. 1973, Nekropola prahistorijskih Japoda u Prozoru kod Otočca. - *VAMZ* 3/6-7, 1-54.
- DRECHSLER-BIŽIĆ, R. 1976, Porijeklo lučnih jednopetljastih fibula u Japoda. - *Godišnjak CBI* 13/11, 143-151.
- DRECHSLER-BIŽIĆ, R. 1982, Ostava kasnog brončanog doba iz okolice Cavtata. - *ARR* 8-9, 63-73.
- DRECHSLER-BIŽIĆ, R. 1986, Nasebinski objekti na nekim gradinama u Lici. - *VAMZ* 3/19, 107-127.

- DRECHSLER-BIŽIĆ, R. 1987, Japodska grupa. –U: *PJZ* 5, 391-441.
- DRECHSLER-BIŽIĆ, R. 1988, Dva zanimljiva nalaza iz japodske nekropole u Prozoru. - *VAMZ* 3/21, 17-26.
- DULAR, J. 1975, Bela krajina v starohalštatskem obdobju. – *AV* 24, 544-572.
- DULAR, J. 1982, *Halštatska keramika v Sloveniji*. – Dela SAZU 1/23.
- DUMITRESCU, V. 1929, *L'età del ferro nel Piceno*. - Bucureșt.
- DUMITRESCU, V. 1968, La nécropole tumulaire du premier âge du fer de Basarabi. - *Dacia* 12, 177-204.
- DZINGOV, G. 1965, Drevnoto steklo i stekloproizvodstvo v Blgaria. - *Arheologija* 7/4, 11-20.
- ĐAKOVIĆ, B. 1989, Prilozi u grob. - *Studia etnologica* 1, 205-211.
- ĐUKNIĆ, M. – B. JOVANOVIĆ 1966, *Ilirska kneževska nekropola u Atenici*, Čačak, 62.
- FABBRICOTTI, E. 1976, Cancellara (Potenza). – Scavi 1972. - *Nsc* 8/30, 334-348.
- FEUGÈRE, M. 1989, Les vases en verre sur noyau d'argile en Méditerranée nord-occidentale. – U: *La verre préromain en Europe occidentale*, CNRS, 29-62, Montagnac, Paris.
- FIALA, F. 1896, Nekropola ravnih grobova kod Sanskog Mosta. - *GZM* 8, 219-272.
- FIALA, F. 1897, Uspjesi prekopavanja prehistoričnih gromila u jugoistočnoj Bosni (do Glasinca) godine 1897. - *GZM* 9, 585-619.
- FIALA, F. 1897a, Nekoliko grčkih šljemova nađenih u Bosni i Hercegovini. - *GZM* 9, 657-664.
- FILOW, B. 1934, *Die grabhügelnekropole bei Duwanlij in Südbulgarien*, Sofia.
- FISKOVIĆ, I. 1976, Pelješac u protopovijesti i antici. – *Pelješki zbornik*, 15-81.
- FOLTINY, S. 1964, Früheisenzeitliche Bronzefunde von Amphipolis. - *MAG* 93-94, 90-103.
- FROMM, E. 1984, *Psihoanaliza i religija*, Zagreb.
- GABRIČEVIĆ, B. 1980, Naroni i Grci. – *Izdanja HAD* 5, 161-167.
- GABROVEC, S. 1970, Dvozankaste ločne fibule. Doprinos k problematici začetka železne dobe na Balkanu in v jugovzhodnih Alpah. - *Godišnjak CBI* 8/6, 5-65.
- GABROVEC, S. 1975, Začetek halštatskega obdobja v Sloveniji. - *AV* 24, 338-385.
- GABROVEC, S. 1983, Jugoistočnoalpska regija. – U: *PJZ* 4, 19-96.
- GABROVEC, S. 1984, Umetnost Ilirov v prazgodovinskem obdobju na področju severozahodne in severne Jugoslavije, Duhovna kultura Ilira. - *Posebna izdanja CBI* 67/11, 41-60.

- GABROVEC, S. 1987, Dolenjska grupa. – U: *PJZ* 5, 29-119.
- GABROVEC, S. – B. ČOVIĆ 1987, Zaključna razmatranja. – U: *PJZ* 5, 901-928.
- GALLUS, S. – T. HORVÁTH 1939, *Un peuple cavalier préscythique en Hongrie*, DissPann. 2/9, Budapest.
- GARAŠANIN, D. 1961, Studije iz metalnog doba Srbije. - *Starinar* 11, 75-91.
- GARAŠANIN, D. 1976, Razmišljanja o ilirskoj etničkoj interpretaciji nalaza iz gvozdenog doba. - *Godišnjak CBI* 13/11, 173-177.
- GARAŠANIN, M. 1973, *Praistorija na tlu Srbije*. Beograd
- GARAŠANIN, M. 1979, Centralnobalkanska zona (Starčevačka grupa). – U: *PJZ* 2, 79-212.
- GARAŠANIN, M. 1983, Vatinska grupa. – U: *PJZ* 4, 504-519.
- GARAŠANIN, M. 1983a, Dubrovačko-žutobrdska grupa. – U: *PJZ* 4, 520-535.
- GAVAZZI, M. 1965, Stone-encircled growes in Bosna-Herzegovina. - *Godišnjak CBI* 3/1, 187-193.
- GAZDAPUSTAI, G. 1967, Caucasian Relations of the Danubian Basin in the Early Iron Age. - *ActaArchHung* 19/3-4, 307-334.
- GOLDSTEIN, S. 1979, *Pre-Roman and Early Roman Glass in The Corning Museum of Glass*, The Corning Museum of Glass, New York.
- GOVEDARICA, B. 1978, Novi arheološki prilozi istraživanju tumula na glasinačkom području. - *Godišnjak CBI* 18/15, 15-37.
- GOVEDARICA, B. 1978a, Prilog razmatranju kulturnih veza Balkana i jugoistočne Italije u starijem željeznom dobu. - *MatSADJ* 16, 77-91.
- GREIFENHAGEN, A. 1977, Zeichnungen nach attisch rotfigurigen Vasen im Deutschen Archäologischen Institut, Rom. - *AAnz.* 92/2, 215-217.
- GUERRESCHI, G. 1970, L'ambra tra Adige e Mincio. - *Memorie Verona* 18, 235-258.
- GUŠTIN, M. 1975, Kronologija notranjske skupine. - *AV* 24, 461-489.
- HAMMOND, N. G. L. 1971, The Dating of some Burials in Tumuli in South Albania. - *ABSA* 66, 229-241.
- HARDEN, D. B. 1981, *Catalogue of Greek and Roman Glass in the British Museum*, I, London.
- HARMATTA, J. 1948, Le probleme cimmerien. - *AE* 3/7-8-9, 79-132.
- HENCKEN, H. 1971, *The Earliest European Helmets*. - *Bull.ASPR* 28.
- HENCKEN, H. 1978, *The Iron Age Cemetery of Magdalenska gora in Slovenien*. – *Bull. ASPR* 32.
- HIDRI, H. 1983, Germimë në nekropolin e Dyrrahut – Kodrat e Dautës (Viti 1977). - *Iliria* 13/1, 137-180.
- HÖRMANN, K. – V. RADIMSKÝ 1892, Ošanić kod Stoca. - *GZM* 4, 40-49.
- HOTI, A. 1986, Tumat V e Vi të Kënetës. - *Iliria* 16/2, 41-59.

- ILIEVSKI, P. 1989, Doprinos linearnih B tekstova u rasvjetljavanju grčke religije kasne bronzane epohe. - *Godišnjak CBI* 27/25, 5-36.
- ISLAMI, S. 1975, Problèmes de chronologie de la cite illyrienne. - *Posebna izdanja CBI* 24/6, 37-45.
- JACOBSTHAL, P. 1956, *Greek Pins*. - Oxford.
- JOVANOVIĆ, A. 1985, Mogućnost korišćenja principa elementarne simetrije pri interpretaciji Apolonovog kulta iz predrimskog perioda na našoj teritoriji. - *Glasnik SAD* 2, 48-54.
- JOVANOVIĆ, A. 1989, Prilog proučavanju pojasnih pločica sa ilirskog prostora. - *Godišnjak CBI* 27/25, 115-134.
- JUBANI, B. 1972, Aperçu sur civilisation tumulaire de l' Albanie du Nord-Est. - *Iliria* 2, 203-215.
- JUBANI, B. 1983, Tumat ilire të Kënetës. - *Studia Albanica* 13/2, 78-133.
- KAJMAKOVIĆ, R. 1968, Običaji prilikom smrti i sahrane kod Srba i Hrvata u istočnoj Hercegovini. - *GZM(E)* 23, 5-23.
- KATIČIĆ, R. 1964, Suvremena istraživanja o jeziku starosjedilaca ilirskih provincija. - *Posebna izdanja CBI* 4/1, 9-30.
- KATIČIĆ, R. 1977, Enhelejci. - *Godišnjak CBI* 15/13, 5-80.
- KATIČIĆ, R. 1988, Antenor na Jadranu. - *Godišnjak CBI* 26/24, 5-22.
- KATIČIĆ, R. 1989, Diomed na Jadranu. - *Godišnjak CBI* 27/25, 39-78.
- KEMENCZEI, T. 1988, Zu den Beziehungen zwischen dem ungarischen Donau-Theissraum und dem NW-Balkan in der Früheisenzeit. - *FolArch.* 39, 96-104.
- KILIAN, K. 1973, Beziehungen zwischen Unteritalien und westlichen Balkanhalbinsel während der frühen Eisenzeit. - *VAHD* 58, 75-82.
- KILIAN, K. 1975, Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Agais und Andria. - *PZ* 50, 11-137.
- KILIAN, K. 1976, Bosnisch-herzegowinische Bronzen der Eisenzeit II aus Griechenland. - *Godišnjak CBI* 13/11, 163-171.
- KILIAN-DIRLMEIER, I. 1984, Die Nadeln der Eisenzeit im Albanien. - *Iliria* 14/1, 69-83.
- KIMMIG, W. 1964, *Seevolkerbewegung und Urnenfelderkultur*. - Studien aus Alteuropa 1, 220-281.
- KIMMIG, W. 1981, Die frühen Kelten und das Mittelmeer. – U: *Die Kelten in Baden-Württemberg*, Stuttgart, 248-278.
- KIMMIG, W. 1987, Eisenzeitliche Gräbstelen in Mitteleuropa. - *FbBW* 12, 251-297.
- KIRIGIN, B. 1985, Zapažanja o helenističkoj nekropoli Isse. - *MatSADJ* 20, Beograd, 91-110.
- KISA, A. 1908, *Das Glas im Altertume* I. - Leipzig.
- KNEZ, T. 1978, Društvena diferencijacija u halštatskom periodu. - *JIČ* 1-4, 143-147.

- KNEZ, T. 1993, *Novo Mesto III, Kapitelska njiva.* – CA 3.
- KNIGGE, U. 1973, Untersuchungen bei den Gesandtenstelen im Keramikos zu Athen. - *AAnz.* 87/4, 584-629.
- KORKUTI, M. 1981, Tumat e Patosit. - *Iliria* 11/1, 7-57.
- KOROŠEC, J. 1945, *Brončani nalaz iz Velikog Mošunja.* - *Novitates* 2/1, 1-7.
- KOSORIĆ, M. 1989, Naselje i humke na Borak-Brdu kod Goražda. - *GZM(A)* 44, 136-144.
- KOSSACK, G. 1954, *Studien zum Symbolgut der Urnenfelder-und Hallstattzeit Mitteleuropa.* - *RGF* 20.
- KOSSACK, G. 1980, "Kimmerische" Bronzen. - *Situla* 20-21, 109-139
- KROMER, K. 1986, Das östliche Mitteleuropa in der frühen Eisenzeit (7.-5. Jh. v. Chr.). - *JRGZM* 33/1, 3-91.
- KUKOČ, S. 1990, Simboli religijskog identiteta u japodskom funeralnom kultu. - *RFFZd* 29, 143-154.
- KUKOČ, S. 1995, Antropomorfni privjesak tipa Prozor. - *Diadora* 16-17, 51-80.
- KULIŠIĆ, Š. 1980, Nekoliki tragovi balkanskog supstrata u etnogenezi stanovništva Crne Gore i Hercegovine. - *GZM(E)* 34, 7-26.
- KUNZE, E. 1958, Helme. – U: *6. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia.* - Berlin.
- KURTI, D. 1983, Tumat ilire të Burrelit. - *Iliria* 13/1, 85-109.
- LAHTOV, V. 1965, *Problem trebeniške kulture.* - Narodni muzej Ohrid, Ohrid.
- LAHTOV, V. – J. KASTELIC 1957, Novi istraživanja na Nekropolata "Trebenište" 1953-1954. - *Lihnid* 1, 5-54.
- LEKOVIĆ, V. 1980, Prilog proučavanju kulture gvozdenog doba u Crnoj Gori. - *Godišnjak CBI* 18/16, 81-91.
- LISIČAR, P. 1966, Prilozi poznavanju Epitaura. - *RFFZd* 4, 25-44.
- LISIČAR, P. 1973, Cenni sulla ceramica antica. - *AI* 14, 3-27.
- LISSI CORONNA, E. 1986, Oppido Lucano (Potenza).- Rapporto preliminare sulla terza campagna di scavo (1969). - *Nsc* 8/37, 224-315.
- LOLLINI, D. G. 1976, Sintesi della civiltà Picena. – U: *Jadranska obala u protohistoriji*, 117-153.
- LO PORTO, F. G. 1966, Metaponto.- Scavi e ricerche archeologiche. - *Nsc* 8/20, 151-227.
- LO SCHIAVO, F. 1970, Il gruppo liburnico-japodico. - *AANL* 8-14/6, 363-525.
- LJUBIĆ, Š. 1884, O nepravilnosti naziva "ugarski ili ugarsko-skandinavski skup" u dielbi predhistoričkih predmeta iz bakrene dobe. - *VHAD* 6/1, 1-8.
- MAIER, F. 1956, Zu einige bosnisch-herzegowinischen Bronzen in Griechenland. - *Germania* 34/1-2, 62-75.

- MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, N. 1968, "Tračko-kimerijska" ostava iz Iloka. - *RVM* 15-17, 32-35.
- MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, N. 1982, O porijeklu srednjobrončanodobne antropomorfne plastike u jugoslavenskom Podunavlju. - *OA* 7, 47-60.
- MALINOWSKI, T. 1983, L'ambre jaune baltique e le problème de son exportation pendant les premières périodes de l'âge du fer. - *Savaria* 16, 113-120.
- MANDIĆ, M. 1937, Skeletne gromile halštatskog doba u okolici Livna i Rogatice. - *GZM* 49, 5-9.
- MANO, A. 1971, Nekropoli i Apollonisë – Tuma 1. - *Iliria* 1, 103-207.
- MANO ZISI, Đ. – LJ. POPOVIĆ 1971, *Der Fund von Novi Pazar (Serbien)*, 50. BRGK, 191-208.
- MARÁZ, B. 1979, Pecs – Jakabhegy. Előzetes jelentés az 1976-77. évi ásatásokról. - *AE* 106/1, 86-90.
- MARIĆ, Z. 1959, Grobovi ilirskih ratnika kod Kačnja. - *GZM(A)* 14, 87-102.
- MARIĆ, Z. 1962, Vir kod Posušja. - *GZM(A)* 17, 63-72.
- MARIĆ, Z. 1973, Arheološka istraživanja na Gradini u Ošanićima kod Stoca 1963. godine. - *GZM(A)* 27-28, 173-235.
- MARIĆ, Z. 1973a, Daorsi. Ime, teritorija i etnička pripadnost plemena Daorsi. - *Godišnjak CBI* 10/8, 109-137.
- MARIĆ, Z. 1975, Prahistorijska i protohistorijska utvrđenja na području Daorsa. - *Posebna izdanja CBI* 24/6, 103-111.
- MARIĆ, Z. 1976, Ošanići-centar Daorsa, kulturno-historijske značajke. – U: *Jadranska obala u protohistoriji*, 247-254.
- MARIĆ, Z. 1977, Arheološka istraživanja ilirskog grada Daors..a na Gradini u Ošanićima kod Stoca od 1967. do 1972. godine. - *GZM(A)* 30-31, 5-99.
- MARIĆ, Z. 1977a, Reviziono iskopavanje ilirske grobnice iz Kačnja kod Bileće. - *GZM(A)* 30-31, 101-110.
- MARIĆ, Z. 1979, Depo pronađen u ilirskom gradu Daors..u (2. st. pr. n. e.). - *GZM(A)* 33, 23-113.
- MARIĆ, Z. 1985, Helenizam i helenistička umjetnost u Hercegovini. - *MatSADJ* 20, 47-53.
- MARIĆ, Z. 2000, Helenistički uticaji na ilirsko pleme Daorse. - *Godišnjak CBI* 31/29, 37-52.
- MARIJAN, B. 1986, Zajednička grobnica željeznog doba iz Vašarovina kod Livna. - *GZM(A)* 40/41, 23-38.
- MARIJAN, B. 1989, Grobni nalazi iz Graca kod Neuma. - *GZM(A)* 42/43, 35-59.
- MARIJAN, B. 1989a, Protohistorijski nalazi s Gradine u Prenju kod Stoca. - *GZM(A)* 42/43, 61-71.
- MARIJAN, B. 1995, Ostava ratničke opreme na Grepcima u Livanjskom polju. - *OA* 19, 51-67.

- MARIJAN, B. 1997, Sjeveroistočna vrata u megalitskom zidu na Gradini u Ošanićima kod Stoca. - *Diadora* 18-19, 19-46.
- MARIJANOVIĆ, B. 1984, Završna istraživanja akropole na Gradini u Ošanićima. - *GZM(A)* 39, 11-22.
- MARKOVIĆ, Č. 1984, Ukrasni predmeti iz kneževskog groba sa lokaliteta Lisijevo polje kod Ivanograda. - *Posebna izdanja CBI*, 67/11, 81-87
- MAROVIC, I. 1956, Arheološka istraživanja u okolici Dubrovnika. - *Anali Dubrovnik* 4-5, 9-30.
- MAROVIC, I. 1967, Prahistorijski nalazi na području Solina. - *VAHD* 62, 5-30.
- MAROVIC, I. 1971, Željeznodobni grobovi u Žaganj docu kod Sumartina (o. Brač). - *VAHD* 65-67, 5-26.
- MAROVIC, I. 1976, L'elmo greco-ilirico. – U: *Jadranska obala u protohistoriji*, 287-300.
- MAROVIC, I. 1976a, Rezultati dosadašnjih istraživanja kamenih gomila oko vrela Cetine u god. 1953., 1954., 1958., 1966. i 1968. - *MatSADJ* 12, Zadar, 55-73.
- MAROVIC, I. 1984, Sinjska regija u prahistoriji. - *Izdanja HAD* 8, 27-63.
- MAROVIC, I. – B. ČOVIĆ 1983, Cetinska kultura. – U: *PJZ* 4, 191-231.
- MAROVIC, I. – M. NIKOLANCI 1977, Četiri groba iz nekropole u Vičoj Luci (o. Brač), pronađena u 1908. godini. - *VAHD* 70-71, 5-55.
- MARUŠIĆ, B. 1987, Starohrvatska nekropola u Žminju. - *HistriaArch.* 17-18, 66-73.
- MATEJČIĆ, R. 1968, Zaštitno iskopavanje liburnske nekropole na Gromačići kod Lopara na otoku Rabu. - *Diadora* 4, 75-84.
- MEDELEP, F. 1974, Die situla von Remetea Mare. - *Dacia* 18, 95-102.
- METAPONTO II 1983, Autori vari, Metaponto II (Supplemento). - *Nsc* 8/31.
- MICHAUD, J.-P. 1970, Athènes (Chronique des fouilles en 1968 et 1969). - *BCH* 94/2, 884-899.
- MIKIĆ, Ž. 1977, Antropološki nalazi iz ilirske grobnice iz Kačnja kod Bileće. - *GZM(A)* 30-31, 115-120.
- MIKOVIĆ, V. 1969, *Povijest željeza i željeznog obrta u Bosni*. - Metalurški institut "H. Brkić" Zenica, Zenica.
- MINČEV, A. 1980, Antično steklo (V-I v. pr. n.e.) v Varnenski muzej. - *Izvestia Varna* 16/31, 111-114.
- MLADIN, J. 1974, Brončane posude i šljemovi iz Istre. - *Diadora* 7, 35-127.
- MLADIN, J. 1980, Sitna prapovijesna plastika u Arheološkom muzeju Istre u Puli. - *Diadora* 9, 165-196.
- MÜLLER-KARPE, H. 1959, *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen*. - RGF 22, Berlin.

- MÜLLER-KARPE, H. 1962, Zur spätbronzezeitlichen Bewaffnung im Mitteleuropa und Griechenland. - *Germania* 40, 256-284.
- MUMFORD, L. 1988, *Grad u historiji*. - Naprijed, Zagreb.
- NEGRONI-CATACCHIO, N. 1970, La problematica dell' ambra nella protostoria italiana. - U: *Ambra intagliata da necropoli garganiche dell'Gargano*, Foggia, 43-50.
- NEUBURG, F. 1962, Antikes Glass. - Darmstadt.
- NIKOLANCI, M. 1964, Contacts greco-illyriens sur la côte est de l' Adritique. - *AI* 5, 49-60.
- NIKOLANCI, M. 1967, Dodatak grčko-ilirskim kacigama u Dalmaciji. - *VAHD* 62, 31-34.
- NIKOLOV, B. 1965, Trakiiski pametnici v Vračansko. - *Izvestia Sofia* 28, 164-196.
- NIKOLOV, B. 1972, Trakiiski grobni nahodki ot Vračansko. - *Arheologija Sofia* 3, 53-57.
- NOVAK, G. 1965, Questiones Epidauritanae. - *Radovi JAZU* 339, 97-121.
- NOVAK, G. 1966, Povijest Dubrovnika od najstarijih vremena do početka VII stoljeća (do propasti Epidauruma). - *Anali Dubrovnika* 10-11, 3-79.
- OGRIN, M. 1998, Trortasta fibula v Sloveniji. - *AV* 49, 101-132.
- ODAVIĆ, Đ. 1976, Praistorijsko naselje na Kličnju u Krajkovićima. - *Tribunia* 2, 7-16.
- ODAVIĆ, Đ. 1985, *Gradine u zaleđu južnog dijela Jadrana (magistarska radnja)*. - Dubrovnik.
- PAHIĆ, S. 1966, Železnodobne najdbe v Slovenskih goricah. - *AV* 17, 103-137.
- PALAMETA, M. 1983, Sitna bronzana plastika sa Ošanića. - *Slovo Gorčina* 11, 37-39.
- PANEBIANCO, V. 1962, Consilinum, Padula (Campania, Salerno). - *FA* 14, 159-201.
- PAPAZOGLU, F. 1963, O teritoriji ilirskog plemena Ardijejaca. - *Zbornik FF* 7/1, Beograd, 71-86.
- PAPAZOGLU, F. 1967, Poreklo i razvoj ilirske države. - *Godišnjak CBI* 5/3, 123-144.
- PAROVIĆ-PEŠIKAN, M. 1964, Les Illyriens aux contact des Grecs. - *AI* 5, 61-80.
- PAROVIĆ-PEŠIKAN, M. 1965, Novi arheološki nalazi u okolini Tivta. - *Starinar* 13-14, 211-217.
- PAROVIĆ-PEŠIKAN, M. 1979, Arheološka istraživanja u Boki Kotorskoj. - *Starinar* 28-29, 19-67.
- PAROVIĆ-PEŠIKAN, M. 1982, Grčka mahajra i problem krivih mačeva. - *Godišnjak CBI* 20/8, 25-51.

- PAROVIĆ-PEŠIKAN, M. 1986, Grčko-italske i helenističke vaze iz Zemaljskog muzeja u Sarajevu. - *GZM(A)* 40/41, 39-60.
- PAROVIĆ-PEŠIKAN, M. 1988, Ojnohoa iz Atenice i grupa kljunastih krčaga u unutrašnjosti Balkana. - *Starinar* 39, 35-59.
- PAROVIĆ-PEŠIKAN, M. 1994, A New Find of Archaic Ceramic from Herzegovina. - *Starinar* 43-44, 129-137.
- PASQUINACCI, M. 1983, Aquileia and the amber trade. - *Savaria* 16, 273-281.
- PAŠIĆ, R. 1978, Arheološka ispitivanja na lokalitetot Suva Reka vo Gevgelija. - *Zbornik AMM* 8-9, 22-28.
- PATAY, P. 1969, Bronze situla a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjtemenyében. - *FolArch.* 20, 11-24.
- PATSCH, C. 1922, Herzegowina – Die Herzegowina einst und jetzt. – U: *Historische Wanderungen im Karst und an der Adria* 1, Wien, 169.
- PERIŠA, D. 1998, Trojni grob željeznog doba u Priluci kod Livna. - *VAHD* 87-89, 347-358.
- PERONI, R. 1976, La “Koine” adriatica e il suo processo di formazione. – U: *Jadranska obala u protohistoriji*, 95-115..
- PESCHLOW-BINDOKAT, A. 1973, Demeter und Persephone in der attischen Kunst des 6. bis 4. Jahrhunderts v. Chr. - *JdI* 87, 82-89.
- PETRIĆ, N. 1978, Gradina Grad u Nakovani na Pelješcu. - *Izdanja HAD* 3, 35-48..
- PETRIĆ, N. 1978a, Komunikacije u prehistoriji Jadrana. - *MatSADJ* 16, Peć, 21-42.
- PETRIĆ, N. 1980, Prilozi poznavanju apulske geometrijske keramike na istočnom Jadranu. - *Diadora* 9, 197-203.
- PETRIĆ, N. 1999, Nalazi apulske geometrijske keramike u srednjoj Dalmaciji. - *VAHD* 90-91, 43-55.
- PICARD, O. 1970, Sondage Miamos. - *BCH* 94/2, 820-822.
- PINGEL, V. 1980, “Balkanische” Bronzen der alteren Eisenzeit im Sizilien und Unteritalien. - *Situla* 20/21, 165-174.
- PIRKMAJER, D. 1999, *Rifnik – arheološko nalazište*. – *Katalog*. - Arheološki muzej Zagreb.
- PONZI BONOMI, L. 1970, Il ripostiglio di Contigliano. - *BPI* 21/79, 95-156.
- POSEDEL, J. 1905, Prehistorijsko groblje kof Stona. - *GZM* 17, 441-444.
- PRENDI, F. 1976, Un aperçu sur la civilisation de la première période du fer en Albanie. – U: *Jadranska obala u protohistoriji*, 155-175.
- PRENDI, F. – K. ZHEKU 1972, La ville illyrienne de Lissus, son origine et son système de fortifications. - *Iliria* 2, 239-268.
- PUŠ, I. 1978, Antropomorfni obeski iz Ljubljane. - *AV* 29, 46-53.
- PUŠIĆ, I. 1962, Glogovik, Kutu, Herceg Novi – Ilirska gomila. - *AP* 4, 76-79.

- PUŠIĆ, I. 1976, Tragovi preistorije i rezultati istraživanja na teritoriji Boke Kotorske. - *MatSADJ* 12, 127-130.
- RADCLIFFE-BROWN, A. R. 1982, *Struktura i funkcija u primitivnom društvu*. - Prosveta, Beograd.
- RADIĆ, D. 2000, Blatsko polje (zapadni dio otoka Korčule tijekom pretpovijesti). - *OA* 23-24, 39-47.
- RADIĆ, D. – B. BASS 1999, Current archaeological research on the island of Korčula, Croatia. - *VAHD* 90-91, 361-403.
- RADIMSKÝ, V. 1890, Dvije prehistoričke gradine u Hercegovini. - *GZM* 2, 292-297.
- RADIMSKÝ, V. 1891, Bišće-polje kod Mostara. - *GZM* 3, 159-192.
- RADIMSKÝ, V. 1891a, Visoravan Rakitno u Hercegovini. - *GZM* 3, 413-424.
- RADIMSKÝ, V. 1896, Tumuli im Bezirke Bilek (Hercegovina). - *WMBH* 4, 33-36.
- RAUNIG, B. 1982, Grob ranog željeznog doba iz Ostrošca kod Cazina. - *GZM(A)* 37, 1-14.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D. 1965, Prolegomena ilirskoj numografiji. - *Godišnjak CBI* 3/1, 77-93.
- RIĐANOVIĆ, J. 1975, Hidrografske značajke Južne Hrvatske. - *Geografski glasnik* 36-37, 75-85.
- ROBINSON, M. 1950, *Excavations at Olynthus*, 3. - London.
- ROGLIĆ, J. 1954, Geomorfološka istraživanja polja istočne Hercegovine u god. 1951. - *Ljetopis JAZU* 59, 107-109.
- ROGLIĆ, J. 1955, Geomorfološka istraživanja u srednjem toku Neretve. - *Ljetopis JAZU* 60, 297-300.
- ROGLIĆ, J. 1957, Zaravni na vapnencima. - *Geografski glasnik* 19, 103-134.
- ROGLIĆ, J. 1974, Odnos između površja i podzemlja Dinarskog krša. - *Acta Carsologica* 6, 11-17.
- ROTTLÄNDER, R. C. A. 1975, Der Bernstein und seine Bedeutung in der Ur- und Frühgeschichte. - *APA* 4, 11-32.
- RUGGERI GIOVE, M. – G. BALDELLI 1982, Necropola dell' età del ferro di Atri. - *Studi Vonwiller* 2, 638-648.
- SANTORO, P. 1977, Colle del Forno. Loc. Montelibretti (Roma). - Relazione di scavo sulle campagne 1971-1974 nella necropoli. - *Nsc* 8/31, 109-225.
- SANTORO, P. 1986, Colle del Forno. Loc. Montelibretti (Roma). - Relazione preliminare di scavo della campagna settenbre-ottobre 1979. nella necropoli. - *Nsc* 8/37, 121-129.
- SCHAUER, P. 1982, Die Beinschienen der späten Bronze- und frühen Eisenzeit. - *JRGZM* 29, 100-155.
- SCAUENBERG, K. 1976, Zu apulischen Schüsseln. - *AAnz.* 91/1, 72-78.

- SIMOSKA, S. – V. SANEV 1976, *Praistorija vo centralna Pelagonija*. - Naroden muzej, Bitola.
- SOKOLOVSKA, V. 1986, Isar-Marvinci i Povardarjeto vo antičko vreme. - *Posebno izdanie AMM 1*, Muzej na Makedonija, Skopje.
- SREJOVIĆ, D. – O. VUKADIN 1987, Blago iz Kruševice. - *Raška baština 3*, 7-13.
- STANCIK, I. 1978, Vorbericht über die Ausgrabung der bronzezeitlichen Tellsiedlung von Fusesabony-Oregdomb. - *FolArch.* 29, 98-101.
- STARÝ, P. F. 1981, Zur Eisenzeitlichen Bewaffnung und Kompfesweise in Mittelitalien. - *Marburger Studien 3*, 281-430.
- STIPČEVIĆ, A. 1976, Simbolično značenje zmije na iliro-grčkom novcu. - *Godišnjak CBI 13/11*, 245-250.
- STIPČEVIĆ, A. 1984, Kult heroiziranog pokojnika u ilirskoj religiji. - *Posebna izdanja CBI 68/11*, 215-221.
- SUIĆ, M. 1965, Autohtoni elementi u urbanizmu antičkih gradova našeg Primorja. - *Godišnjak CBI 3/1*, 163-178.
- SUIĆ, M. 1976, *Antički grad na istočnom Jadranu*. - Zagreb.
- SUIĆ, M. 1976a, Illyrii proprie dicti. - *Godišnjak CBI 13/11*, 179-176.
- SVOLJŠAK, D. 1973, Prazgodovinsko grobišče v Tolminu. – *AV 24*, 397-415.
- ŠEGOTA, T. 1979, Paleoklimatske i paleogeografske promjene. – *U: PJZ 1*, 21-33.
- ŠILIĆ, Č. 1973, *Atlas drveća i grmlja*. - Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo.
- TASIĆ, N. 1979, Tiszapolgar i Bodrogkeresztur kultura. – *U: PJZ 3*, 55-85.
- TASIĆ, N. 1985, Socijalno-ekonomski aspekti pokapanja u kulturama eneolita i ranog bronzanog doba jugoslavenskog Podunavlja. - *MatSADJ 20*, 55-64.
- TERŽAN, B. 1987, The Early Iron age chronology of the Central Balkans. – *AI 24*, 7-27.
- TERŽAN, B. 1990, Polmesečaste fibule. O kulturnih povezavah med Egejo in Caput Adriae. - *AV 41*, 49-80.
- TERŽAN, B. 1990a, *Starejša železna doba na Slovenskem Štajerskem*. - *KiM 25*.
- TERŽAN, B. – N. TRAMPUŽ 1975, Prispevek h kronologiji svetolucijske skupine. - *AV 24*, 416-440.
- TRBUHOVIĆ, V. 1965, Još jedan prilog proučavanju dupljajskih kolica. - *Starinar 13-14*, 177-179.
- TRUHELKA, Č. 1895, Steinkisten-Tumuli in der Herzegowina. - *WMBH 3*, 512-516.
- TRUHELKA, Č. 1901, Rezultati prehistoričkog istraživanja u Bosni i Hercegovini (Tečajem godine 1900.). - *GZM 13*, 1-29.
- TRUHELKA, Č. 1907, Prehistorijski nalazi u Bosni i Hercegovini. - *GZM 19*, 57-75.

- TRUHELKA, Č. 1913, Jedan odličan nalaz bronzane dobe iz Velikog Mošunja (Lašva). - *GZM* 25, 325-335.
- TRUHELKA, Č. 1914, Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u doba prehistoričko. - *GZM* 26, 43-139.
- VASIĆ, R. 1972, Notes on the Autariatae and Triballi. - *Balkanica* 3, 117-133.
- VASIĆ, R. 1977, *The Chronology of the Early Iron Age in the Socialist Republic of Serbia*, BAR 31.
- VASIĆ, R. 1979, O hronologiji starijeg gvozdenog doba. - *Starinar* 28-29, 255-265.
- VASIĆ, R. 1982, Prilog proučavanju grčkog oružja u Jugoslaviji. - *Godišnjak CBI* 20/18, 5-25.
- VASIĆ, R. 1982a, Ein Beitrag zu den Doppelnadeln im Balkanraum. - *PZ* 57/2, 220-257.
- VASIĆ, R. 1982b, O početku gvozdenog doba u Srbiji. - *Starinar* 32, 1-6.
- VASIĆ, R. 1986, Umetničke težnje na tlu Jugoslavije u gvozdeno doba. - *Starinar* 37, 1-24.
- VASIĆ, R. 1987, Prilog proučavanju lučnih fibula sa pravougaonom nogom na Balkanu. - *AV* 38, 41-68.
- VASIĆ, R. 1990, Gvozdeno doba u Srbiji. – U: “*Gospodari srebra*” (katalog), 15-22, Beograd.
- VASIĆ, R. 1992, Etruska koštana kutija iz jugozapadne Srbije i problem kasnoarhajskog importa na centralnom Balkanu. - *AV* 43, 53-66.
- VEJVODA, V. – I. MIRNIK 1973, Halštatski kneževski grobovi iz Kaptola kod Slavonske Požege. - *AV* 24, 592-596.
- VINSKI-GASPARINI, K. 1973, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*. – Monografije 1, Zadar.
- VINSKI-GASPARINI, K. 1974, Fibule u obliku violonskog gudala u Jugoslaviji. - *VAMZ* 3/8, 1-28.
- VINSKI-GASPARINI, K. 1983, Ostave s područja kulture polja sa žarama. – U: *PJZ* 4, 647-667.
- VINSKI-GASPARINI, K. 1983a, Kultura polja sa žarama sa svojim grupama. – U: *PJZ* 4, 547-646.
- VINSKI-GASPARINI, K. 1987, Grupa Martijanec-Kaptol. – U: *PJZ* 5, 182-231.
- VINSKI, Z. – K. VINSKI-GASPARINI 1962, O utjecajima istočnoalpske halštatske kulture i balkanske ilirske kulture na slavonsko-srijemsko Podunavlje. - *ARR* 2, 263-293.
- VON HASE, F.-W. 1977, Zur Problematik der frühesten Goldfunde in Mittelitalien. - *HBA* 5/2, 123-131.
- VON MERHART, G. 1958, Geschnürte Schienen. - 37-38. *BRGK*, 91-147.

- VUKOMANOVIĆ, M. – P. POPOVIĆ 1998, Vajuga-Pesak. Nekropola starijeg gvozdenog doba. – U: *Đerdapske sveske – Posebna izdanja* 3, Beograd.
- VULPE, A. 1977, Zur Chronologie der Ferigile-Gruppe. - *Dacia* 21, 81-111.
- WEIL, N. 1962, Un cratère d' Hermonax. - *BCH* 86/1, 83-86.
- WILLIAMS, D. 1987, Aegina, Aphaia Tempel XI: The Pottery from the Second Limestone Temple and the Later History of the Sanctuary. - *AAnz.* 103/4, 631-638.
- ZANINOVIĆ, M. 1967, Ilirsko pleme Delmati, 2. - *Godišnjak CBI* 5/3, 5-101.
- ZANINOVIĆ, M. 1991, Sol u antici naše obale. - *Posebna izdanja CBI* 95/27, 255-264.
- ZANINOVIĆ, M. 1992, Pomorstvo Ardijejaca, temelj njihove moći. - *OA* 16, 103-115.
- ZAPHIROPOULOU, P. 1970, Vases peintes du Musée Salonique. - *BCH* 94/2, 419-422.
- ZOTOVIĆ, M. 1985, *Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba zapadne Srbije*. – DissMon. 26.
- ŽERAVICA, Z. 1989, Opština Gacko. - *AP* 28, 194-196.

THE IRON AGE OF THE SOUTHERN ADRIATIC AREA (EASTERN HERZEGOVINA, SOUTHERN DALMATIA)

(S u m m a r y)

The southern Adriatic area of eastern Herzegovina and southern Dalmatia is not a unique whole almost according to any criteria. Geological, hydrographical or climatic features of the area lead towards the conclusion that it is a few minor wholes or regions. Not even in a cultural sense during the Iron Age, nor before or after it, is it a completely unique area, in spite of numerous common features. Eventually, if we like to talk about a prehistoric ethnic cultural whole concerning similar examples, very rare finds from the coastal area of Montenegro (Boka) should certainly be joined to this topic.

Nowadays the knowledge on the culture of the Iron- Age in eastern Herzegovina and southern Dalmatia is relative, mainly based on the material linked to the funeral complex, and significantly less to the settlement complex. The material belonging to the late Bronze Age, particularly the periods according to Central European chronology can be considered a substratum. Generally, the Iron Age culture developed continually, like in most neighbouring eastern-Adriatic-western-Balkan areas, some time between the middle of the 8th century B.C. to the end of the 4th century B.C. It can be divided into three periods (early, developed, and 'proto-historical') and five phases.

Phase 1. In the short report of the here-suggested phase 1 of the Iron Age, approximately determined from about the middle to the end of the 8th century B.C., it should be suggested that all the objects, without any doubt, reflected the cultural, technological and production development of the late Bronze Age concerning the form and style of decoration (Fig.11, 1-8). Secondly, some objects, first of all the pectoral from Donji Brštanik (T. 1, 1) and graves from Dabrica (Fig.11, Fig.6), show strong links with northern, Pannonian and Danube-basin area; some reflect regional or Glasinac and Delmatae style as well, like fibulae and bracelets. Phase 1 of the Iron-Age culture in eastern Herzegovina (probably in southern Dalmatia too) according to small finds corresponds to a part of IVa and IVb phases at Glasinac, and significantly corresponds to the phases IIA in the area of Delmatae and Liburni, and phase 2 with the Japodes. As for Central-European periods it mainly belongs to Ha B 3, and partly to the beginning of the Ha C (Fig.30).

Phase 2. All the objects of the second phase, which corresponds to the 7th century B.C., come from burial mounds and are mainly successors of the types belonging to the culture development of the previous period (Fig.12, 1-17). Generally, almost the same components took part in formation of phase 2 as the ones from phase 1. The second phase of the Iron Age culture in southern Adriatic area mainly forms Ha C degree, and can best be compared with the IIB phases of the Delmatae and Liburni culture, and with phase 3 of the Japodes. The noticeable connection to the culture of Glasinac greatly influenced the chronological position of phase 2. Yet, it can best be compared with the newer material of IVb phase and the old material of IVc-1 phase at Glasinac.

Phase 3. A few elements took part in forming the image of culture during phase 3 (Fig.13, 1-18), approximately determined from 600 B.C. to 550 B.C. There are three dominant features brought to the fore: still existing late Bronze Age heritage, Glasinac impact

and local creativity. Relics of the late Bronze Age are scarcely presented, and the impact of Glasinac is still the strongest in the necropolis at Gubavica near Mostar and in Gatačko polje (Mazluma, Pržine). Local creativity based on the intrinsic culture development is also an important culture component. The third phase completely established local production. On the other hand, the impact of 'north-western' i.e. Delmatae-Japodes-Liburnian cultural circle substitutes northern impacts, dominant in the early phases. Mediterranean influence attested by the representative finds of Apulian geometrical wear with decoration (Fig. 13, 18) are of equal importance. From phase 3 in southern Dalmatia too, material remains are more frequent, and it is significant that they show similarity with the finds from eastern Herzegovina.

Phase 4. The fourth phase of the Iron Age culture in eastern Herzegovina and southern Dalmatia (Fig. 15, 1-29), really means the continuation of the development in the previous phase, despite the fact that the period of the second half of the 6th century B.C. and the beginning of the 5th century B.C. brought many new forms of material culture and that there is no trace of the heritage of the late Bronze Age/early Iron Age. In phase 4, that is, about the period between 550 B.C. and 475 B.C., besides the variety of objects belonging to the material culture it is significant to stress the growth of local crafts, particularly metalwork. The majority of the represented fibulae (Fig. 15, 1-13) in their style, formation and technology details, proves that they were produced in the area of eastern Herzegovina or south Dalmatia. Except for the original creativity as the most important component of phase 4, there are still traces and influences of foreign cultures from three main directions (north – Glasinac; northwest - Delmatae, Liburni, Japodes; south – the Mediterranean). Yet, the Glasinac ones seem to be clearly and significantly diminishing, and influences from northwest are quite obvious. The import of Corinthian wear (Fig. 15, 29-30) from southern Italy only proves the already stated links to the Mediterranean too, which will be a dominant feature in the phase to follow. The finds from the area of southern Dalmatia clearly show the style unique with the finds from eastern Herzegovina, particularly the finds from the surroundings of Trebinje and Stolac.

Phases 3 and 4 should be seen as the time of Ha D degree, which according to their material corresponds to phases IVc-1 and IVc-2 at Glasinac, and to the period of phases III with the Delmatae and Liburni, and of phase 4 in the culture of the Japodes.

Phase 5. In phase 5 of the Iron Age culture, that is, in the period between 475 B.C. and the end of the 4th century B.C. B.C., there are generally completely new relations (Fig. 19, 1-32). Again, as at the beginning of the Iron Age, when Central European, Pannonian impact prevailed, the main forms of material culture were mainly of foreign, though, Mediterranean origin now. When talking about general characteristics of phase 5, total poverty of fibulae types must be mentioned. There is in fact a single type, "Novi Pazar" type (Fig. 19, 3-7) and its variations. This is the origin of "Delmatae" type fibulae from Gradina at Ošanići (T. 14, 6, Fig. 19, 8). Under the influence of Greek-Italic workshops, local craft introduces new techniques and motifs in jewellery decoration (Fig. 19, 11, 19-20), and the import of pottery (Fig. 19, 28-30) and metal wear (Fig. 19, 27) becomes a common phenomenon.

Phase 5, which will probably be divided into two sub-phases or levels during the course of new research, which will happen in the near future, should first of all be seen as the last prehistoric, in fact already protohistoric period in the development of culture in the southern Adriatic area. It belongs to Lt A and Lt B1 periods according to Central European chronology, and can best be compared with the phases Va at Glasinac, IV and VA in the territory of the Delmatae and Liburni and phase 5 of the Japodes (Fig. 30).

The Iron Age in the southern Adriatic area can chronologically be seen as the development of culture in three key periods. The main issue of this topic is:

a) Can we talk about the Iron Age as a complete cultural whole in the area of the southern Adriatic, that is a whole like the cultures of Delmatae, Japodes, Liburni and the culture of Glasinac of the Iron Age,

b) What are the relations of the Iron Age finds from eastern Herzegovina and southern Dalmatia to the neighbouring countries, first of all to the culture of Glasinac? In literature the Iron-Age material, particularly the material from Gubavica and the surroundings of Gacko, was attributed to the Glasinac-culture expression, while other finds, from burial mounds I of Grebnice to Pješivac, from Radimlja, Gradina at Ošanići or Gradina of Preanj, and without any doubt the finds from Ston, Čilipi, Cavtat, Lokrum and Kopile show a completely different idea. Why then today cannot the opinion of an exclusive Glasinac identity of the Iron Age culture survive in the southern Adriatic? In the earlier phases of the Iron Age (Fig. 11, Fig. 12) there is a great deal of similarity between material culture forms from Gubavica and the surroundings of Gacko, and Glasinac types. All other sites, close to some extent to Glasinac types, as well as other areas, have the inventory that, through its form and decoration, represent local features first of all. That means that the examples of finds like plate fibulae belong to a larger, not only Glasinac or eastern-Herzegovina areas. At Gubavica this type has without any doubt the features of Glasinac, while at Grebnice (T. 2, 1-2) it is most probably the reflection of local development or links with western Herzegovinian neighbourhood. On any account do I want to lessen the significance of Glasinac culture; on the contrary, it is certain that in the earlier phases of the Iron Age southern Adriatic, particularly eastern Herzegovina had very intensive relations with Glasinac. The truth is that the area of eastern Herzegovina in the early phases opens not only towards Glasinac, but equally to other cultures in the north-western direction, from the area of Delmatae to the area of Japodes. Moreover, as for the nature of cultural events from the end of the Bronze Age and the beginning of the Iron Age, it is absolutely logical that Glasinac itself is in the transfer of influence from the north towards eastern Herzegovina and southern Dalmatia.

In phases 3 and 4 (Fig. 13, Fig. 15), that is, mainly in the 6th century B.C., the culture of the Iron Age shows the most independence thanks to the development of local crafts, first of all metalwork. Almost all the finds from eastern Herzegovina and southern Dalmatia have specifically regional feature. The tendency of forming their own types of material culture grew even stronger in the second half of the 6th century B.C., the example being the fibulae from Pješivac (T.8, 1-2). On the other hand, the north-western component (of the Delmatae-Japodes-Liburni) was more important than the Glasinac component in forming the culture, as can be concluded from the half-moon-shaped fibulae from Grebnice (T. 3, 1-2), Pješivac (Fig. 14), Čilipi and Ston and the fibula with the elements of *a-due-bottoni* type from Radimlja (T. 10, 1), otherwise not known in the Glasinac area. The same case are the finds of small twin spiral fibulae (T.2, 3-7) that are mostly similar to those in the areas of the Delmatae, Japodes or Liburni. Mediterranean influence was more and more expressed in the 6th century B.C. at Glasinac as well as in eastern Herzegovina and southern Dalmatia. This is when, I would say, the significant links with Apennines peninsula were established.

In the proto-historical time of the 5th phase, in the 5th and 4th centuries B.C. (Fig. 19), under the influence of the Mediterranean culture unifies, traditional influence from the northwest exists to a certain extent, and the influence from Glasinac almost disappeared. Northern, Pannonian influence completely ceased already in the 6th century B.C. Mediter-

anean cultural influence prevails. Within this change, because of its geographical position, southern Dalmatia and eastern Herzegovina had a very important role. These areas were, almost certainly as from the 6th and certainly in the 5th century B.C., transitional areas for Mediterranean influence towards Glasinac, in the same way as before, when Glasinac influence went the opposite way for a long time. It is best illustrated in the Mediterranean finds of Greek and Italic (Etruscan) provenience from Radimlja, Ljubomir, Plana and Kačanj, Blato on the island of Korčula and Gomile na Stinama on the peninsula of Pelješac.

Except for the finds from Gubavica and the surroundings of Gacko, in the major part of eastern Herzegovina and southern Dalmatia the culture of the Iron Age is recognizable, though as very heterogeneous, in the scheme of Iron Age cultural wholes or groups on the eastern Adriatic coast and its hinterland. I think that acceptance, application or transformation of the results of other cultures, not only of Glasinac, Delmatae or Mediterranean provenience; certainly represent some independence of any of these cultures. Despite the strong influence of the dominant neighbouring ethnic cultural communities and more powerful cultural circles (Central Europe, Mediterranean), the authenticity of the Iron Age culture is clearly expressed, I believe.

As for the material finds, eastern Herzegovina and southern Dalmatia except for the northern part, the area of Nevesinje-Gatačko polje, cannot quite be considered a part of Glasinac culture, despite numerous similarities. Clearly, as Glasinac is not far, there is more of Glasinac influence in the Iron Age culture there than, for example, in the Delmatae area. On the other hand, if we consider the finds from Ston, Čilipi, Cavtat and Lokrum, although those are the finds limited to only the later Iron Age, the similarity to the material from eastern Herzegovina are obvious. Anyway, the unity of the areas of eastern Herzegovina and southern Dalmatia, that is, broadly with the southern Adriatic area is indicated by old finds, like greaves from Dabrica and Dobrača. However, the lack of finds along the south Adriatic coast, particularly in Boka and western Montenegro, certainly represents quite big an impediment for a more detailed consideration.

The way that the dead were buried supports the above statements, particularly the opinion that the Iron Age in most part of eastern Herzegovina or southern Dalmatia does not belong to regional manifestations of Glasinac culture. Namely, the way that dead bodies were buried into burial mounds is dominant throughout all phases of the development of the Iron Age, although starting from the 5th century B.C. burials were also performed in the so-called plain-surface necropolises. At Glasinac bodies were almost exclusively buried into burial mounds during all the Iron-Age phases. However, except for this significant difference, it is interesting to mention that, in the area of eastern Herzegovina and southern Dalmatia, collective burials were regularly found both in mounds and plain-surface necropolises, while in the area of Glasinac culture individual bodies were almost always buried in mounds into burials. If family burials in eastern Herzegovina and southern Dalmatia had been found only in plain-surface necropolises of the 5th and 4th centuries B.C., this phenomenon might be explained as the influence of the Delmatae area. However, collective burials are a prevailing, almost exclusive phenomenon throughout all the phases of the development of the Iron Age, and the best example of this continuity has been attested in the mounds at Grebnice and Grudine in Ukšići, and at Kačanj near Bileća, probably in Ston as well. This fact is of particular importance for the consideration of the relation between Glasinac and eastern Herzegovina and southern Dalmatia, and at the same time it is a general indication of the continuity of culture or the continuity of ethnic population in the Iron Age. It is eastern Herzegovina that has family burials even in the time when Mediterranean influence was almost unnoticeable (7th century B.C.), and the Delmatae influence

(whose one of the major features is also collective family burial) was only of secondary significance. Another special feature are male burials with the head on one side (the northern one) and female burials with the head to the opposite side (the southern one). Moreover, at Glasinac, starting with phase IVc, cremation burials prevail, and except for a vague example at Grudine in Ljubomirsko polje, there is no evidence of cremation burials in eastern Herzegovina and southern Dalmatia. In any case, the differences between the areas of Glasinac, and eastern Herzegovina and southern Dalmatia within burial rite are so great that there is no uniqueness despite some general common features. In this segment, eastern Herzegovina and southern Dalmatia are much closer to the Delmatae area, particularly in the proto-historical period of the 5th and 4th centuries B.C.

If the issue of independence of the Iron Age in eastern Herzegovina and southern Dalmatia, particularly towards Glasinac, is partly solved, there remain a number of problems linked to the identity and compactness of the culture, its development and developmental continuity, and chronology. Anyway, eastern Herzegovina and southern Dalmatia cannot be understood as an area of a unique Iron Age culture. Good examples of this are the finds from Gubavica and Gacko.

In southern part of Herzegovina, in the surroundings of Trebinje and Bileća, Neum and Stolac, there are enough elements to prove a more compact continuous achievement in culture. The sequence of cultural development can be followed as from the beginning of the 7th century B.C.; numerous and various objects from different sites either alternate or are complement to one another. The best example is the one of tumulus I at Grebnice in Ukšići where the three found burials followed sequentially and represent a basis to determine not only internal chronology, but also the chronology of the Iron Age in eastern Herzegovina and southern Adriatic. Although not completely published, the material from grave mounds at Grudina in Ukšići also has a very important role in this context. Obviously, some other sites are also significant, particularly the sites in the area of Stolac (Dabrica, D. Brštanik, Pješivac, Gradina at Prenj, Gradina at Ošanići, Banje, Radimlja-Vojvodina, Radimlja-Konštica), in the area surrounding Mostar (Gubavica), Kačanjanj and Plana near Bileća, Gradac near Neum, Ston, Cavtat, Lokrum and Čilipi near Dubrovnik, Blato and Kopila on the island of Korčula, in Nakovana and Gomile na Stinama on the peninsula of Pelješac (Fig. 1).

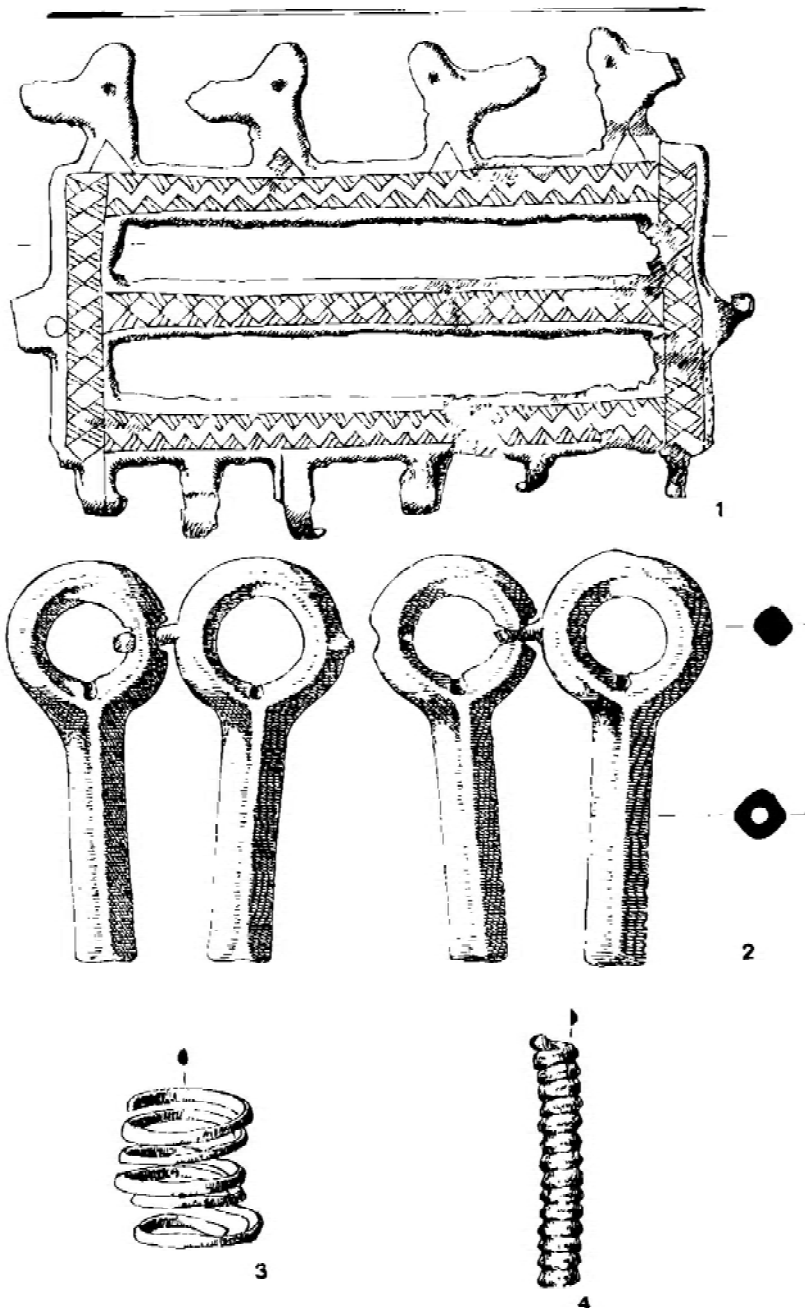
The long-lasting ethno-genetic process in the eastern Adriatic area, from aeneolithic or early Bronze Age, certainly had its final phases in the late Bronze Age and early Iron Age. Material culture and the data left by Roman and Greek writers can be used to solve the issues of ethno-genesis and identification of tribes and peoples who lived in the southern Adriatic area in the Iron Age. Although archaeological material of the Iron Age in this area cannot be automatically or ethnically attributed, the fact is that:

- a) there is a continuity in the remains of material culture from mid 8th century B.C. to the end of the 4th century B.C.,
- b) from the beginning of the Iron Age there is a division of the area into the northern part (Gacko and Nevesinje), more often linked to Glasinac, and the southern part, which is more autonomous despite the general heterogeneity of cultures,
- c) some minor differences can be noticed in the southern part too e.g. between the area of Stolac, to some extent under the north-western influence, and the area of Trebinje-Bileća, which continued to absorb more of Glasinac influence than the areas near the River Neretva, and the coastal area, which shares the features of both mentioned sub-areas. According to Greek and Roman written sources a few minor tribes, i.e. peoples, inhabited the area of eastern Herzegovina and southern Dalmatia. The Pleraci lived on the major part of the

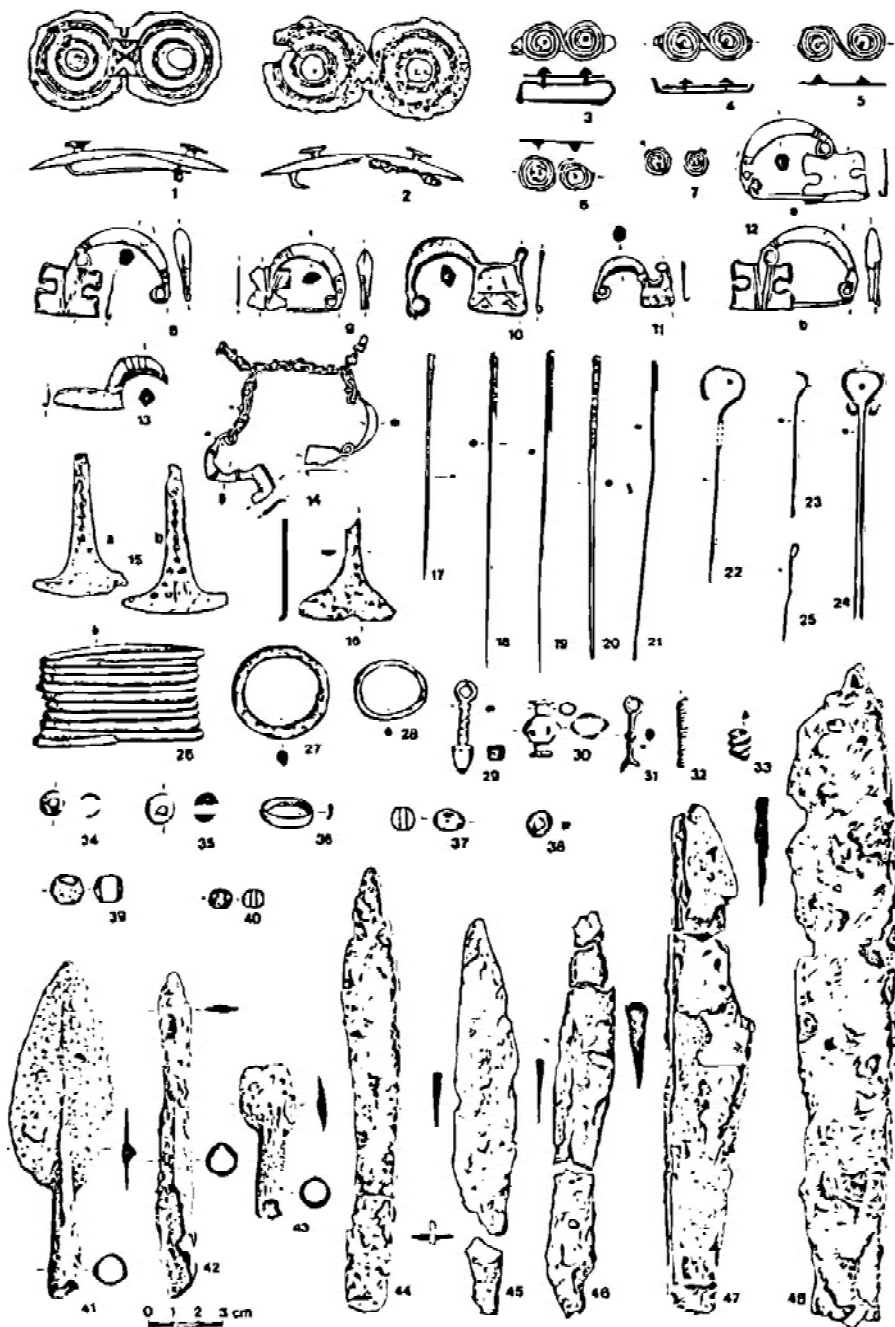
coast, the peninsula of Pelješac, and a part of Trebinje; the Vardeji were south-western neighbours of the Daorsii; the Glinditiones were in the area of Nevesinjsko polje; the Melcumanes in the area of Gatačko polje; the Deraemestae in the area of Dabarsko polje; the Naresii to the north of Mostar. The Daorsii, the best known tribe in the area, lived in the area between Bijelo polje near Mostar and Popovo polje as far as Slano, where they might have had access to the sea (Fig.31). If the continuity of ethnic population, based on the continuity of cultural development from the beginning of the Iron Age, is almost certain, it means that the prehistoric inhabitants of eastern Herzegovina and southern Dalmatia can be recognised as the tribes mentioned by Greek and Roman writers.

The Daorsi, Pleraci, Deraemestae, Melcumanes and Glinditiones without any doubt belong to the Illyrians. Namely, the onomastic material of the area belongs to southeastern onomastic area. This area, bordered by the River Cetina and the watershed of the Rivers Bosna and Neretva in the northwest and north, can be connected with the Illyrian name primarily. The Illyrian origins of the Daorsi for example, are mentioned in ancient sources: according to Appian they are the first descendants of Illyrius, and Livy mentions the Daorsi as well among the Illyrians who were given benefits after Roman victory over Genthius. If the division into southern, central and north-western Illyrian countries with the terminological alternative – southern, central and north-western Illyria is quite realistic nowadays, the area near the River Neretva and southern Adriatic coastal area, with the territory supposedly inhabited by the Daorsi and Pleraci mainly, was really a bordering area between southern and north-western Illyricum, not only because the borders of south-eastern onomastic area fit, but mainly because of small finds from the Iron Age. Generally, material culture of the Iron Age in the south Adriatic area and its hinterland belong to the sphere of Illyrian ethnic area. Despite the fact that in the northern neighbourhood there was a strong community of Autariatae, and in the south a superior Mediterranean cultural sphere, during all the phases of the Iron Age there existed the influence of north-western Illyrian countries, where the Delmatae had the main role. Geographical position and lack of a strong unity in the area determined the heterogeneous character of culture, which was also the result of the neighbourhood of strong identity (the Autariatae, the Delmatae). Due to a lot of influence from the neighbourhood, local masters mainly reproduced or altered foreign types. The symbolism of their relation with the neighbours can be seen in numerous jewellery items composed of various elements that belong to different cultures. It is significant that most “experiments” of the kind were found in the sites near Stolac and in the coastal area, the most accessible for the contacts.

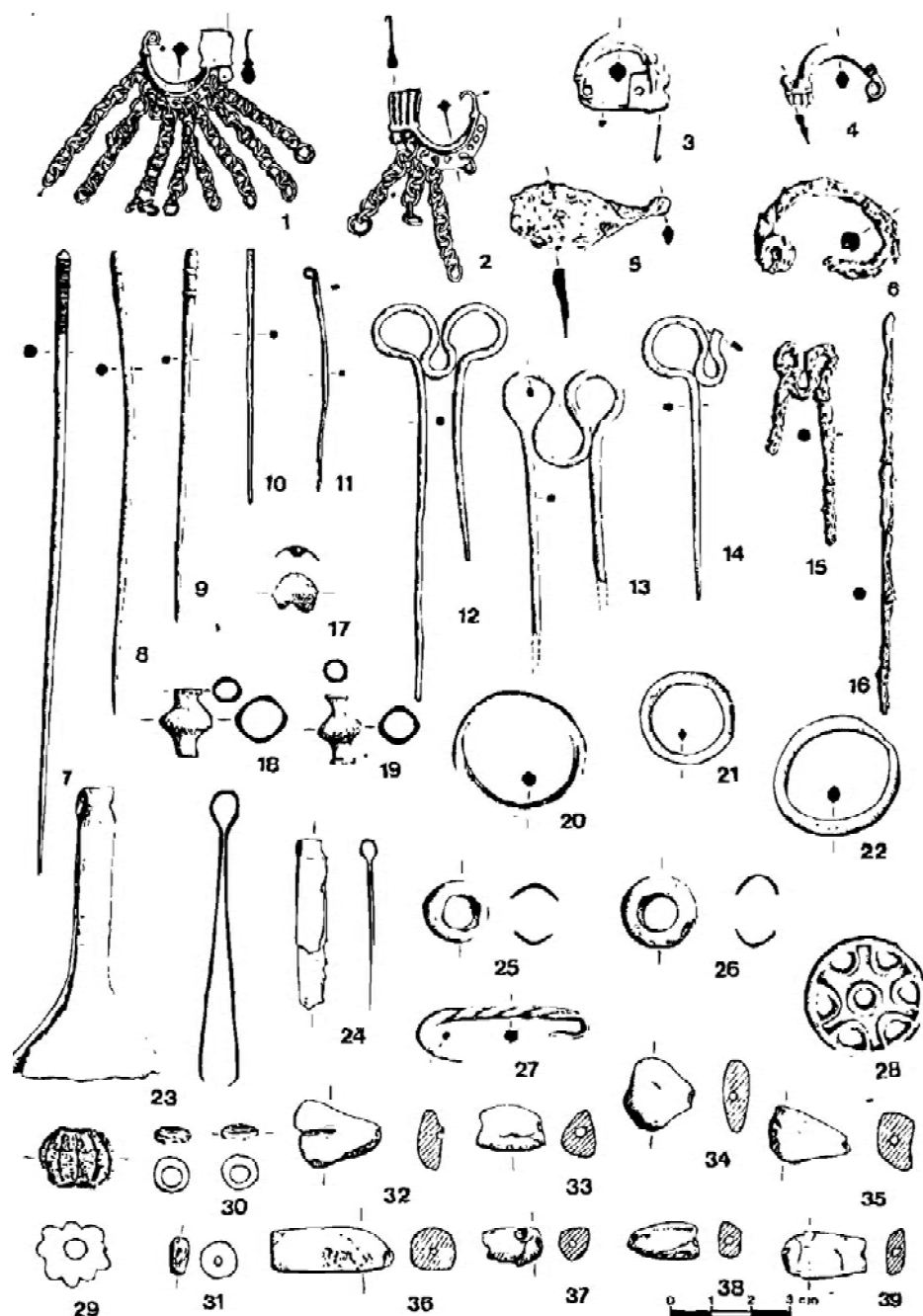
Translated by Danica Šantić

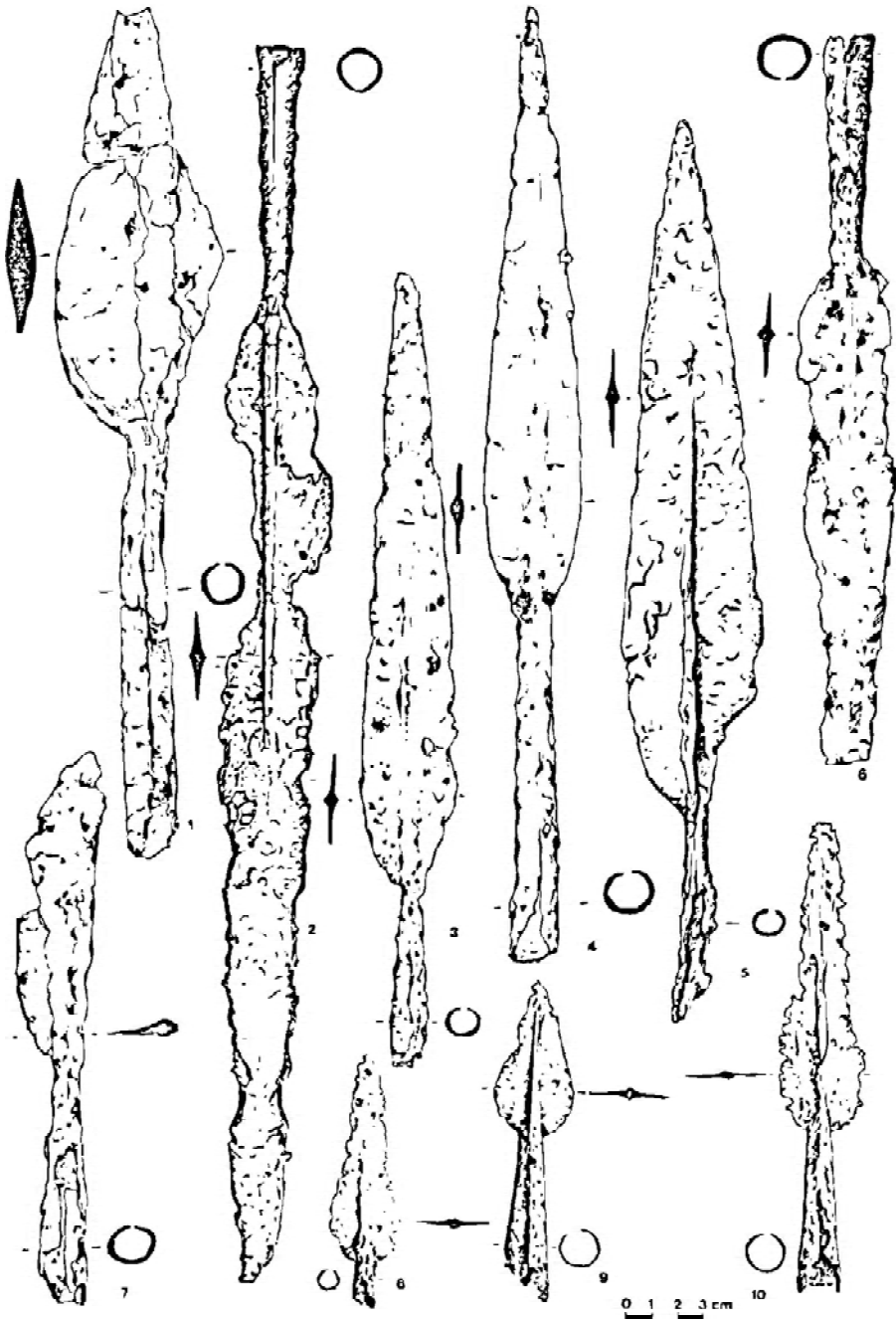
T. 1

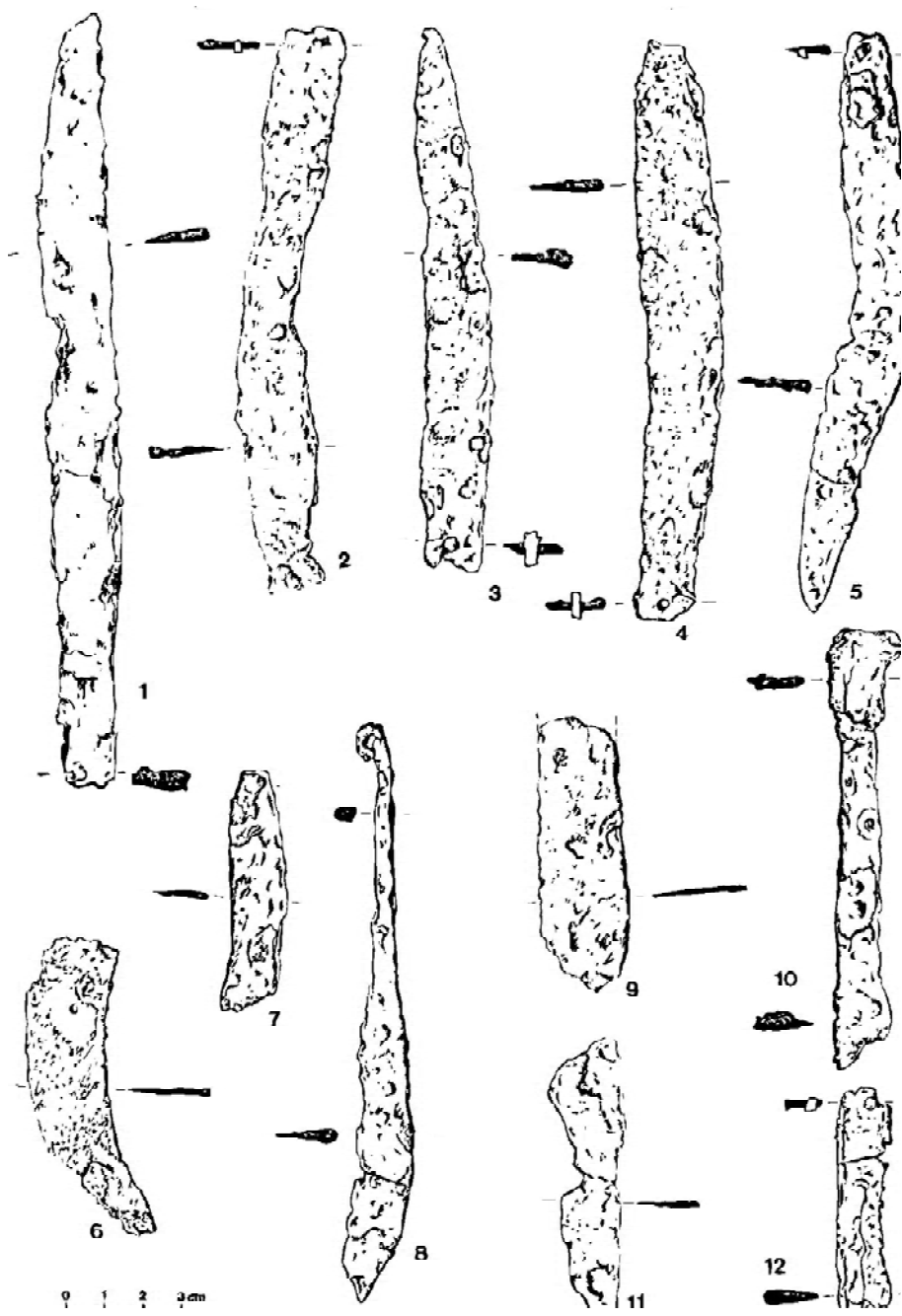
T. 2

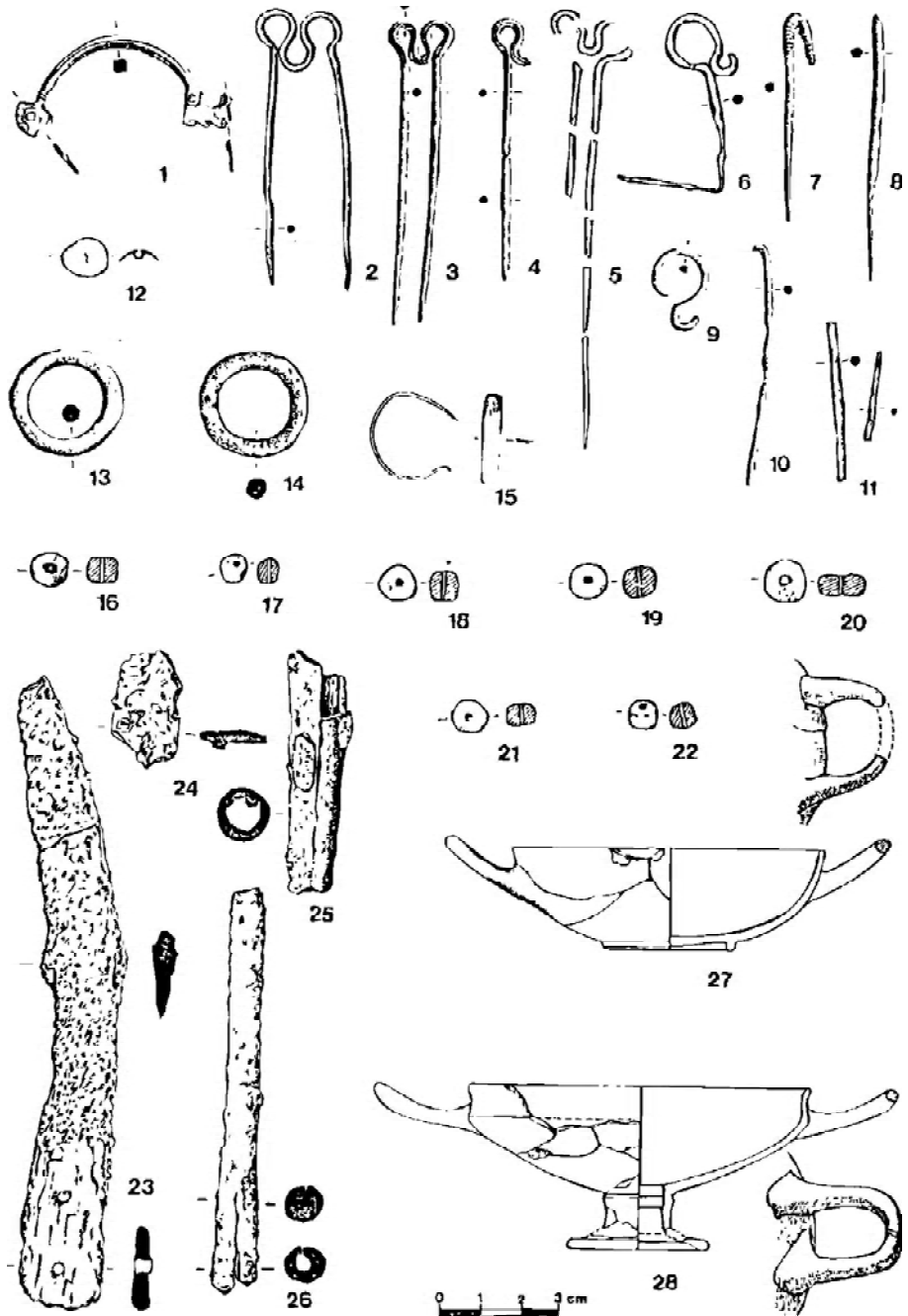
T. 3

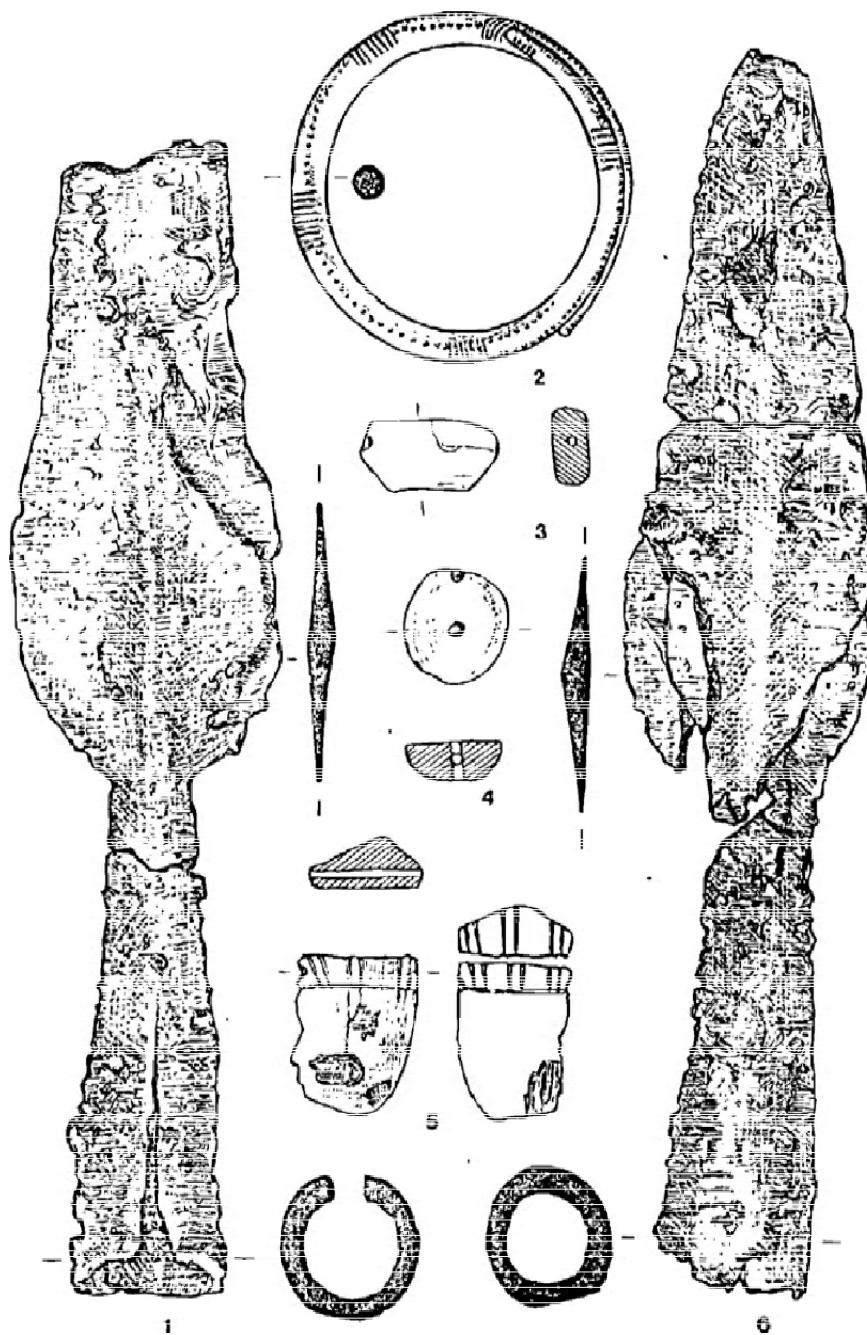
T. 4

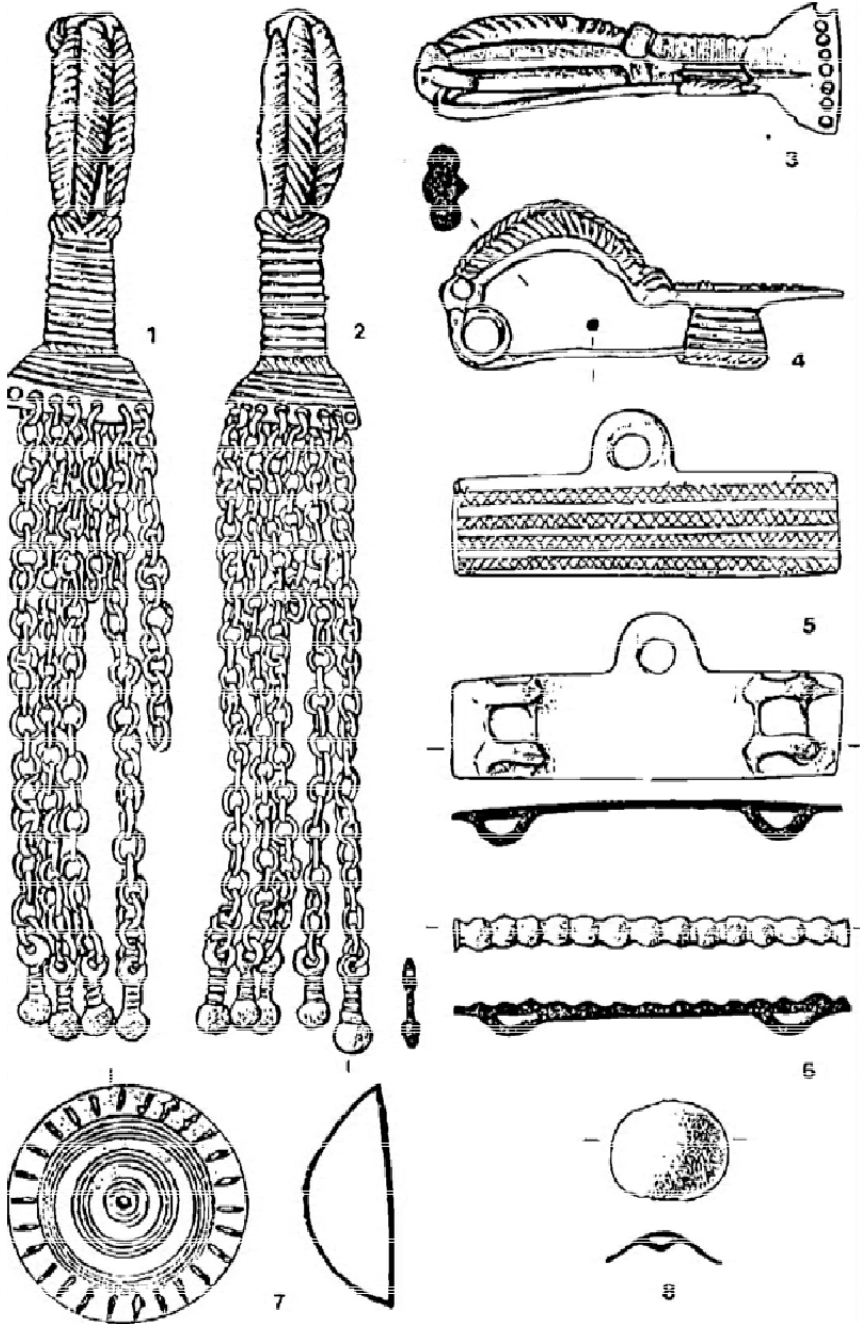
T. 5

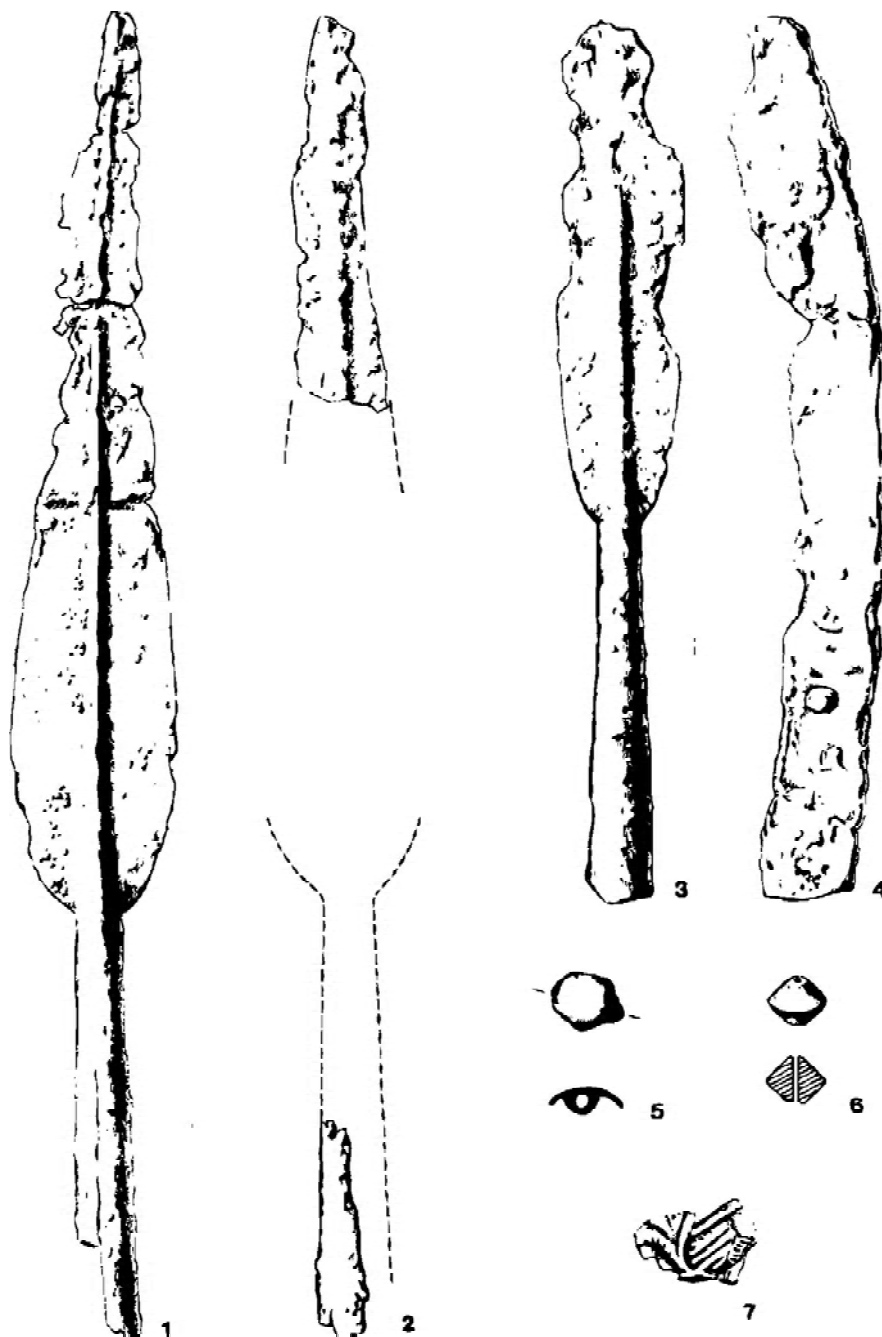
T. 6

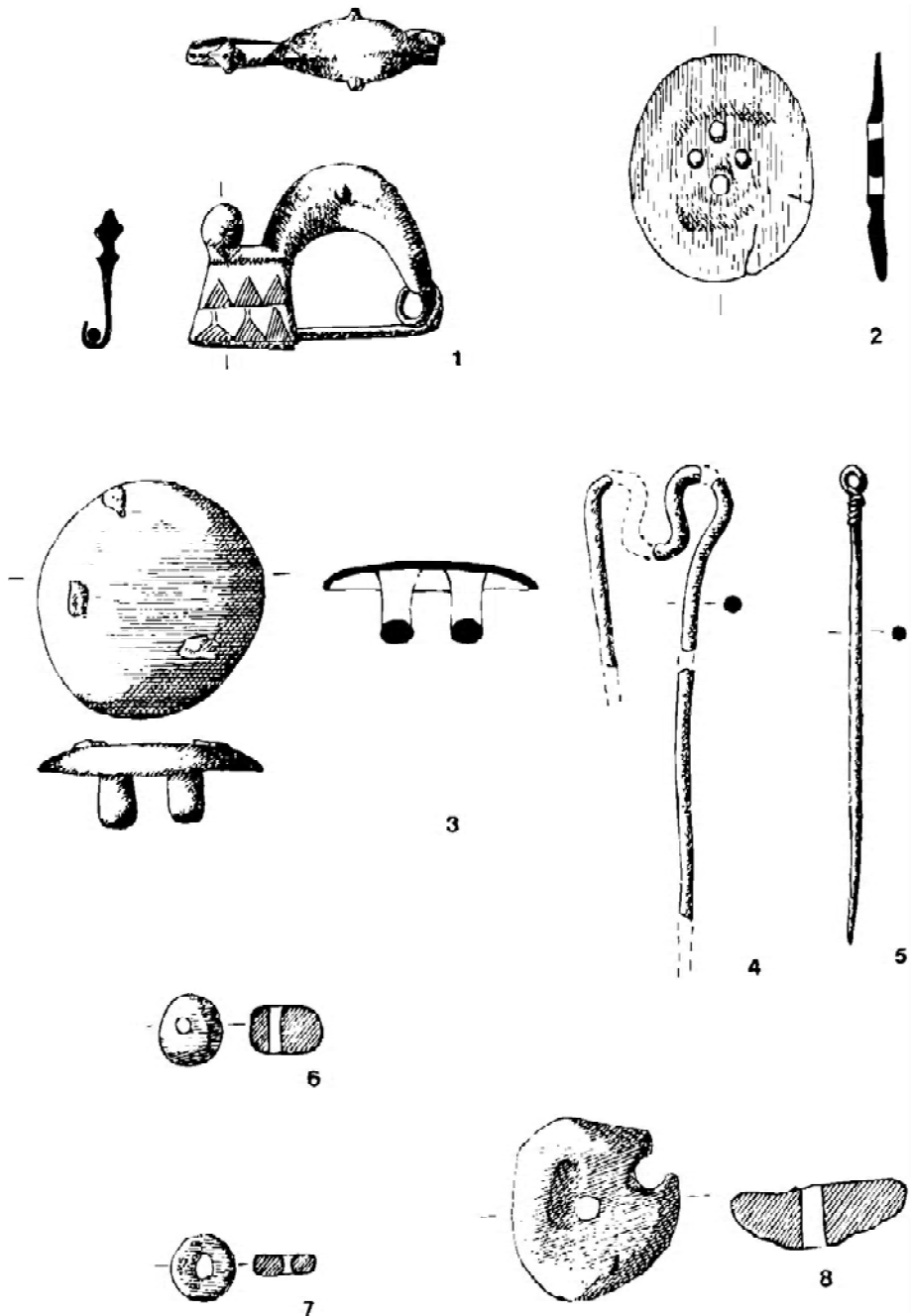
T. 7

T. 8

T. 9

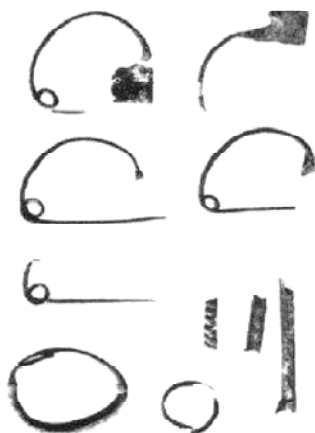
T. 10

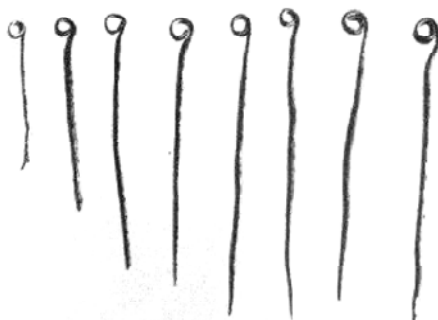
1

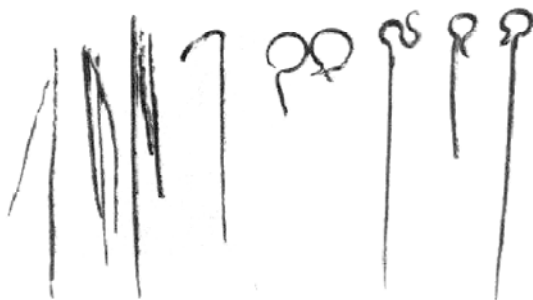
2

3

4

5

T. 11

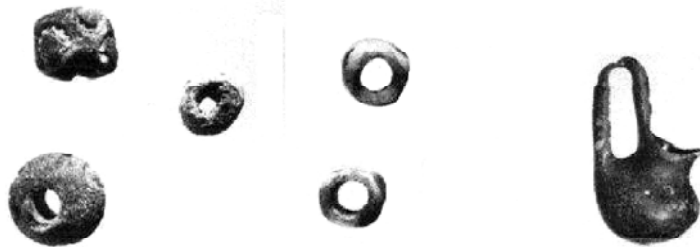
1

2

3

4

5

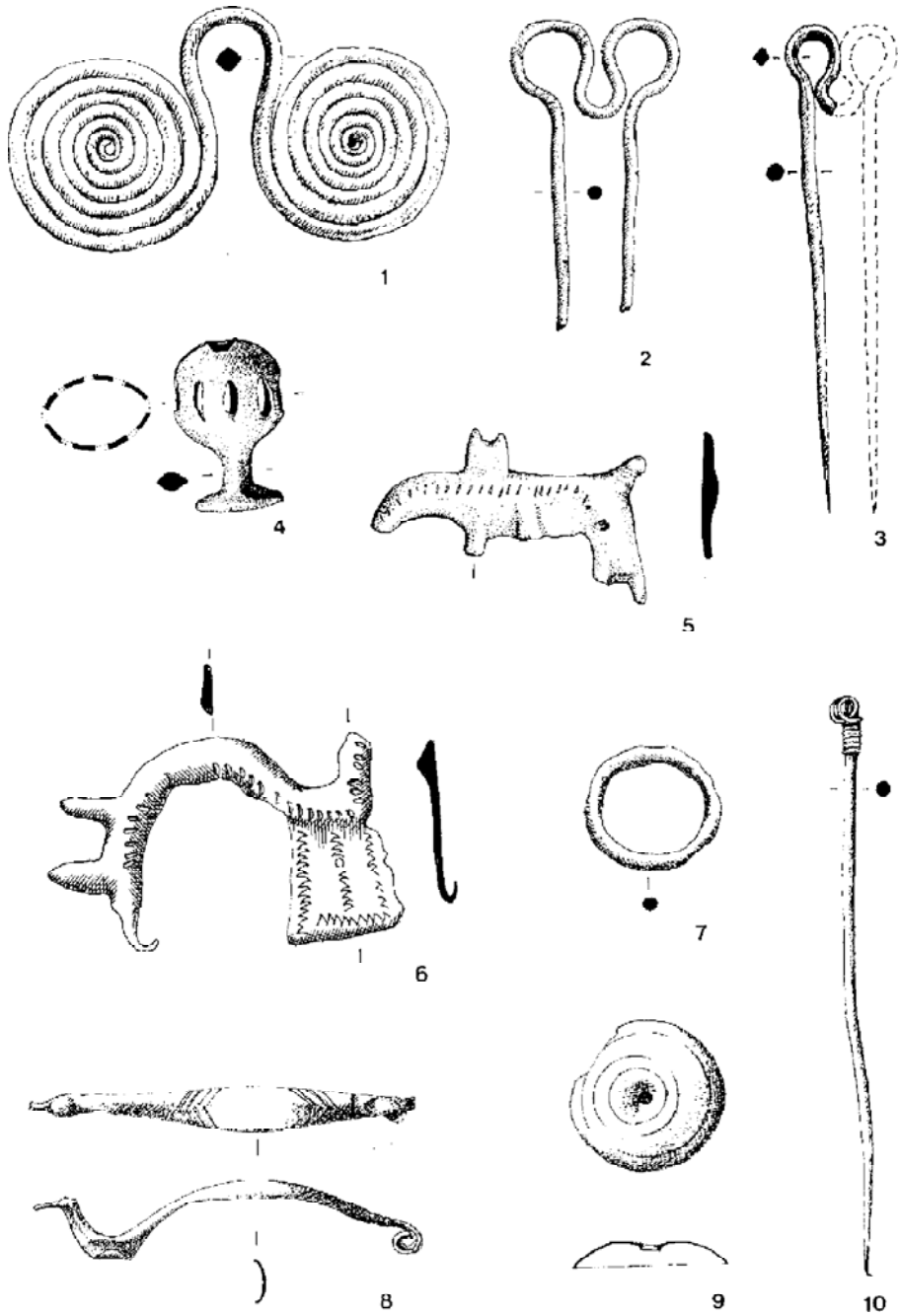

1

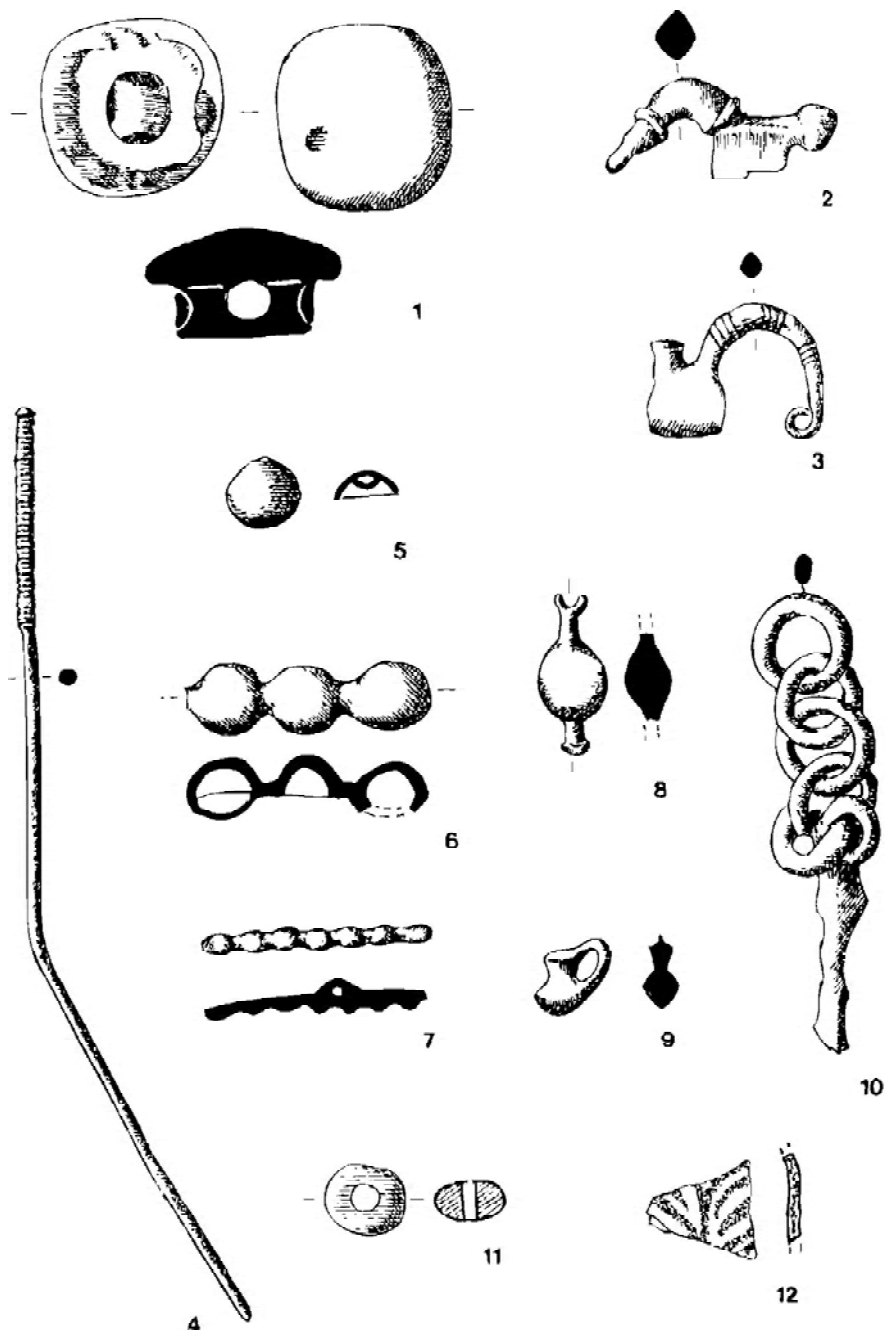

2

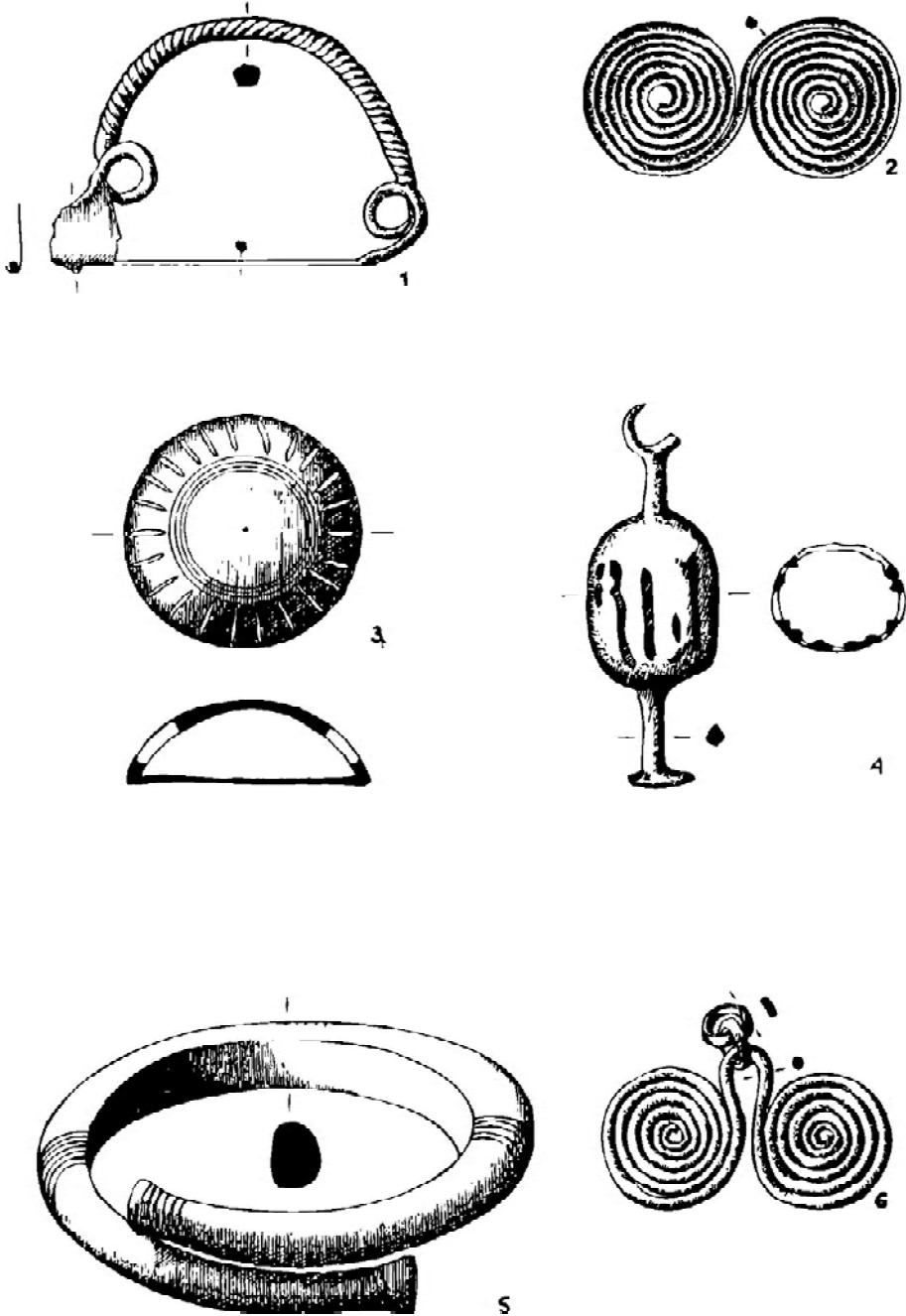
T. 13

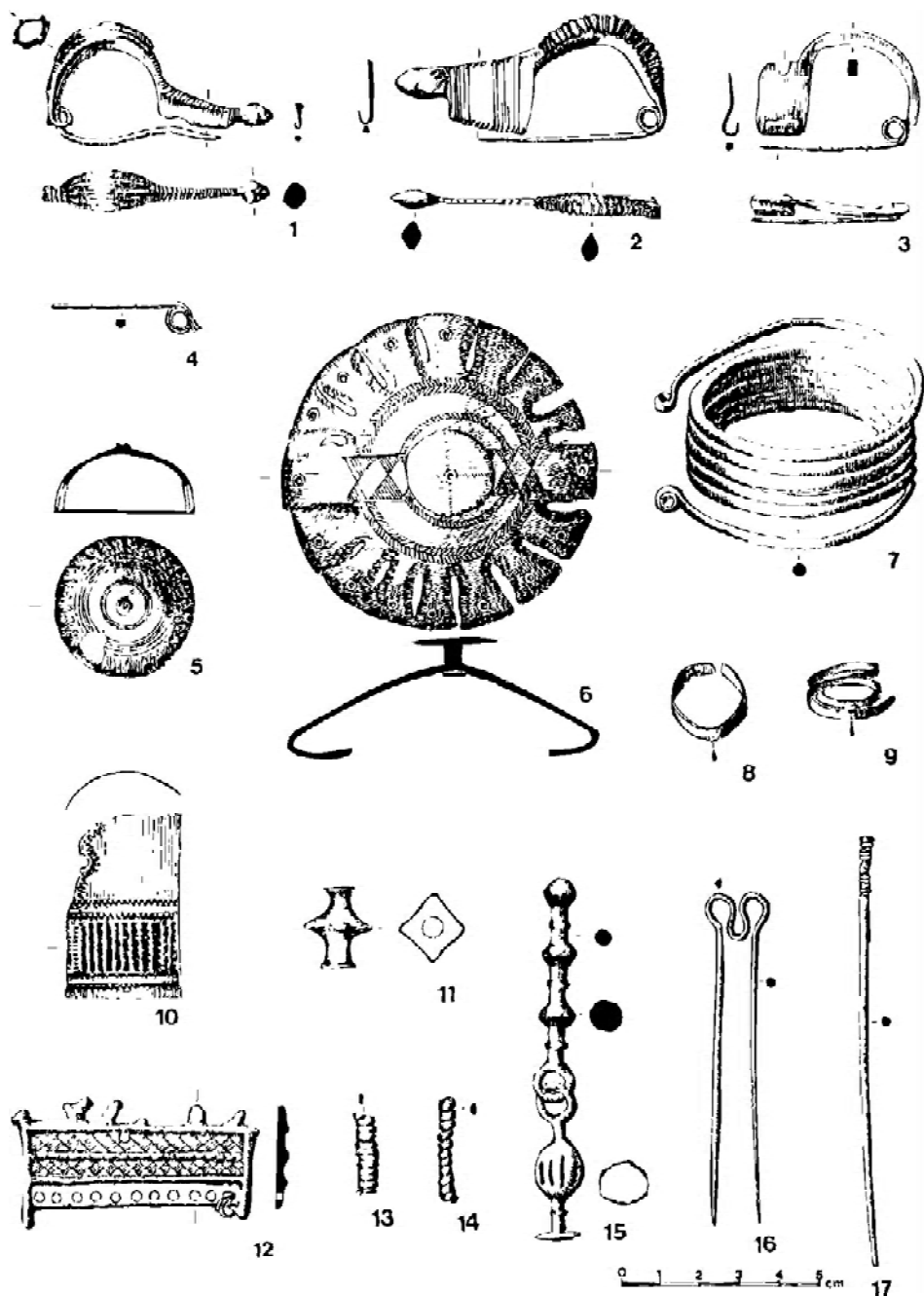
T. 14

T. 15

T. 16

T. 17